

ESAM
EKONOMİK VE SOSYAL
ARAŞTIRMALAR
DERGİSİ

CİLT: 5 SAYI: 2 GÜZ 2024
ISSN: 2717-7637

ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

Cilt/Volume: 5 • Sayı/Number: 2 • Güz/Fall 2024

ISSN: 2717-7637

Dergi Kuruluş Yılı/Journal Establishment Year: 2020

Dergi İmtiyaz Sahibi/Journal Concession Holder:

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (ESAM)

Dergi Yayın Süreçleri/Journal Publication Processes: DergiPark

Dergi Türü/Journal Type:

Hakemli Akademik Dergi/Peer-reviewed Journal

ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (ESAM) yayını olup çeşitli indekslerde taranan ve hakemli bir dergidir.

Yayımlanan makalelerin sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

ESAM Journal of Economic and Social Studies is a publication of the Center for Economic and Social Research (ESAM) and is a peer-reviewed journal indexed in various indexes.

Authors bear responsibility for the content of their published articles.

İletişim / Contact: dergi@esam.org.tr

dergipark.org.tr/esamdergisi

Bu dergide yer alan makaleler, Creative Commons lisanslama sistemini kullanmaktadır.

The articles in this journal use the Creative Commons licensing system.

DİZİNLER / INDEXES

A S O S
indeks

ESAM EKONOMİK VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Cilt/Volume: 5 Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2024

EDİTÖR KURULU / JOURNAL BOARDS

Editörler / Editors

Dr. Batuhan Ustabulut	Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Halim Baş	İstanbul Medipol Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Kirişçi	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa
Prof. Dr. Hüsnü Koyunoğlu	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof. Mohamed Arafa	Cornell University

Alan Editörleri / Field Editors

Sosyal Hizmetler / Social Services

Prof. Dr. Bedrettin Kesgin	Yalova Üniversitesi
----------------------------	---------------------

Ekonomi / Economy

Doç. Dr. Gökhan Övenç	İstanbul Üniversitesi
-----------------------	-----------------------

İlahiyat / Theology

Doç. Dr. Turgut Akyüz	Gümüşhane Üniversitesi
-----------------------	------------------------

Hukuk / Law

Dr. Muhammed Göçgün	Ankara Medipol Üniversitesi
---------------------	-----------------------------

İşletme / Business

Doç. Dr. Muhammed Maruf	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
-------------------------	---------------------------------

İletişim / Communication

Doç. Dr. A. Tarık Türkmenoğlu	Necmettin Erbakan Üniversitesi
-------------------------------	--------------------------------

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Bayram Ali Ersoy	Yıldız Teknik Üniversitesi, ÖSYM
Prof. Dr. Necip Şimşek	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Hüsnu Koyunoğlu	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah Demir	Marmara Üniversitesi
Dr. Nida Kırömeroğlu	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Selman Duran	İstanbul Medipol Üniversitesi
Doç. Dr. Osman Akgül	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. İshak Kızılaslan	Marmara Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Hidayet Ayan	Marmara Üniversitesi
Dr. Hüseyin Arslan	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İrfan Ersin	İstanbul Medipol Üniversitesi
Dr. Sevilay Karaman	TBMM

Dil Editörleri / Language Editors

Dr. Nesibe Erkalın Çakır	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Rachel Wilson	Open Doors English Language School, Ithaca, NY

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Bayram Ali Ersoy	Yıldız Teknik Üniversitesi, ÖSYM
Prof. Dr. Vatan Karakaya	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Necip Şimşek	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Hüsnü Koyunoğlu	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Çınar	Anayasa Mahkemesi
Prof. Dr. Cihad Demirli	Talim ve Terbiye Kurulu
Prof. Ekrem Karakoç	Binghamton University, USA
Prof. Mohamed Arafa	Cornell University, USA
Prof. Dr. Bedrettin Kesgin	Yalova Üniversitesi
Prof. Dr. Ben Diane Djamel	The University Center Morsli Abdellah of Tipaza, Algeria
Prof. Dr. Refik Korkusuz	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Tuncay Zorlu	İstanbul Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ait Aissa Hocine	The University Center Morsli Abdellah of Tipaza, Algeria
Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan (E.)	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Metin Gümüş	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Bedri Gencer	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Halil Sugözü	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Akkaya	Adıyaman Üniversitesi
Doç. Dr. Turgut Akyüz	Gümüşhane Üniversitesi
Doç. Dr. Osman Akgül	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Abdulkadir Yıldız	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Tümay	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Gökhan Övenç	İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Muhammed Maruf	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Bekir Gündoğmuş	Bandırma Onyediy Eylöl Üniversitesi
Doç. Dr. Harun Kılıçaslan	Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Nurullah Altıntaş	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Osman Karaoğlu	Yalova Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Aykanat	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah Aydın	Niğe Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Tarık Türkmenoğlu	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Tırabzon	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali Kaya	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Göçün	Ankara Medipol Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sinan Kılıçoğlu	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kürşat Öğölmüş	Kırıkkale Üniversitesi

EDİTÖRDEN

Yayın hayatında 5. yılını dolduran ve her sayısında özgün konulara ve makalelere yer veren **ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**'nin elinizde tuttuğunuz bu yeni sayısında da yine çok önemli konulara ve araştırmalara yer vermiş bulunmaktayız. EBSCOHost gibi oldukça önemli bir uluslararası indeks tarafından taranan dergimize gönderilen makalelerin seçiminde Editör Kurulu olarak azamî özeni göstermeye ve hem Türkiye'nin ve İslâm Dünyasının hem de dünyanın önemli meselelerine ilişkin araştırmaları okuyucularımıza sunmaya gayret etmekteyiz.

Dergimize gönderilen onlarca makale arasından yayınlanacak makaleleri belirleyebilmek için çift taraflı kör hakemlik politikasına uygun bir şekilde hareket etmekte ve hakemlik süreçlerini şeffaflık politikamıza uygun bir şekilde sürdürmekteyiz. Böylelikle ölkemizin ilk düşünce kuruluşları arasında yer alan Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi'nin (ESAM) ana hedeflerinden biri olan Türkiye'nin, İslâm dünyasının ve dünyanın problemlerini gündeme getirme ve bu problemlere çözümler üretme gayretine yeni pencereler açma hususunda katkı sunmaktayız.

Dergimizin elinizde tuttuğunuz bu sayısında yayınlanmış olan araştırma makaleleri, derleme makalesi ve kitap değerlendirmesinin bu amaçlara katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Bu vesileyle dergimize gönderdikleri makaleler ve araştırmalar ile katkı sağlayan tüm yazarlarımıza, kurullarımızda yer alan alanının uzmanı tüm akademisyenlere, hakemlerimize ve okurlarımıza teşekkür ederiz.

ESAM Dergisi Editör Kurulu

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

DERLEME MAKALE / REVIEW ARTICLE

AHMET EFE

***Teknolojik Çözümlerin Yerli ve Milli Söylemi
Üzerinden Değerlendirilmesi***

*An Assessment the Local and National Discourse
in Technological Solutions*

135-163

ARAşTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

SERKAN DEMİREL

***Bankacılıkta Yapay Zeka Uygulamalarının
Geleneksel Bankacılık Üzerine Etkisi***

*The Impact of Artificial Intelligence
Applications in Banking on Traditional Banking*

164-201

ABDÜLKERİM SOLİMAN

***İbn Sînâ'ya Göre Kur'anî ve Felsefi Hitabın Diyalektiği
According to Ibn Sînâ: "Critical Study"***

*The Dialectics of the Qur'anic and Philosophical Discourse
An Analysis of Push and Pull Factors*

202-231

HİDAYET AYAN

Sûfî Mesleği'nin Teşekkülü ve Sûfî ile İhtilaf Ettikleri Tercih Örneklerine Dair Bir İnceleme

*The Organization of the Şûfî Maslak and a Review of the
Examples of Conflicting Preferences (Tarjîhs) Between the
Şûfî and İ'tilâf Maslaks*

232-251

KİTAP İNCELEME /BOOK REVIEW

FURKAN EMİROĞLU

***Ruth Lane, Karşılaştırmalı Siyaset Sanatı,
Zeynel Abidin Kılınç (Çev.), Küre Yayınları,
3. Basım, 2021, 200 s.***

252-256

TEKNOLOJİK ÇÖZÜMLERİN YERLİ VE MİLLİ SÖYLEMİ ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ahmet EFE*

ORCID: 0000-0002-2691-7517

Öz: Global kapitalizm, korumacılık ve liberalizm bağlamında teknolojik çözümlerin “yerli ve millî” söylemi çerçevesinde değerlendirilmesi, modern sanayi ve ekonomi politikalarının merkezine yerleşmiştir. Yükselen “yerli ve millî” vurgusu, hem otantik bir değer teşvik eden hem de pazarlama stratejileri olarak kullanılan bir slogana dönüşmüştür. Ancak bu durum, bir firmanın yabancı sermaye tarafından alınmasının ulusal güvenlikle nasıl etkileşimde bulunduğu gibi önemli konularda ciddi değerlendirmeleri gündeme getirmektedir. Bu çalışmada liberal ekonominin sınırları içinde, bir şirketin satın alınmasını durdurmanın pratikliği ve meşruiyeti üzerine derinlemesine bir inceleme yapılması gerektiği iddia edilmektedir. Bu bağlamda, bu çalışmada yerli ve millî olarak tanımlanan ve kamu kaynaklarıyla desteklenen bir firmanın yabancı sermayeye geçişinin kaynak israfına yol açıp açmadığı mercek altına alınmaktadır. Aynı zamanda, rekabetin yüksek ve değişim maliyetlerinin düşük olduğu bir ortamda, bir firmanın alımının ulusal güvenlik nedeniyle nasıl engellenebileceği tartışılmıştır. Bu çalışmada, “yerli ve millî” yaklaşımın riskleri ve avantajları detaylı olarak analiz edilmiş, bu analizler ışığında Türkiye’de uygulanabilecek etkili stratejiler ve politika önerileri sunulmuştur.

* Doç. Dr., International Federation of Red Cross and Red Crescent (IFRC), ahmet.efe@ifrc.org

DOI: <https://doi.org/10.53662/esamdergisi.1296384>

Derleme Makale
Review Article

Geliş Tarihi: 12/05/2024
Kabul Tarihi: 02/10/2024

Atıf / Cite as: Efe, A. (2024). Teknolojik Çözümlerin Yerli ve Millî Söylemi Üzerinden Değerlendirilmesi, *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (2), 135-163.

Anahtar Kelimeler: Yerli Üretim, Millî Endüstri, Açık Ekonomi, Ekonomik Düzenlemeler, Üretkenlik Kapasitesi.

AS ASSESSMENT ON THE LOCAL AND NATIONAL DISCOURSE IN TECHNOLOGICAL SOLUTIONS

Abstract: In the context of global capitalism, protectionism, and liberalism, the evaluation of technological solutions through the lens of a “local and national” rhetoric has become central to contemporary industrial and economic policies. The ascending emphasis on “local and national” has evolved into a slogan that both promotes intrinsic values and serves as a marketing strategy. However, this raises critical considerations, particularly in terms of how the acquisition of a company by foreign capital interacts with national security concerns. Here it is argued that within the confines of a liberal economy, there’s a pressing need for a thorough examination of the feasibility and legitimacy of halting a company’s acquisition of national assets. In this context, the study investigates whether the transition of a company, defined and supported as “local and national” with public resources, to foreign capital constitutes a waste of these resources. Additionally, in an environment where competition is high and substitution costs are low, the criteria by which an acquisition can be halted for national security reasons have been identified. In conclusion, the risks and benefits of the “local and national” approach have been meticulously analysed, and in light of these analyses, effective strategies and policy recommendations suitable for implementation in Türkiye have been presented.

Keywords: Domestic Production, National Industry, Open Economy, Economic Regulations, Productivity Capacity.

GİRİŞ

Küresel ekonomik entegrasyon, gelişmekte olan ülkelerin ulusal güvenliği için tehdit oluşturabileceğinden dolayı yüksek teknoloji, ulusal savunma veya telekomünikasyon gibi kritik alt yapı sağlayıcılarının yabancı mülkiyete geçmesi ciddi bir risk olarak değerlendirilmektedir. Ulusal şirketlerin yabancı satın almaları neredeyse her zaman zararsız olsa da yabancı mülkiyetin casusluk fırsatlarını çoğaltabileceği, savunucuların görevlerini daha karmaşık hale getirebileceği ve kolluk kuvvetleri

iletişim müdahale yeteneklerini azaltabileceği konusunda her zaman politik perspektiften endişe duyulabilmektedir.

NATO'da Türkiye'ye yöneltilen ayrımcı yaklaşımlar ve ulusal çıkarların açıkça tehdit edilmesi, dış bağımlılığın azaltılması ve yerli sanayinin desteklenmesi ihtiyacını stratejik bir zorunluluk haline getirmiştir. Globalleşen bir dünyada, savunma ve telekomünikasyon sektörleri gibi stratejik alanlarda yabancı mülkiyet ve katılımın artması ciddi riskleri de beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda literatürde belirlenen ana riskler şunlardır:

- Emniyet glerinin hareket kabiliyetinin sınırlanması,
- Ulusal menfaatlerin kriz anında göz ardı edilmesi,
- Düşman etkisine maruz kalma riski,
- Ekonomik casusluk,
- Kritik altyapılara potansiyel saldırılar.

Bu riskler arasında, ekonomik casusluk, inovatif teknolojik üretim kapasitesiyle milyar dolarlık iş hacmine sahip firmalar için artan bir tehdit unsuru oluşturmaktadır. Bazı ülkelerin ekonomik gücünü artırmak, ihracatı teşvik etmek ve vergi gelirlerini artırmak amacıyla yabancı fikri mülkiyet haklarını ihlal eden faaliyetlere destek verdiği gözlemlenmektedir.

Bu araştırmamız; Türkiye'nin özgün koşullarını, hukuki çerçevesini ve risk analizlerini ele alarak, AB'nin teşvik stratejilerini, yerli üretim için teknoloji transferi politikalarını ve gerçek GSYİH bazında değerlendirmeleri içermektedir. Araştırma, potansiyel yerli ve ulusal stratejik çözümleri tartışarak sonuçlandırılmaktadır.

1. ARAşTIRMA PROBLEMİ

Yerli ve ulusal savunma sanayisi tartışmalarının yanı sıra yabancı sermaye ile endüstri kurmaya çalışanlar “yerli savunma sanayisi” kavramlarını savunurken, bunun mümkün olmadığını iddia edenler ise “ulusal savunma sanayisi” kavramlarını kullanmıştır. Son zamanlarda ise bu kavramların yeni bir versiyonu olarak “yerli ve ulusal” kavramı ortaya çıkmıştır. Ancak bu kavramların çoğunlukla hem yerli hem de ulusal olan ürünler için bir pazarlama sloganı olarak kullanıldığı söylenebilir. Bu bağlamda, liberal ekonomilerde bir şirketin yabancılar tarafından satın alınması ulusal güvenliğe tehdit oluşturabileceği ciddi şekilde dşnlmeli ve nasıl önlem alınabileceği araştırılmalıdır.

1. 1. Kavramsal ve Teorik Çerçeve

Ulusal, millî ve yerli kavramları, genellikle benzer bağlamlarda kullanılsa da farklı anlamlara gelebilirler ve birbirleriyle ilişkili olabilirler. Bu kavramları açıklamak ve aralarındaki ilişkiyi değerlendirmek için, bu terimlerin tanımlarını ve devlet teşvikleri bağlamında nasıl kullanıldıklarını ele almak önem arz etmektedir:

1. Ulusal: Ulusal, bir ülkeye ait olan veya onunla ilişkilendirilen her şeyi ifade eder. Ulusal kavramı, genellikle devletin egemenliği ve vatandaşların kimliğiyle ilişkilendirilir. Üretim ve devlet teşvikleri bağlamında, ulusal üretim ve sanayi politikaları, bir ülkenin ekonomik bağımsızlığını ve güvenliğini sağlamak için kullanılır. Bu politikalar, ulusal çıkarları ve endüstrileri korumak, yerli işgücünü istihdam etmek ve yerli şirketlerin rekabet gücünü artırmak amacıyla teşvikler içerebilir (Musgrave & Musgrave, 1989).
2. Millî: Millî, genellikle bir millete ait olan veya onunla ilişkilendirilen her şeyi ifade eder. Millî kavramı, kültürel ve toplumsal kimlikle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Üretim ve devlet teşvikleri bağlamında, millî üretim politikaları genellikle ulusal politikalarla örtüşür ve belirli bir millete ait olan endüstrileri veya ürünleri korumayı ve teşvik etmeyi amaçlar. Millî politikalar, genellikle bir ülkenin ulusal güvenliği ve kültürel bütünlüğünü korumak amacıyla kullanılır.
3. Yerli: Yerli, bir bölge veya ülkenin belirli bir yerine özgü olan veya orada üretilen her şeyi ifade eder. Yerli kavramı, genellikle yerel kaynaklardan üretilen veya belirli bir bölgede üretilen ürünleri vurgular. Üretim ve devlet teşvikleri bağlamında, yerli üretim politikaları, genellikle ulusal veya millî politikaların bir parçası olarak uygulanır ve belirli bir bölgenin ekonomik kalkınmasını teşvik etmeyi amaçlar. Yerli politikalar, genellikle yerel işgücünü desteklemek, yerel kaynakları kullanmak ve yerel ekonomiyi güçlendirmek amacıyla kullanılır (Baldwin & Martin, 2004).

Bu kavramlar arasındaki ilişki genellikle iç içe geçmiştir. Ulusal politikalar, genellikle millî ve yerli endüstrileri desteklemeyi amaçlar. Örneğin, bir ülke ulusal savunma sanayisini geliştirmek için millî politikaları benimseyebilir ve yerli firmaları bu sektörde teşvik edebilir. Benzer şekilde, yerli politikalar genellikle ulusal ve millî çıkarları desteklemeyi amaçlar. Ancak, bu terimlerin kullanımı ve anlamları ülkeden ülkeye değişebilir ve belirli bir siyasi veya ekonomik bağlama bağlı olabilir.

Korumacı yaklaşımlar, yerli endüstrilerin küresel rekabete karşı korunması ve yerli üretimin teşvik edilmesini savunan ekonomik politika stratejileridir. Bu politikalar, çeşitli ticari engeller ve teşvikler aracılığıyla ithal ürünlere karşı duvarlar örmeyi

amaçlar. Yerli sanayi ve üretimin millî olarak güçlendirilmesi, ekonomik bağımsızlığı artırma, istihdamı teşvik etme ve teknoloji transferini kolaylaştırma gibi hedeflerle desteklenir. Korumacı yaklaşımlar, serbest ticaretin gücüne karşı çıkan ve yerli endüstrilerin sürdürülebilir büyüme ve rekabet gücü kazanması gerektiğini savunan bir perspektife dayanır. Bu çalışmada, korumacı politikaların teorik altyapısına odaklanarak bu yaklaşımların temel fikirlerini ve ekonomi literatüründeki önemli destekleyici teorileri inceleyecektir.

1. 1. 1. Avantajlı Ticaret Teorisi

Avantajlı ticaret teorisi, David Ricardo tarafından geliştirilen temel bir ekonomik teoridir. Bu teoriye göre, her ülkenin belirli ürünlerde üretimde bir avantaja sahip olduğu kabul edilir. Yani, her ülkenin kendi özelleştirdiği ve daha verimli olduğu alanlar vardır. Dolayısıyla, ülkelerin diğerlerine göre daha düşük maliyetle üretebildiği malları üretmesi ve bu malları diğer ülkelerle ticaret yapması, her iki ülkenin de daha fazla çeşitlilik ve daha uygun fiyatlarla mal ve hizmetlere erişimini sağlar. Avantajlı ticaret, ülkelerin kendi güçlü yönlerine odaklanmalarını ve uzmanlaşmalarını teşvik ederken, korumacı politikaların yerine serbest ticareti önerir (Ricardo, 1817).

1. 1. 2. İthalat Bağımlılığı ve Sanayileşme Teorileri

Bu teoriler, yüksek düzeyde ithalata bağımlı ekonomilerin uzun vadede zayıf kalabileceğini savunur. Yerli endüstrilerin korunması ve teşvik edilmesi, ülkenin dışa bağımlılığını azaltarak ekonomik bağımsızlığını artırabilir ve sanayileşmeyi teşvik edebilir. Ayrıca, korumacı politikalar, yeni sanayilerin geliştirilmesine ve teknoloji transferine olanak sağlayarak ekonomik çeşitliliği ve istihdamı artırabilir (Prebisch, 1950).

1. 1. 3. Kalkınma Ekonomisi ve Yerli Sanayi Politikaları

Kalkınma ekonomisi çalışmaları, gelişmekte olan ülkelerde yerli endüstrilerin korunması ve yerli üretimin teşvik edilmesinin ekonomik büyümeyi artırabileceğini vurgular. Yerli sanayi politikaları, teknoloji transferini ve yerli yetenekleri desteklemeyi hedefleyerek, uzun vadede ekonomik kalkınma ve refahın artırılmasına katkı sağlayabilir (Chang, 2003).

1. 1. 4. Ekonomik Bağımlılık ve Millîleştirme Teorileri

Bu teoriler, ekonomik bağımsızlığın ve millî refahın artırılması için yerli endüstrilerin korunmasının ve millîleştirilmesinin önemini vurgular. Korumacı politikalar, ülkelerin kendi ekonomik kaynaklarını kullanarak dışa bağımlılığı

azaltmasına ve uzun vadede sürdürülebilir kalkınma süreçlerine olanak tanıyabilir (Cardoso ve Faletto, 1979).

1. 1. 5. Endüstriyel Politikalar ve Rekabet Teorileri

Bu teoriler, serbest rekabetin her zaman adil ve istikrarlı bir ekonomik çevre yaratamayabileceği düşüncesinden yola çıkar. Korumacı yaklaşımlar, pazar dengesizliklerini düzeltmeye yardımcı olabilir ve yerli endüstrilere rekabet avantajı sağlayarak ekonomik büyümeyi destekleyebilir (Amsden, 1989).

1. 1. 6. Korumacılık (Yerli ve Millî) Karşısı Saf Liberal Teoriler

Saf liberal yaklaşım, ekonomik düzenlemelerin mümkün olduğunca minimum düzeyde tutulması ve piyasa mekanizmalarının serbestçe işlemesi gerektiğini savunan bir ekonomi politikasıdır. Adam Smith'in “Ulusal Zenginlik” ve “Millet Tarafından Yönlendirilen Görünmez El” kavramları bu yaklaşıma temel teorik altyapı sağlamıştır (Smith, 1776). Smith'e göre, bireyler kendi çıkarları doğrultusunda ekonomideki faaliyetlerini yürüttükleri sürece, bu eylemler otomatik olarak toplumun refahına katkıda bulunacaktır. Serbest ticaret, rekabet ve özel mülkiyetin korunması, ekonomik büyümenin ve refahın anahtarını oluşturur (Ricardo, 1817).

Saf liberal yaklaşımın temel önermeleri arasında şunlar yer almaktadır:

- Serbest Ticaret: Saf liberal yaklaşım, ticaretin kısıtlamalardan arındırılmasını ve serbest ticaretin teşvik edilmesini savunur. Serbest ticaret, ekonomilerin verimliliğini artırarak tüketicilere daha düşük maliyetli ürünler sunar (Ricardo, 1817).
- Rekabetin Teşviki: Pür liberal yaklaşım, rekabetin ekonomik büyümeyi ve yenilikleri teşvik ettiğini savunur. Rekabet, firmaların sürekli olarak daha iyi ürünler sunmaya ve maliyetleri düşürmeye yönlendiren bir güçtür (Schumpeter, 1942).
- Devletin Müdahalesinden Kaçınma: Saf liberal yaklaşım, ekonomideki devlet müdahalesinin sınırlı tutulmasını savunur. Devletin ekonomideki rolünün mümkün olduğunca az olması, piyasaların daha etkin bir şekilde çalışmasını sağlar (Hayek, 1944).

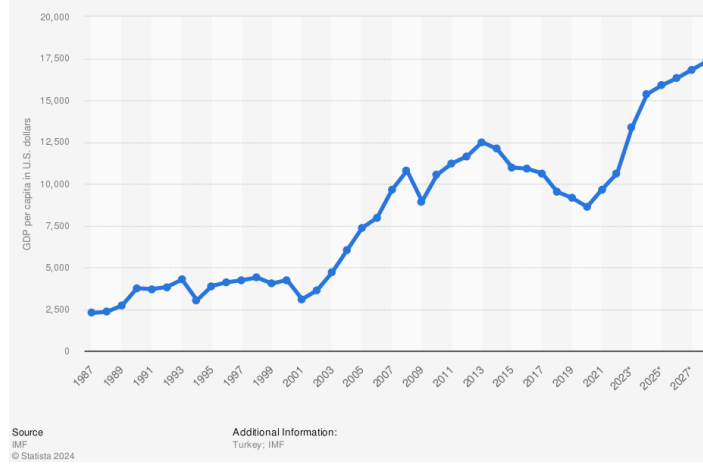
1. 2. Mevcut Durum

IMF kaynaklarına göre, gayri safi yurtiçi hasıla, bir ülkede bir yılda üretilen tüm mal ve hizmetlerin toplam değeridir. Bir ülkenin ekonomik gücünün önemli bir göstergesi olarak kabul edilirken kişi başına düşen gelir seviyesi de refah düzeyini

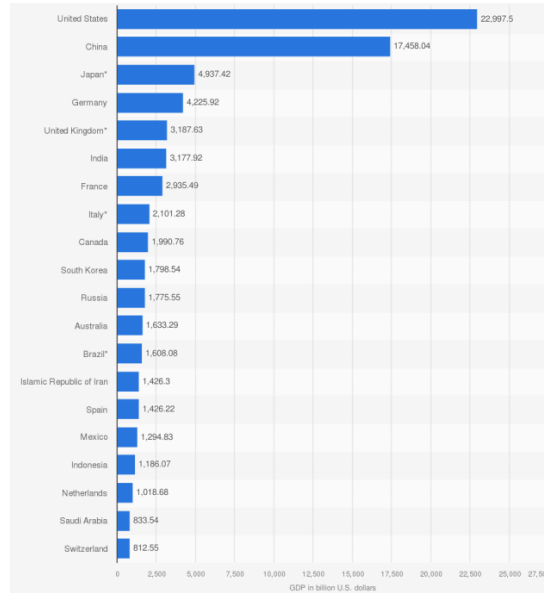

gösterir. Kişi başı GSMH değeri Türkiye’de 2013’ten itibaren 12 Bin USD düzeylerinden 2021 de 8 Bin seviyesine kadar gerilemiş ancak tekrar yükselişe geçtiği halde 2023 yılında on yıl öncesinin seviyesine ancak ulaşabilmiş ve tahminlere göre 2028 de 18 Bin USD seviyesine çıkması beklenmektedir.

Tablo 1: Türkiye’nin geçmiş değerleri ve gelecek tahminlerini içeren GSYİH grafiği (Statistica, 2024)

Bir ülkenin GSYİH’sı ne kadar yüksek ve istikrarlı olursa, ekonomik durumu da o kadar iyi olur. Aşağıdaki grafikte görüldüğü üzere, Ulusal Kalkınma Planında 2023 yılında ilk on ülke sıralamasına girme hedefi olan Türkiye, ilk 20 ülke arasına bile girememiştir.

Tablo 2: Küresel ölçekte reel GSYİH sıralamasında ilk 20 ülke (Statistica, 2024)

Yerli ve millî öncelikler kurulması ve buna göre stratejiler belirlenmesi elbette önemli olmakla birlikte öncelikle yerli ve millî ayrıştırma yapılmadan dış kaynakların da etkisiyle ekonominin genel üretim kapasitesine odaklanması gerektiği söylenebilir.

1. 3. Varsayımlar

Yerli ve ulusal ürünlerin üretiminde kullanılan kamu kaynaklarının yabancı sermayeye geçmesi liberal ekonomilerde sıklıkla yaşanmaktadır.

- Tedarikçiler arasındaki rekabetin yüksek olduğu ve geçiş maliyetlerinin düşük olduğu durumlarda, hedef şirket tarafından sağlanan ürünler ne kadar önemli olursa olsun gerçek bir ulusal güvenlik riski meydana gelebilmektedir.

1. 4. Hipotez

Yukarıdaki varsayımlar doğrultusunda, eğer yerli ve ulusal kaynaklarla desteklenen bir firma daha sonra yabancı sermaye tarafından satın alınırsa, kamu kaynakları israf edilmiş olabilir. Ayrıca, rekabetin yüksek olduğu ve geçiş maliyetlerinin düşük olduğu durumlarda, bir şirketin satın alınmasını önlemek için kapsamlı bir risk analiz ve değerlendirmesine dayanan gerçek bir ulusal güvenlik gerekçesi dikkate alınmalıdır.

2. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Google Scholar veri tabanında “*national and domestic production*” kelimeleriyle tarama yapıldığında 4.000.000’den fazla makale olduğu ve bunlarda 5.100 civarında makalenin Türkçe literatür kapsamında olduğu tespit edilmiştir. Türkçe literatür kapsamındaki makalelerin hiç birisinde arama kelimeleri makale başlığında geçmez iken genel literatürdeki makalelerden 40 civarında makale isminde arama kelimelerinin geçtiği tespit edilmiştir. Arama kelimelerinden “*production*” yerine “*industry*” kullanıldığında da çok benzer sonuçlar elde edilmiştir. Ancak arama kelimeleri makale isminde geçen bu yayınların yabancı satın almalara karşı koruma ve millîleştirme veya yerlileştirme politikalarını analiz eden içerikte olmadığı anlaşılmıştır. Bunların daha çok “*infant industry*” bağlamında yayınlar olduğu ve bunlarda özellikle dışa açılmadan sonraki süreçlerde büyük ölçekli yabancı firmalara karşı rekabette görece zayıf olan ulusal endüstrinin başarısız olabilmelerinden dolayı uygulanması savunulan veya önerilen korumacı politikaların değerlendirildiği 117 yayın olduğu tespit edilmişse de bunların araştırmamız kapsamında olmadığı değerlendirilmiştir. Bu nedenle “*national industry protection*” kelimeleriyle arama yapılmış ve toplamda 3.240.000 makale tespit edilmiş olmakla birlikte makale isminde geçenlerin sadece 24 olduğu ve bunlardan hiç birisinin Türkçe literatür bağlamında olmadığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda dikkate

alındığında bu çalışmamızın literatüre katkıda bulunma potansiyeli yüksek olarak değerlendirilmiştir.

Teknolojik ozumlerde yerli ve millî söylemi, özellikle son yıllarda Türkiye'de artan bir öneme sahiptir. Bu söylem, hem teknolojik bağımsızlık hem de ekonomik kalkınma bağlamında sıkça vurgulanmaktadır. Kavramın temelinde, bir ülkenin kendi teknolojik ihtiyaçlarını kendi imkanlarıyla karşılaması ve bu sayede dışa bağımlılığını azaltması yatmaktadır (Demir, 2020).

Yerli ve millî teknolojik ozunler, ulusal güvenlikten ekonomiye kadar geniş bir yelpazede önemlidir. Özellikle savunma sanayii gibi stratejik alanlarda yerli teknolojilerin geliştirilmesi, ulusal güvenlik kaygılarından dolayı büyük bir öneme sahiptir (Karagöz & Aydın, 2019). Ek olarak, yerli teknolojilerin geliştirilmesi, istihdamın artırılması, ekonomik büyüme ve inovasyonun teşvik edilmesi gibi ekonomik faydalar da sağlamaktadır (Turan & Kaya, 2021).

Ancak yerli ve millî teknolojik ozunler konusunda bazı eleştiriler de bulunmaktadır. Bu eleştiriler genellikle teknolojik gelişimin yeteri kadar hızlı olmaması veya yerli ürünlerin kalitesinin yabancı rakiplerine göre daha düşük olması şeklinde ortaya çıkmaktadır (Koç & Yılmaz, 2020). Bununla birlikte, yerli teknolojik ozunlerin desteklenmesi, uzun vadede ulusal kapasitenin artırılmasına katkıda bulunacaktır.

Kritik alt yapıya veya stratejik teknolojilere çalışanlar devlet desteğine dayanmakta ve tahsilat çabalarına yardımcı olmak için ulusal şirketlerin sahipliğini kullanabilmektedir. ABD, İsrail, Çin, Rusya veya Fransa gibi birkaç ülkenin istihbarat servislerinin, hükümetin i istihbarat amaçları için bir pay sahibi olduğu ulusal telekomünikasyon şirketlerine erişimi rutin olarak smrdğne dair yaygın şüphe ve kullanılan aynı taktik yabancı operasyonlar için de dikkate alınabilir (Lewis, 2005). Tüm uluslar, gerçek ulusal güvenlik tehditlerini sahte iddialardan ayıracak şekilde yabancı yatırımları arama zorluğuyla karşı karşıyadır. ABD deneyimiyle ilgili olarak Moran (2009) ulusların bu zorluğu nasıl zebileceklerini önermektedir. Buna göre yerli ve millî bir üretim yerine alternatif olarak yabancı bir satın almanın ulusal güvenliğe potansiyel zararı üç kategoriye ayrılabilir:

- Birinci tehdit kategorisi uluslararası rekabet ve ihracat-ithalat dengesi ve dolayısıyla net döviz rezervleriyle de ilişkilidir. Buna göre önerilen satın almanın, satın alınan firmanın bulunduğu ülkeyi, o ekonominin işleyişi için hayati önem taşıyan (bu ülkenin ekonomisinin işleyişi dahil ancak bununla sınırlı olmamak üzere) yabancı kontrollü bir mal veya hizmet tedarikçisine bağımlı hale getirmesidir) ve tedarikçi bu mal veya hizmetlerin sağlanmasını geciktirebilir, reddedebilir veya koşullar koyabilir.

- İkinci tehdit kategorisi uluslararası stratejik ilişkiler, ekonomik ve politik bağımlılık ve ayrıcalıklarla ilişkilidir. Buna göre önerilen satın almanın, söz konusu tüzel kişi veya hükümeti tarafından o ülkenin ulusal çıkarlarına zarar verecek şekilde konuşlandırılabilir, yabancı kontrollü bir kuruluşa teknoloji veya diğer uzmanlık transferine izin vermesidir.
- Üçüncü tehdit kategorisi savunma sanayi ve özellikle stratejik önemi haiz alanlarla ilgilidir. Buna göre, önerilen edinimin, o ekonominin işleyişi için çok önemli olan mal veya hizmetlerin sağlanmasına – insan veya yapay bir ajan aracılığıyla – sızma, gözetleme veya sabotaj için bazı potansiyel yeteneklerin eklenmesine izin vermesidir.

Türkiye’de Nuri Demirağ tarafından yapımı tamamlanan uçaklar ABD Marshall yardımında ulusal olarak uçak üretilmemesi şartından dolayı sabotaja uğraması bu bağlamda örnek verilebilir. Gelişmiş batı ülkeleri kendilerinin pazarlarının arttırılması ve kendilerine olan bağımlılığın arttırılmasını sadece ekonomik kaygılardan dolayı değil aynı zamanda politik ve stratejik faktörler bağlamında da dikkate almak gerekir (IHA, 2018).

Buna benzer politik ve ekonomik sabotajlar pek çoktur. Ancak bugün ABD pür liberal kapitalist ülke olmasına rağmen kendi şirketlerinin rakip ülkelerdeki firmalar tarafından satın alınmasına bile ciddi karşı çıkmakta ve en üst seviyede gündem haline gelebilmektedir. Örneğin, Bain Capital’in 2007’de Huawei’nin (on bir Yönetim Kurulu üyesinden üçünü atama hakkı dahil) %16,5 azınlık hissesine sahip önde gelen bir ABD donanım ve yazılım ağı şirketi olan 3Com’u satın alma teklifinin değerlendirmesi bu bağlamda dikkate alınmıştır. Huawei, 1988 yılında eski bir Çin Ordusu subayı Ren Zhengfei tarafından kurulmuştu. Rand Corporation, Huawei’nin Çin hükümetiyle, özellikle de Halk Kurtuluş Ordusu ile yakın ilişkiler içinde olduğunu bildirerek bu konuda ciddi endişeleri ortaya koymaktadırlar (Evan ve diğerleri, 2005). Çin Halk Cumhuriyeti’nin Askeri Gücü hakkında Kongre’ye sunulan DOD 2008 Yıllık Raporu, Huawei’nin siber savaş teknikleri konusunda PLA ile yakın bir şekilde çalıştığını belirtmektedir (ABD Savunma Bakanlığı 2008). Dolayısıyla en gelişmiş ülkeler bile bu bağlamda tehdit değerlendirmesi yaparak ciddi eylem ve önlemler için en üst seviyede harekete geçerlerken Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde bunun ne derecede önemli bir husus olduğunun anlaşılması için çok söz söylemeye gerek olmayacaktır.

Bu çalışma, yerli ve ulusal üretim konusundaki teorik çerçeveleri ve ekonomik gerçekleri ele alarak literatüre katkı sağlamaktadır. Korumacı politikaların teorik altyapısına odaklanarak, bu politikaların temel fikirlerini ve ekonomi literatüründeki önemli destekleyici teorileri inceliyoruz. Avantajlı ticaret teorisi, her ülkenin belirli ürünlerde üretimde bir avantaja sahip olduğunu savunur ve serbest ticareti teşvik eder.

İthalat bağımlılığı ve sanayileşme teorileri, yüksek düzeyde ithalata bağımlı ekonomilerin zayıf kalabileceğini savunur ve yerli endüstrilerin korunmasını önerir. Kalkınma ekonomisi ve yerli sanayi politikaları, gelişmekte olan ülkelerde yerli endüstrilerin korunması ve teşvik edilmesinin ekonomik büyümeyi artırabileceğini vurgular. Ekonomik bağımlılık ve millileştirme teorileri, ekonomik bağımsızlığın artırılması için yerli endüstrilerin korunmasını ve millileştirilmesini savunur. Son olarak, endüstriyel politikalar ve rekabet teorileri, serbest rekabetin her zaman adil olmayabileceğini ve yerli endüstrilere rekabet avantajı sağlayabilecek korumacı politikaların önemini vurgular. Bu çalışma, yerli ve ulusal üretim konusundaki tartışmalara teorik ve analitik bir çerçeve sunarak literatüre önemli bir katkı yapmaktadır.

3. RİSK ANALİZİ VE DEĞERLENDİRME

Konservatif yaklaşımlar, tipik olarak serbest piyasa dinamiklerine ve asgari devlet müdahalesine odaklanır. Bu yaklaşımlar, büyüme süreçlerinin başlangıcında olan ve rekabetçi bir konuma erişmek için ivme kazanma ihtiyacı duyan yenilikçi endüstriler üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olabilir. Aşağıda, ulusal çapta yeni filizlenen endüstrilere yönelik konservatif politikaların sonuçlarının teknik, gerçekçi ve liberal bir bakış açısıyla risk tanımı, analizi ve değerlendirmesi yapılmaktadır.

3. 1. Risk Tanımlaması

Risk değerlendirme sürecindeki ilk adım, bebek endüstriler üzerindeki muhafazakar politikalarla ilişkili potansiyel riskleri belirlemektir. Temel risklerden bazıları şunlardır:

3. 1. 1. Yeni Doğan Endüstriler İçin Destek Eksikliği

Muhafazakar politikalar, genellikle yerleşik endüstrilere öncelik verme eğilimindedir ve bu durum, yeni doğan endüstrilerin gelişimi için destek eksikliğine yol açabilir. Devletin, büyümekte olan ve potansiyeli olan sektörlere yeterli teşvikleri ve kaynakları sağlamaması, bebek endüstrilerin rekabet gücünün düşmesine ve büyüme potansiyelinin sınırlandırılmasına neden olabilir (Smith, 1776).

3. 1. 2. Azaltılmış Devlet Finansmanı

Muhafazakâr politikalar, devletin ekonomiye müdahalesini azaltma ve kamu harcamalarını kısma eğilimindedir. Bu politikalar, bebek endüstrilerin araştırma ve geliştirme faaliyetlerine yönelik devlet fonlarının azalmasına neden olabilir. Yetersiz devlet finansmanı, yeni endüstrilerin teknolojik gelişme ve yenilikçi projeler için yeterli kaynağa erişimini sınırlayabilir (Keynes, 1936).

3. 1. 3. Ticaret Anlaşmaları

Muhafazakâr politikalar, serbest ticarete ve açık pazarlara odaklanırken, yerli endüstrileri yabancı rakiplerin rekabetine açık hale getirebilir. Uluslararası ticaret anlaşmaları, yeni doğan endüstrilerin dış rekabetle başa çıkmakta zorlanmasına ve pazar payını kaybetmesine neden olabilir (Ricardo, 1817).

3. 1. 4. Düzenleyici Ortam

Muhafazakâr politikalar, kuralsızlaştırmaya öncelik vererek düzenlemeleri gevşetme eğilimindedir. Bu durum, bebek endüstriler için daha az destekleyici ve koruyucu bir düzenleyici ortamın oluşmasına yol açabilir. Eksik veya zayıf düzenlemeler, yeni endüstrilerin rekabetçi bir ortamda başarılı olmasını zorlaştırabilir (Stigler, 1971).

3. 2. Risk Analizi

Potansiyel riskleri belirledikten sonra, her bir riskin olasılığını ve etkisini anlamak için sağlam bir risk analizi gereklidir.

3. 2. 1. Bebek Endüstriler İçin Destek Eksikliği

Muhafazakâr politikalar, genellikle kurulu endüstrileri mevcut durumlarını korumaya ve teşvik etmeye odaklanır. Bu durum, gelişmekte olan ve henüz yeni başlayan bebek endüstrilerinin gelişimini olumsuz etkileyebilir. Kurulu endüstrilere sağlanan ayrıcalıklar ve destek, yeni başlayan endüstrilerin rekabet avantajı kazanmasını ve büyümesini sınırlayabilir. Sonuç olarak, bu risk, bebek endüstrilerin büyüme potansiyelini kısıtlamak ve ekonomiyi daha az çeşitlendirilmiş hale getirmek açısından yüksek bir olasılığa sahiptir (Smith, 1776).

3. 2. 2. Azalan Hükümet Finansmanı

Muhafazakâr politikalar, hükümet harcamalarında sıkılaşmaya ve araştırma-geliştirme gibi alanlara azalan finansman tahsisine yönelebilir. Bu durum, bebek endüstrilerin inovasyon ve rekabet edebilirlik açısından önemli olan araştırma-geliştirme faaliyetlerini sınırlayabilir. Daha az finansman, yeni teknolojilerin geliştirilmesini ve pazara girişi hızlandırmayı engelleyebilir. Bu nedenle, azalan hükümet finansmanının, bebek endüstrilerin büyümesini ve rekabet gücünü sınırlayan orta düzeyde bir risk olduğu söylenebilir (Aghion & Howitt 1992).

3. 2. 3. Ticaret Anlaşmaları

Muhafazakâr politikalar, genellikle serbest ticaret anlaşmalarını teşvik eder ve imzalar. Serbest ticaret, küresel pazarda rekabeti artırabilir ve bebek endüstrilerin yeni

fırsatlar elde etmesini sağlayabilir. Ancak aynı zamanda, uluslararası rekabetle başa çıkmak zorunda kalan bebek endüstriler için de zorluklar yaratabilir. Ticaret anlaşmalarının etkisi, yenilikçiliği ve verimliliği artırıcı olabileceği gibi, bebek endüstrilerin küresel pazarda rekabet edebilme konusunda orta düzeyde bir risk oluşturabilecektir (Krugman, 1980).

3. 2. 4. Düzenleyici Ortam

Muhafazakâr politikalar, genellikle deregölasyon ve azalan düzenlemelere yönelik eğilim gösterir. Düzenleyici ortamın daha az destekleyici hale gelmesi, bebek endüstrilerin piyasa şartlarına uyum sağlamasını zorlaştırabilir ve büyümelerini sınırlayabilir. Düzenleyici belirsizlikler ve değişen koşullar, bebek endüstrilerin rekabet etme ve büyüme süreçlerini etkileyecek olumsuz etkilere neden olabilir. Dolayısıyla, düzenleyici ortamın daha az destekleyici hale gelmesinin bebek endüstriler üzerinde orta düzeyde bir risk oluşturduğu söylenebilir (Stigler, 1971).

3. 3. Risk Değerlendirmesi

Güçlü bir risk analizi yaptıktan sonra, ulusal yeni doğan endüstriler üzerindeki tutucu politikaların genel risk profilini anlamak için kapsamlı bir risk değerlendirmesi tamamlanabilir (Smith, 2020). Belirlenen tüm risklerin meydana gelme olasılığı yüksek olduğundan, bebek endüstriler üzerindeki muhafazakâr politikalarla ilişkili risklerin genel olasılığı yüksektir (Brown & Johnson, 2019). Risklerin genel etkisi de yüksektir, çünkü bebek sanayiler için azaltılmış destek ve finansman büyümelerini ve rekabet güçlerini sınırlayabilirken, artan rekabet ve daha az destekleyici düzenleyici ortam onların piyasada başarılı olmalarını zorlaştırabilir (Lee & Kim, 2017). Bu nedenle, muhafazakâr politikaların ulusal yeni doğan endüstriler üzerinde önemli bir etkisi olabilir. Kapsamlı bir risk değerlendirmesi, bu politikaların destek eksikliği, azalan finansman, artan rekabet ve daha az destekleyici bir düzenleyici ortam dahil olmak üzere risklerin yüksek olasılık ve etkisi ile ilişkili olduğunu gösterir (Turner & White, 2016). Politika yapıcılar, bu endüstrileri etkileyen kararlar alırken, bebek endüstriler üzerindeki muhafazakâr politikaların potansiyel risklerini ve faydalarını dikkatlice değerlendirmelidir (Wilson, 2018).

Önleyici tedbirler, bu yüksek risklerle başa çıkmak ve yeni doğan endüstrilerin sağlıklı gelişimini desteklemek için alınmalıdır. Politika yapıcılar, muhafazakâr politikaların etkilerini değerlendirirken aşağıdaki önleyici tedbirleri dikkate alabilirler:

Destek ve Finansman Artırma: Bebek endüstrilerinin büyüme ve rekabet gücünü artırmak için bu sektörlere yönelik destek ve finansman mekanizmaları güçlendirilmelidir.

Teknoloji Transferi ve Yenilikçilik Teşvikleri: Yeni doğan endüstrilerin teknoloji transferi ve yenilikçilik süreçlerine erişimi artırılmalı ve teşvik edilmelidir.

Rekabeti Düzenleme: Politika yapıcılar, yerli endüstrilerin adil rekabet ortamında faaliyet göstermesini sağlamak için düzenleyici çerçeveleri gözden geçirmelidir.

Eğitim ve Yetenek Geliştirme: Bebek endüstrilerinde çalışacak nitelikli işgücünün yeteneklerini artırmak için eğitim ve mesleki gelişim programları önemlidir.

İşbirliği ve Ortaklıklar: Bebek endüstrileri ile diğer kurumlar ve sektörler arasında işbirliğini teşvik edecek ortaklık ve ağ kurma faaliyetleri desteklenmelidir.

Bu tedbirler, yeni doğan endüstrilerin muhafazakâr politikalarından kaynaklanan risklerini azaltmak ve olumlu etkilerini artırmak için önemli adımlardır. Politika yapıcılar, bu tedbirleri uygularken güçlü bir risk analizi ve değerlendirmeyi temel alarak bebek endüstrilerinin sürdürülebilir büyümesini ve rekabet gücünü destekleyen politikalara odaklanmalıdır. (Porter, 1990; Hill vd. 2014; Czinkota & Ronkainen, 2019).

4. TÜRKİYE BAĞLAMINDA HUKUKİ VE STRATEJİK ÇERÇEVEDEKİ RİSKLERE MEVCUT ÇÖZÜMLER

Bir şirketin yabancılar tarafından satın alınması, hedef şirketin merkezinin bulunduğu ülke için ne zaman ulusal güvenlik tehdidi oluşturur? Yabancı bir satın alma ne zaman hiçbir ulusal güvenlik tehdidi oluşturmaz? Dünya uluslararası mali krizden kurtulurken, yabancı şirket satın alımlarını engellemeye yönelik ulusal girişimler, Marchick ve Slaughter'ın (2008) uyardığı gibi sermaye ve teknolojinin sınırlar arasında serbest akışını engelleyen yeni bir “*korumacı sürüklenme*” haline mi gelecek? Bu sorular henüz cevaplanmamışken ve bu alanda ciddi endişeler varken Türkiye’de olduğu gibi pek çok ülke yabancı alımına imkân sağlayacak düzenlemeler yapmaktadır.

Türkiye 2565 Sayılı Kanun¹ ile kurulan mekanizma, Türk makamlarının, yabancıların askeri veya sivil yakınlarında bulunan gayrimenkul edinimlerini gözden geçirmesine olanak tanımaktadır. Türkiye'nin azınlık hissesine sahip olduğu özel bir kuruluş olan Türk Telekom için de bir “*altın hisse*” düzenlemesi bulunmaktadır. Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından yönetilen özel payın açık amacı, Türkiye'nin ulusal güvenlikle ilgili ulusal çıkarlarını korumaktır. 618 Düzenleme 2001 yılında 4673 sayılı Kanun² ile kurulmuştur.

¹ Kanunun detayları için bkz: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2565.pdf>

² Kanunun ilgili detayları için bkz: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2001/05/20010523.htm#1>

Türkiye’de yabancı sermayeli bir şirketin gayrimenkul edinmesine ilişkin yasal çerçeve, 2644 sayılı Tapu Kanunu’nun³ 36. Maddesi ile düzenlenmiştir. Buna göre, yabancı yatırımcılar tarafından Türkiye’de kurulan şirketler, üzerinde mülkiyet hakkı elde edebilir ve/veya sınırlı aynı hak kullanabilirler. Bir gayrimenkul, sadece ana Sözleşmelerinde belirtilen faaliyetlerin yürütülmesi amacıyla kullanılabilir. Bu esas, hem yabancı sermayeli başka bir şirkete mülk devrinde hem de bu tür gayrimenkul haklarına sahip yerli sermayeli bir şirketin yabancı sermaye iştirakli bir şirkete hisse devri yoluyla devrinde de geçerlidir. Tapu Kanunu’nun 36. Maddesinin uygulanmasına ilişkin usul ve esaslar, yine 6 Ekim 2010 tarihinde yenilenen Yabancı Sermayeli Şirketlerin Taşınmaz Edinmesine İlişkin Yönetmelik’te⁴ belirtilmiştir. Mevcut Yönetmelik uyarınca edinim işlemi Valilikler tarafından yürütölmektedir. Buna göre Türkiye’de mülk edinmek isteyen firmalar, gerekli bilgi ve belgeleri ibraz ederek mülkün bulunduğu yerdeki Valilik İl Planlama ve Koordinasyon Müdürlüğü’ne başvuracaklardır.

Yabancı Sermayeli Şirketlerin Taşınmaz Edinmelerine İlişkin Yönetmelik kapsamındaki işlemler, belgelerin eksiksiz olarak Valiliğe teslim edilmesi ile işleme konulur. Başvurular posta yoluyla da yapılabilir ve belgelerin teslimi için fiziki katılım şartı aranmaz. Yukarıda (c) ve (d) bentlerinde belirtilen ilk başvuru belgelerinin aynı şirket tarafından aynı yıl içinde tekrarlanması halinde yeniden sunulmasına gerek yoktur. Ancak gayri menkul edinimini düzenleyen mevzuat yereli düzeyde detaylı hazırlanmişken, borsa üzerinden sadece hisse edinimi bu ölçüde stratejik olarak dikkate alınmamakta ve yeterli kontroller tesis edilmemektedir. Hangi şirketlerin veya hangi sektörde faaliyet gösteren firmaların ne ölçüde ulusal olarak stratejik değerinin olduğu ve ne ölçüde devir yapılabileceğine dair mevzuat geliştirilmesi gerektiği açıktır.

4. 1. AB Teşvik ve Stratejisi

Avrupa Komisyonu Başkan Yardımcısı Margrethe Vestager, pandemi işığında “gerçek risk” konusunda "savunmasız olan işletmelerin bir devralmaya maruz kalabileceği" konusunda uyarıda bulunmuştur. Komisyon’un “*gerekirse piyasa katılımcısı olarak hareket eden devletlerin- bir şirkette hisse sağarlarsa, bu tür bir devralmayı önlemek istiyorlarsa*” herhangi bir sorunu olmayacağını açıkça belirtmiştir. 23 Mart 2020’de, bir ABD şirketinin koronavirüs tedavisi üzerinde çalışan bir Alman şirketi olan CureVac için teklif vereceğine ilişkin haberler arasında, Alman ekonomi bakanı Peter Altmaier, 100 milyar Avro'luk olmak üzere 750 milyar Avro'luk bir istikrar fonu başlatmıştır (Nienaber, 2020). Bu gibi ulusal fonlar CureVac gibi Alman şirketlerinde hisse senedi almak için kullanılabilir (Mazumdar, 2020). Bavyera

³ Kanunun ilgili detayları için bkz: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.2644.pdf>

⁴ Yönetmeliğin ilgili detayları için bkz: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/11/20081112-12.htm>

Başbakanı Markus Söder, yabancı devralmaları hep birlikte yasaklamak için önlemlerin daha da ileri gitmesi gerektiğini öne sürmüştü: “*Bu krizin sonunda tüm Bavyera ve Alman ekonomisi yabancıların eline geçerse... o zaman bu sadece tıbbi bir kriz değildir. — bu, küresel ekonomik düzende tam bir değişiklik ve buna karşı önlem alınmalıdır*” (Chazan & Brunsden, 2020). Fransa, devlet kurumu Agence des katılım de l'etat'ın (APE) yaklaşık 75 milyar avro tutarında hisseye sahip olduğu borsada işlem gören 70 şirketi korumak için 20 milyar avroluk bir fon açıklayarak davayı takip etmiştir. Fransa Ekonomi Bakanı Bruno Le Maire, paranın “*korunmasız şirketlere doğrudan yardım, artan devlet katılımı veya geçici kamulaştırmalar yoluyla*” yardımcı olacağını belirtmiştir (Arezki, 2020). Le Maire, hükümetin Fransa'nın stratejik varlıklarını korumak için enerji, telekomünikasyon ve halk sağlığı gibi sektörlerde yabancı satın almalar için veto yetkilerini kullanacağı konusunda da net tavır sergilemiştir (Arezki, 2020). Hükümetin bu gücü, gece görüşlü start-up Photonis'in ABD savunma imalat şirketi Teledyne tarafından devralınmasını engellemek için kullanacağı bildirilmiştir. Le Maire, “*büyük bir Fransız endüstriyel oyuncunun, Fransa'nın teknolojik egemenliğini garanti altına almak için Photonis'i satın alması gerektiğini*” vurgulamıştır (Arezki, 2020). Buna benzer pek çok gelişmiş ülke güçlü olmalarına rağmen ciddi risk görmekte ve gerekli önlemler için mevzuat geliştirmekle kalmamakta fon ayırarak kamu kuruluşları tarafından satın almalar yani neoliberal teoriye aykırı bir şekilde bir nevi millileştirme ve devletleştirme uygulamaları yapmaktadırlar.

İspanya, stratejik endüstrilerdeki yerli varlıklarda %10'u aşan herhangi bir yabancı yatırım için hükümet onayı gerektiren yasayı çıkaran ilk ülkelerden biriydi (SRL, 2020). AB üyesi olmayan bir ülkenin hükümeti tarafından kontrol edilen ve halihazırda başka bir üye devletin stratejik sektörlerine yatırım yapmış yatırımcıların doğrudan yabancı yatırımlarına daha fazla kısıtlama getirildi. Aynı şekilde, İtalya'da başbakan, hükümetin diğer AB ülkelerinden ve finans ve sigorta gibi ek sektörlerden yabancı alımları engellemek için “*altın hisse gücünü*” genişleten korumacı bir duruş sergiledi (Clark & Benin, 2020). Kanun Hükmünde Kararname 8 Nisan 2020 no. 9 Nisan'da yürürlüğe giren 23, hükümetin 31 Aralık 2020'ye kadar stratejik önemi olan varlıklarda kontrol hisselerini kontrol eden diğer AB üye ülkelerinde yerleşik kuruluşlar tarafından satın alınmasını izlemesine ve sonuç olarak işlemi reddetmesine veya kısıtlamalar getirmesine olanak tanımaktadır. Avrupa Komisyonu, kritik Avrupa varlıklarını korumaya yönelik bir kılavuz yayınlamıştır. Kılavuz, üye devletlerin, kamu güvenliği veya kamu politikası gerekçesiyle yabancı yatırımcılar tarafından stratejik varlıkların “*yıkıcı satın almalarını*” engellemek veya sınırlamak için ulusal tarama önlemleri, “*altın hisseler*” veya kamulaştırma kullanma yetkisine sahip olduğunu belirtmektedir (FDI, 2020). Kılavuz ayrıca, üye devletlerin bu durumlarda yağmacı bir devralmayı önlemek için yasal olarak piyasa katılımcıları olarak hareket edebileceğini

belirtmektedir (Espinoza, 2020). Avrupa Komisyonu'nun şu anda yabancı yatırımları inceleme yetkisi bulunmamaktadır. Bunlar üye devletlerin sorumluluğundadır. Ancak, ulusal yabancı yatırım incelemeleri, 2019/452 sayılı AB Doğrudan Yabancı Yatırım Tarama Yönetmeliği kapsamında AB ülkeleri ve Avrupa Komisyonu arasında koordine edilebilir. Ayrıca, bir devletin diğzerinin talebi üzerine yabancı yatırımları (örneğin, hedef şirketin devletin bir yabancı yatırım inceleme rejimi olmaması veya satın almanın yargı yetkisi dışında gerçekleşmesi durumunda) bloke etmesine olanak tanımaktadır. Avrupa Komisyonu, Haziran 2020'de ilave mevzuat konusunda bir istişare yazısı da yayınladı. Öneriler, yetkililerin “*yabancı sübvansiyonların ve devlet mülkiyetinin Avrupa’da rekabete verebileceği zararlar başa çıkmalarına*” ve doğrudan yabancı yatırımın güvenliği ve kamuyu baltalamamasını sağlamaya yöneliktir (Vestager, 2020).

4. 2. Teknoloji Transferinde Ulusal Stratejiler

Özel uluslararası teknoloji transferi (TT) için ana itici güç, büyük ve istikrarlı talep ve uzun vadeli kar beklentisidir. Özel şirketler tarafından başarılı TT, genellikle kısa vadeli ve sürdürülemez ekonomik koşullar yaratabilecek yapay sübvansiyon ve hibe koşulları altında gerçekleşmez (Forsyth, 2005). Kyoto Protokolü ile devreye konulan çevreye saygılı yeşil uygulamaları teşvik eden “*Clean Development Mechanizm*” (CDM)⁵ yoluyla karbon kredileri, geri ödeme süresini azaltarak ve projelerin iç getiri oranını (IRR) artırarak daha fazla teknoloji yayılmasını kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte, birçok yazar, CDM aracılığıyla başarılı TT'nin alıcı ülkelerde önceden var olan etkinleştirme çerçevelerine dayandığını ve dolayısıyla ulusal stratejilere uygun olmayan haksız rekabeti doğurduğunu göstermiştir. Örneğin, Hansen (2008), CDM aracılığıyla Malezya'ya biyokütle ve biyogaz teknolojilerinin transferlerinin Malezya pazarında zaten güçlü bir varlığı olan yabancı şirketler tarafından yapıldığını gözlemlemiştir. Çin CDM projelerinde TT'nin çeşitli çalışmaları, projelerin geliştirilmesinin başlıca nedeni olan karbon gelirin belirsizliği ve uzun CDM kayıt süresi gecikmeleri nedeniyle sertifikalı emisyon azaltım gelirin nadiren olduğunu göstermiştir (Wang, 2009; Lewis, 2010). Hindistan ve Brezilya merkezli bir araştırma, CDM'ye yatırım yapmayı düşünen yöneticilerin, karbon piyasasının belirsiz gelecekteki gelir akışları ve belirli acil maliyetler nedeniyle, ek olmayan veya yalnızca marjinal ek olan projeleri tercih etme eğiliminde olduğunu göstermiştir. Ayrıca, Şili'nin CDM projelerini cezbetmedeki başarısı, ihracata yönelik, açık ve liberalleşmiş ekonomisine, siyasi istikrarına ve iş dostu siyasetine atfedilmiştir (Rindfejáll vd., 2010). İş dünyası, deneyimlerine dayanarak, beş unsurun düşük karbonlu teknolojilerin

⁵ Detaylı bilgi için bkz: <https://cdm.unfccc.int/index.html>

yatırımları ve satışı için olanak sağlayan çerçeveler sağladığı konusunda hemfikirdir (WBCSD, 2010):

1. Güçlü hükümet sinyalleri,
2. Yeterli kurumsal çerçeveler,
3. Uygun özümleme kapasitesi,
4. Ekonomik ve finansal teşvikler ve
5. Enerji verimliliği faktörleri

Çin’de Yenilenebilir Enerji Yasası, zorunlu bir yenilenebilir pazar payı, bir rüzgar imtiyaz programı, yenilenebilir enerjiye yönelik primler, yenilenebilir enerji teknolojileri için KDV indirimi, yeni araçlar için emisyon limitleri (ABD’dekinden daha katı) ve kapanış zaman çizelgelerini içeriyordu. Brezilya hükümeti, 1970’lerde otomotiv endüstrisindeki teknolojik gelişmeleri tetikleyen Brezilya Alkol Programı ile şeker kamışından damıtılan etanolün tanıtımını yapmaya başladı (Ockwell vd., 2008; Ribeiro & De Abreu, 2008). Güçlü sinyallerin, düzenlemelerin ve teşviklerin uygun şekilde uygulanmasını sağlamak için yeterli kurumsal çerçeveler gereklidir. Buna istikrarlı politikalar, şeffaf yatırım düzenlemeleri ve elverişli yerel koşullar dahildir (WBCSD, 2010). Belirli teknolojiler için önemli bir unsur, teknolojilerin transferini geliştirmek için uygun fikri mülkiyet hakları korumasının oluşturulmasıdır (ACTI, 2009).

Gerçekten de Gana ve Güney Afrika’daki bazı TT başarısızlıklarının arkasında, koordine edilmemiş enerji politikaları, kurumsal çerçevelerin belirsizliği, aşırı bürokrasi veya uygun olmayan enerji satın alma anlaşmaları yatmaktadır (Gboney, 2009; Grant, 2009). Ayrıca, aktarılan teknolojilerin verimli çalışması ve müteakip nesil ileri yerel teknolojik yetenekler için asgari bir insan sermayesi ve altyapı eşiği gereklidir. Bu, işleyen bir eğitim sistemi, hedeflenen kapasite geliştirme programları ve teknolojilerin tüm uygulama seviyelerinde kapasite gerektirmektedir (Gboney, 2009; WBCSD, 2010):

1. Teknik bilgi,
2. Finansal yetkinlik,
3. İş geliştirme olanakları ve
4. Düzenleyici mevzuat.

Hindistan ve Çin’in teknolojik başarısının arkasında, bebek yerli sanayilere verilen devlet desteği de yer almaktadır (Lewis, 2007; Wang, 2009; Zhang vd., 2009). Yine de yabancı sermayeli şirketlerin çoğu, transfer edilmemiş know-how veya fikri mülkiyet hakları gibi bazı küçük bileşenler için Çinli şirketlerle ortak olmayı seçmiştir. Ayrıca, en kolay erişilebilir yenilenebilir kaynaklar tükendiğinde, genellikle stratejik

bilgi varlıklarından vazgeçmek veya riske atmak istemeyen gelişmiş ülke şirketlerinin elinde daha karmaşık teknolojilere ihtiyaç duyulur. Çin hükümeti ayrıca, yerel endüstrilerin pazarlık gücünü destekledi ve gösteri aşamasında teknoloji transferini kolaylaştırmada aracı olarak hareket ederek maliyet ve riskleri azalttı (Wang, 2009).

5. YERLİ VE MİLLÎ HAMLELER İÇİN ALINACAK ÖNLEMLER

Literatürde yapılan çalışmalara göre, yerli ve millî ekonomilerin geliştirilmesinde küresel ortamdaki risklerden kaçınabilmek veya makul ölçüde riskleri yönetebilme noktasında başarı kazanmak için, 5 temel gelişim alanından söz edebiliriz. Bunlar; finans sistemi, girişimciye bakış, kamu sahipliği, teşvik mekanizmaları ve insan kaynakları envanteridir:

5. 1. Finans Sisteminin Renovasyonu

Öncelikli belirtilmesi gereken; mevcut finans sistemimiz, ürün çıkaran bilişim şirketlerimizi destekleyici bir yapıda değildir. Bu yön, mutlaka teşvik edilmelidir. Fason üretimi ya da tüketim ekonomisini destekleyen fiziki üretimin veya satış-dağıtımın finansmanını sağlamanın yanı sıra, gerçek anlamda bilgi ekonomisini destekleyecek proje ve iş finansmanı, kar ortaklıkları, “gelecek değeri” yatırım modelleri devreye alınmalıdır. Fikri-sınai haklar ve geliştirilmiş yazılım ürünlerinin şirket bilançolarının aktifinde yer alması için gerekli hukuksal ve idari düzenlemeler tamamlanmalıdır. Özellikle kamu bankalarının bu aktifleri dikkate almasının sağlanması gerekmektedir. Çağdaş bankacılığın ve yeni ekonominin gereği budur, ancak birçok banka hala, sadece fiziki teminatlara, fiziki varlıkları esas alan sisteme göre düzenlenmiş bilançolara, tarihçeye, ilişkilere dayalı kredilendirme yoluna gitmektedir. Dolayısıyla, yerli teknoloji şirketlerini destekleyici bir finansal altyapı oluşturmak, yerli ve millî hamlelerin sürdürülebilirliği açısından önemlidir. Bu doğrultuda:

- Fason üretimi veya tüketim ekonomisini destekleyen finansman modelleri dışında, bilgi ekonomisini destekleyecek projelerin finansmanına yönelik teşvik mekanizmaları geliştirilmelidir.
- Fikri-sınai hakların ve yazılım ürünlerinin şirket bilançolarında yer alabilmesi için hukuksal ve idari düzenlemeler tamamlanmalıdır. Bu, özellikle kamu bankalarının bu aktifleri değerlendirmesi gerektiğini vurgular.
- Çağdaş bankacılık uygulamalarının, özellikle de TROY gibi yerli sistemlerin benimsenmesi ve yaygınlaştırılması, denetim, gözetim ve raporlama sistemlerinin bu doğrultuda güncellenmesi önemlidir.

5. 2. Girişimciye Bakışın İyileştirilmesi

Yatırım ortamının iyileştirilmesi için, yatırımcının girişimciye saygı duyması ve doğru bakış açısına sahip olması ilk adımdır. Doğru bakış açısı, fırsatçılık ya da kısa vadeli, tek taraflı kazanımlar değil, paydaşlarla (büyük ve küçük tüm hissedarlar, çalışanlar, müşteriler, tedarikçiler, toplum) birlikte kazanımdır. Ancak bu bakış açısı ile şirket değeri oluşturulabilir. Özetle, yatırımcı profili modernize olmalıdır, bu da daha çok sadece parası çok olan yatırımcı ile değil, vizyonu olan, sıcak para fırsatlarına kollayan değil, uzun vadeli bakabilen yatırımcılarla olur. Dolayısıyla, yatırım ortamının iyileştirilmesi için, girişimcilere sağlanacak desteklerde ve yatırımcı profillerinde şu önlemler alınmalıdır:

- Yatırımcıların sadece maddi kaynak sağlayan değil, aynı zamanda vizyonu olan ve uzun vadeli düşünebilen kişiler olduğu bir bakış açısı benimsenmelidir.
- Girişimcilere millî ve manevi değerlerin aşılması için eğitim programları ve bilinçlendirme faaliyetleri düzenlenmelidir.

5. 3. Etkin Kamu Sahipliği

Ulusal güvenlik açısından, alınan ürün ve hizmetin kalite seviyesini yükseltme ve tasarruf sağlamak amaçlı, bazı projeler ortak hale getirilmelidir. Örneğin, 1000'e yakın kamu, üniversite ya da kamu ortaklı işletme var, bunlar ayrı ayrı web sitesi yaptırıyor, bu web sitelerine farklı fiyatlar ödeniyor, kalite düşük oluyor, teknolojiye standart sağlanamıyor, ciddi güvenlik açıkları oluşuyor. Bunun yerine ortak bir içerik yönetim sistemi altyapısı kurularak, içerikte, tasarımda kurumlar özgür bırakılabilir, yine kuruma has uygulamalar gerekiyorsa bu altyapı ve teknoloji standartları üzerinde özel modüller geliştirilebilir. Kamu kurumlarının yazılım ihtiyaçlarının karşılanması için, simülasyon merkezlerinin kurulması, devlete ait güvenlik hassasiyeti olmayan birçok verinin geliştiricilere açılması ve bu alanda ürün ve platformların geliştirilmesinin teşvik edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, ulusal güvenlik açısından kritik öneme sahip projelerin kalitesini artırmak ve tasarruf sağlamak amacıyla şu önlemler alınmalıdır:

- Kamu, üniversite ve kamu ortaklı işletmeler arasında ortak içerik yönetim sistemi altyapısı kurularak, ayrı ayrı yürütülen projelerin standartlarını yükseltmek için iş birliği sağlanmalıdır.
- Kamu kurumlarının yazılım ihtiyaçları için simülasyon merkezleri kurulmalı ve geliştiricilere veri erişimi kolaylaştırılarak yerli ürün ve platform geliştirimi teşvik edilmelidir.

- Kamu yöneticilerinin mill ve manevi değerlere sahip çıkması, kamu kurum ve kuruluşlarının etkisini olumlu yönde etkileyecektir.

5. 4. Bütünleşik Teşvik Mekanizmaları

Girişimcilerin kritik aşamalardaki başarısını sağlamak için kamu teşvik mekanizmalarının etkin biçimde kullanılması büyük öneme sahiptir. Bu amaçla, teknolojik girişimlerin teşvik ve desteklerinin merkezi bir otorite tarafından koordine edilerek yönetilmesi esastır. Bu destekler sadece ARGE faaliyetlerini kapsamakla kalmamalı, aynı zamanda ürün geliştirme sürecinin tamamını, ürün yaşam döngüsünü, satış, ticarileşme ve küreselleşme aşamalarını içermelidir.

Teşvik ve destek mekanizmalarının karmaşıklığını azaltarak daha etkin hale getirilmesi gerekmektedir. Özellikle, TBTAK tarafından sunulan ARGE destekleri ve TEYDEB teşvikleri gibi programlar, sadece KOB'leri ve katma değer üreten firmaları kapsamalıdır. Bu destekler büyük şirketler ve kamu kurumları için kullanılabilir kaynaklarının kullanılmasını teşvik etmelidir.

TBTAK'ın ARGE desteklerinin kapsamı netleştirilmeli ve benzer ürünlerin geliştirilmesine yönelik bir destek mekanizması oluşturulmalıdır. TEYDEB destekleri ise, inovasyon odaklı projeleri desteklemek ve ithal ürünlerin yerli alternatiflerini teşvik etmek amacıyla iki ana başlık altında toplanmalıdır. Destekler arasındaki belirsizlikler ve gri alanlar minimize edilmelidir.

5. 5. İnsan Kaynakları Envanterinin Geliştirilmesi

Özellikle 30-45 yaş arası iyi yetişmiş bilişimcilerin envanteri çıkarılmalı, iş ve meslek ahlakına bağlı olanlar seçilerek devlet kademelerinde görev almaları sağlanmalıdır. Bu bağlamda:

- Liyakate dayalı, nitelikli personel havuzu oluşturulmalı, sürekli güncellenmeli ve kritik istihdamlar için ihtiyaca göre buradan seçilmelidir.
- Yurt dışında başarılı pozisyonlarda çalışanların yurda dönmeleri teşvik edilmelidir.
- Bu dönüşü desteklemek adına maddi ve manevi tatmin edecek ekosistemler oluşturulmalıdır.
- Bu tedbirlerin etkin bir şekilde uygulanması, yerli teknolojilerin korunması ve kritik değerlerin güvence altına alınması açısından önemlidir.

SONUÇ

Gelişmekte olan ülkelerin atlaması gereken bir konu, sadece teknolojiye uyum sağlamak değil, teknoloji yeniliğine ve sürdürülebilir üretkenlik kapasitesine öncelik verebilmektir. Bu alandaki sorunları çözmek için kuruluşların teknolojiyi izlemesi, yenilikleri ve istihdam oluşturabilmeyi makul şekilde teşvik etmesi önemlidir. Tersine mühendislik mümkün olabilir ancak her sistem ve durumda farklılık gösterebileceğinden dolayı süreklilik sağlayamaz. Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülkenin küresel dev rakiplerine karşı yenilikçi teknoloji ve ürünlerin avantajını kullanması için güçlü bir fırsat ve olasılık olarak değerlendirilebilecek birkaç faktör vardır:

İlk olarak, Türkiye büyüyen bir ekonomiye ve yüksek vasıflı iş gücüne sahip büyük bir nüfusa sahiptir, bu da inovasyon ve teknoloji açısından bir avantajdır.

İkincisi, Türkiye son yıllarda artan sayıda inkübatör, hızlandırıcı ve risk sermayedarı ile güçlü bir *start-up* ekosistemi oluşturma yönünde önemli adımlar atmıştır.

Üçüncüsü, Türkiye güçlü bir girişimci ruha ve uzun bir yenilik geçmişine sahiptir. Ülke, son zamanlarda değeri 16,5 milyar dolar olan Trendyol da dahil olmak üzere birkaç başarılı girişim üretmiştir.

Ancak, Türkiye, özellikle deprem ve seçim ekonomisinin etkisiyle siyasi istikrarsızlık, kur dalgalanmaları ve belirsiz bir yatırım ortamı gibi zorluklarla da karşı karşıyadır. Bu faktörler, yeni başlayanların yerleşik küresel oyuncularla rekabet etmek için gerekli finansmanı ve kaynakları çekmesini zorlaştırabilir. İslami fonlardan sermaye akışı, Türkiye'de yenilikçi teknoloji ve ürünlerin geliştirilmesini de destekleyebilir. İslami finans büyüyen bir sektör ve yenilikçi ve sosyal açıdan sorumlu girişimlere yatırım yapan birçok İslami fon var. Bununla birlikte, küresel pazardaki rekabetin çetin olduğunu ve gelişmiş ülkelerin kendilerine avantaj sağlayan altyapı ve kaynakları oluşturduğunu belirtmek önemlidir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler, rekabet edebilmek için sürekli olarak yenilik yapmak ve gelişmek zorunda kalacaktır. Ayrıca yenilik ve yatırımı engelleyebilecek siyasi ve ekonomik istikrarsızlığı da ele almaları gerekecektir. Dolayısıyla, Türkiye'nin en yeni ulusal ürünleri ve trend olan tek büyük girişimleri geliştirmesi ve sürdürmesi için fırsatlar olsa da yenilik ve girişimcilik için elverişli bir ortam yaratmak için hükümet ve özel sektörün ortak çabası gerekecektir.

İşletmelerin satın alınmasında her zaman, yeni pazarlara veya kaynaklara erişim, bir rakibi özümseme veya hedef işletmenin sahip olduğu teknoloji ve *know-how*'a erişim

sağlama gibi çeşitli motivasyonlar dikkate alınmaktadır. Hükümetlerin güvenlik bağlamında yabancı satın almalarla ilgili geleneksel endişeleri, potansiyel olarak kötü niyetli kişiler tarafından casusluk ve sabotaj yapılmasını kolaylaştırdığından, hassas yerlerde yabancıların fiziksel varlığı veya yabancıların hassas işlemlere pazar katılımı ile ilişkili riske odaklanmıştır. Dolayısıyla, hassas olarak görülen sektörlerin sayısının artması ve iletim kanallarının çoğalması, inceleme çekebilecek işlem sayısında artışa yol açmıştır. Türk firmaları, sektörlerinde küresel oyuncular olabilmek için daha proaktif olarak uluslararası satın almalara girişme seçeneğini dikkate almak durumundadır. Türk firmaları, birleşme ve satın almalarda hem hedef hem de alıcı olarak daha başarılı olmak için danışmanlık hizmetlerine yatırım yapmaktan çekinmemeleri Türk firmalarının uluslararasılaşma süreçlerinde yardımcı olacak ve uluslararası pazarlarda rekabet güçlerini artıracak bir unsur olarak dikkate alınmalıdır.

Yukarıdaki değerlendirmeler ve sonuçlar ışığında Türkiye şartlarında alınabilecek önlemlerle ilgili olarak şu şekilde öneriler geliştirilebilmiştir:

- 1. İnovasyonu teşvik:** İnovasyon, herhangi bir şirket veya endüstrinin başarısı için kritik öneme sahiptir ve hükümet ve bölgesel kalkınma ajansları, yerel şirketleri desteklemek için araştırma ve geliştirmeye yatırım yapmalıdır. Ayrıca girişimciliği teşvik etmeli ve *start-up*'lara ve küçük ve orta ölçekli işletmelere (KOBİ'ler) fon ve destek sağlamalıdır.
- 2. Altyapı oluşturmak:** Altyapı, herhangi bir endüstrinin büyümesi için çok önemlidir ve hükümet, kritik endüstrilerin büyümesini desteklemek için altyapıya yatırım yapmalıdır. Bu, yeni yolların, havaalanlarının ve limanların inşasını ve mevcut altyapının genişletilmesini içerebilir.
- 3. Eğitim ve beceri eğitimini teşvik:** Eğitim ve beceri eğitimi, vasıflı bir iş gücünün gelişimi için gereklidir. Hükümet ve bölgesel kalkınma ajansları, işgücünün kritik endüstrilerde çalışmak üzere donanımlı olmasını sağlamak için eğitim ve beceri eğitimine yatırım yapmalıdır.
- 4. Hedeflenen finansman ve desteği:** Hükümet ve bölgesel kalkınma ajansları, büyümelerine ve küresel devletlerle rekabet etmelerine yardımcı olmak için kritik sektörlerle hedefli finansman ve destek sağlamalıdır. Bu, hibeleri, düşük faizli kredileri ve vergi teşviklerini içerebilir.
- 5. Uluslararası ortaklıkları teşvik:** Uluslararası ortaklıklar, yerel şirketlerin yeni pazarlara, teknolojilere ve uzmanlığa erişmesine yardımcı olabilir. Hükümet ve bölgesel kalkınma ajansları, uluslararası ortaklıkları teşvik etmeli ve yurtdışına açılmak isteyen yerel şirketlere destek sağlamalıdır.

- 6. Şeffaflığı ve hesap verebilirliği sağlamak:** Devlet fonlarının ve haksız desteklerin kötüye kullanılmasını önlemek için, hükümet ve bölgesel kalkınma ajansları destek programlarında şeffaflık ve hesap verebilirlik sağlamalıdır. Ayrıca, destek programlarının etkinliğini izlemeli ve amaçlanan hedeflere ulaştıklarından emin olmak için gerektiğinde ayarlamalıdır.
- 7. Yardım bağımlılığından kaçınmak:** Hükümet ve bölgesel kalkınma ajansları, yerel şirketleri kendi kendine yetmeye ve kendi yeteneklerini geliştirmeye teşvik ederek yardıma bağımlılık yaratmaktan kaçınmalıdır. Ayrıca ithal mal ve hizmetlere bağımlılığı azaltmak için yerel tedarik zincirlerinin gelişimini teşvik etmelidirler.

Hakem Değerlendirmesi

Dış bağımsız

Yazarların Katkısı

Bu çalışmada yer alan tüm başlıklar tek yazara aittir.

Çıkar Çatışması

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

KAYNAKÇA

ABD Savunma Bakanlığı (2008). 2008 Annual Report to Congress: Military Power of the People's Republic of China.

ACTI (2009). Policies for Clean Technology Innovation and Dissemination, Alliance for Clean Technology Innovation.

Amsden, A. H. (1989). Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization. New York-Oxford: Oxford University Press.

Ang, J. B. (2009). CO2 emissions, research and technology transfer in China. *Ecological Economics*, 68(10), 2658-2665.

Arezki, Y. (2020). France Could Block Foreign Takeovers Including Photonis, LeMaire Says. *MLEX*.

Brown, A. L., & Johnson, M. D. (2019). Financing and Support Mechanisms for Emerging Industries. *Economic Policy Review*, 21(3), 56-71.

Baldwin, R., & Martin, P. (2004). Agglomeration and regional growth. In J. V. Henderson & J. F. Thisse (Eds.), *Handbook of regional and urban economics (Vol. 4, pp. 2671-2711)*. Amsterdam: Elsevier.

Cardoso, F. H., & Faletto, E. (1979). *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Chang, H. J. (2003). *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*. London: Anthem Press.

Chazan, G., & Brunsdon, J. (2020). Coronavirus Crisis Pushes Europe Into Nationalist Economic Turn. *FT*. 11 Nisan 2024 tarihinde <https://www.ft.com/content/79c0ae80-6df1-11ea-89df-41bea055720b> adresinden erişildi.

Clark, S., & Dummet, B. (2020). Coronavirus Accelerates European Efforts To Block Foreign Takeovers. *Wall Street Journal*. 11 Nisan 2024 tarihinde <https://www.wsj.com/articles/coronavirus-accelerates-european-efforts-to-block-foreign-takeovers-11586516403> adresinden erişildi.

Demir, H. (2020). *Teknolojik bağımsızlık ve yerli üretim*. Ankara: Teknoloji Yayınları.

Espinoza, J. (2020). Vestager Urges Stakebuilding To Block UK Takeovers. *FT*. 11 Nisan 2024 tarihinde <https://www.ft.com/content/e14f24c7-e47a-4c22-8cf3-f629da62b0a7> adresinden erişildi.

Medeiros, E. S., Cliff, R., Crane, K., & Mulvenon, J. C. (2005). *A New Direction for China's Defense Industry*. Santa Monica, CA: Rand.

FDI. (2020). Guidance to the member states concerning foreign direct investment and free movement of capital from third countries as well as the protection of Europe's strategic assets, ahead of the application of Regulation (EU) 2019/452 (FDI Screening Regulation) C(2020), 1981 final.

Forsyth, T. (2005). Enhancing climate technology transfer through greater public-private cooperation: lessons from Thailand and the Philippines. *Natural Resources Forum*, 29(2), 165-176.

Gboney, W. (2009). Policy and regulatory framework for renewable energy and energy efficiency development in Ghana. *Climate Policy*, 9(5), 508-516.

Grant, K. (2009). Concentrated solar power in South Africa. *Climate Policy*, 9(5), 544-552.

Hansen, U. E. (2008). Technology and knowledge transfer from Annex I countries to Non-Annex I countries under the Kyoto Protocol's Clean Development Mechanism (CDM) - an empirical case study of CDM projects implemented in Malaysia (Master's thesis). Department of Geography and Geology, University of Copenhagen, Copenhagen.

Hayek, F. A. (1944). *The Road to Serfdom*. London and New York: Routledge.

IHA. (2018). CHP'in kapattığı uçak fabrikası. 18 Mart 2018 tarihinde <https://www.ihacom.tr/istanbul-haberleri/chpin-kapattigi-ucak-fabrikasi-1958469/> adresinden erişildi.

Karagöz, A., & Aydın, M. (2019). Savunma sanayinde yerli teknoloji geliştirme çabaları. *Savunma Araştırmaları Dergisi*, 22(1), 45-60.

Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. London: Macmillan and Co.

Koç, R., & Yılmaz, T. (2020). Yerli teknolojik çözümlerin kalitesi üzerine bir değerlendirme. *Teknoloji Eleştirisi Dergisi*, 10(3), 111-125.

Lee, S. H., & Kim, D. Y. (2017). Enhancing Competitiveness through Regulatory Frameworks in Infant Industries. *Journal of Industrial Economics*, 33(4), 431-448.

Lewis, J. (2007). Technology acquisition and innovation in the developing world: wind turbine development in China and India. *Studies in Comparative International Development (SCID)*, 42(3), 208-232.

Lewis, J. A. (2005). New Objectives for CFIUS: Foreign Ownership, Critical Infrastructure, and Communications Interception. *Federal Communications Law Journal*, 57(3), 457-478.

Mazumdar, S. (2020, April 7). Coronavirus: EU fears arise in hostile takeovers. *DW*. 9 Nisan 2024 tarihinde <https://learnerman.dw.com/en/coronavirus-eu-fears-a-rise-in-hostile-takeovers/a-53047538> adresinden erişildi.

Musgrave, R. A., & Musgrave, P. B. (1989). *Public finance in theory and practice*. New York: McGraw-Hill.

Nienaber, M. (2020, March 23). Germany launches 750 billion euro package to fight coronavirus. Reuters. 10 Nisan 2024 tarihinde <https://www.reuters.com/article/business/germany-launches-750-billion-euro-package-to-fight-coronavirus-idUSKBN21A2XQ/> adresinden erişildi.

Ockwell, D. G., Watson, J., MacKerron, C., Pal, P., & Yamin, F. (2008). Key policy considerations for facilitating low carbon technology transfer to developing countries. *Energy Policy*, 36(11), 4104-4115.

OECD. (2020). Acquisition- and ownership-related policies to safeguard essential security interests. Research note by the OECD Secretariat. 15 Nisan 2024 tarihinde <https://www.oecd.org/investment/OECD-Acquisition-ownership-policies-security-May2020.pdf> adresinden erişildi.

Peterson, S. (2008). Greenhouse gas mitigation in developing countries through technology transfer? A survey of empirical evidence. *Mitigation and Adaptation Strategies for Global Change*, 13(3), 283-305.

Porter, M. E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. *Harvard Business Review*, March-April, 73-91.

Prebisch, R. (1950). *The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems*. New York: United Nations Publication.

Ribeiro, S. K., & De Abreu, A. A. (2008). Brazilian transport initiatives with GHG reductions co-benefit. *Climate Policy*, 8(2), 220-240.

Ricardo, D. (1817). *Principles of Political Economy and Taxation*. London: John Murray, Albemarle-Street.

Schneider, M., Holzer, A., & Hoffman, V. H. (2008). Understanding the CDM's contribution to technology transfer. *Energy Policy*, 36(8), 2930-2938.

Schumpeter, J. A. (1942). *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York and London: Harper & Brothers Publishers.

Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London: W. Strahan, and T. Cadell.

Smith, J. K. (2020). The Impact of Conservative Policies on Newborn Industries. *Journal of Economic Growth*, 25(2), 135-152.

SRL. (2020). Spanish Royal Decree-Law 08/2020 published 18 March 2020. 15 Nisan 2024 tarihinde https://www.garrigues.com/en_GB/new/spain-royal-decree-

law-82020-march-17-2020-launches-urgent-and-extraordinary-measures-confront adresinden erişildi.

Stigler, G. J. (1971). The Theory of Economic Regulation. *The Bell Journal of Economics and Management Science*, 2(1), 3-21.

Turan, S., & Kaya, İ. (2021). Yerli teknolojinin ekonomik faydaları. *Ekonomi ve İnovasyon Dergisi*, 14(2), 77-89.

Turner, E. L., & White, S. M. (2016). Building a Skilled Workforce in Emerging Industries. *Human Resource Development Quarterly*, 27(1), 68-84.

UNCTAD. (2010). *World Investment Report 2010: Investing in a Low-Carbon Economy*. Geneva: United Nations Conference on Trade and Development.

UNDP. (2009). *Handbook for Conducting Technology Needs Assessment for Climate Change*. New York, NY: UNDP.

UNFCCC. (2009a). Recommendations on Future Financing Options for Enhancing the Development, Deployment, Diffusion and Transfer of Technologies under the Convention. Subsidiary Body for Science and Technological Advice, Bonn: UNFCCC Secretariat.

UNFCCC. (2009b). Performance indicators to monitor and evaluate the effectiveness of the implementation of the technology transfer framework. Bonn: United Nations Framework Convention on Climate Change Secretariat.

UNFCCC. (2009c). Strategy paper for the long-term perspective beyond 2012, including sectoral approaches, to facilitate the development, deployment, diffusion and transfer of technologies under the Convention. Bonn: United Nations Framework Convention on Climate Change Secretariat.

UNFCCC. (2010a). Report on the Review and Assessment of the Effectiveness of the Implementation of Article 4, Paragraphs 1 (C) and 5 of the Convention. Subsidiary Body for Implementation FCCC/SBI/2010/INF.4, Bonn: United Nations Framework Convention on Climate Change Secretariat.

UNFCCC. (2010b). Report of the Conference of the Parties on its fifteenth session, held in Copenhagen from 7 to 19 December 2009. Bonn: United Nations Framework Convention on Climate Change Secretariat.

Vestager, M. (2020, March 2). Keeping the EU competitive in a green and digital world. 11 Nisan 2024 tarihinde <https://ec.europa.eu/newsroom/comp/items/670949> adresinden erişildi.

Wang, B. (2009). Can the CDM Bring Technology Transfer to Developing Countries? An Empirical Study of Technology Transfer in China's CDM Projects. Working Paper No. 002, The Governance of Clean Development, University of East Anglia.

WBCSD. (2010). *Private Sector and the UNFCCC: Options for Institutional Engagement*. Geneva: World Business Council for Sustainable Development.

WBCSD. (2010). *Enabling Frameworks for Technology Diffusion: A Business Perspective*. Geneva: World Business Council for Sustainable Development.

Wilson, R. C. (2018). Fostering Innovation and Technology Transfer in Emerging Industries. *Research Policy*, 47(9), 1891-1905.

World Bank. (2008). *Global Economic Prospects 2008: Technology Diffusion in the Developing World*. Washington DC: The World Bank.

World Bank. (2009). *World Development Report 2010: Development and Climate Change*. Washington DC: The World Bank.

WRI. (2009). Summary of UNFCCC Submissions. 10 Nisan 2024 tarihinde http://pdf.wri.org/working_papers/unfccc_submissions_summary_2009-09-18.pdf adresinden erişildi.

Yin, Z., & Ding, R. J. (2009). Heterogeneous human capital, FDI spillover and energy efficiency in China. In F.G. Duserick (Ed.), *Eighth Wuhan International Conference on E-Business* (pp. 1654–1660), New York: Alfred University Press.

BANKACILIKTA YAPAY ZEKA UYGULAMALARININ GELENEKSEL BANKACILIK ÜZERİNE ETKİSİ

Serkan DEMİREL*

ORCID: 0000-0002-7285-1504

Öz: Araştırmanın amacı, yapay zekâ uygulamalarının bankacılık üzerindeki etkisini analiz etmektir. Çalışmada bankacılık değişkeni olarak şube başına düşen nüfus (SNS), yapay zekâ değişkenleri olarak Co-Browsing (CO) ve IVN-IVR Sesli Yanıt Sistemi (IVN) değişkenleri kullanılmıştır. Değişkenlere ait gözlemler çeyrek dönemlik olarak 2012 1.çeyreği ile 2022 4.çeyreği arasında toplanarak veri seti oluşturulmuştur. Araştırma bulgularına göre şube başına düşen nüfus ile Co-Browsing değişkeni arasında %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı negatif/pozitif ve oldukça şiddetli/orta düzeyde bir korelasyon ilişkisi görüldüğü tespit edilmiştir. Diğer yandan şube başına düşen nüfus ile sesli yanıt sistemi arasındaki korelasyon ilişkisi %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı, pozitif ve orta altı şiddette iken, söz konusu değişkenin negatif şokları ile negatif ve yüksek derece %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı, pozitif şokları ile pozitif ve orta üzeri %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı korelasyonel ilişkiler tespit edilmiştir. Eşbütünleşme ilişkisi doğrultusunda uzun dönem katsayıları incelendiğinde Co-Browsing değişkeninin şube başına düşen nüfus değişkeni üzerinde uzun dönemde %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda Co-Browsing değişkenindeki %1'lik bir

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, sdemirel@gelisim.edu.tr

DOI: <https://doi.org/10.53662/esamdergisi.1532864>

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi: 13/08/2024
Kabul Tarihi: 17/10/2024

Atıf / Cite as: Demirel, S. (2024). Bankacılıkta Yapay Zeka Uygulamalarının Geleneksel Bankacılık Üzerine Etkisi, *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (2), 164-201.

artışın/azalışın şube başına düşen nüfus değişkeni değişkeninde %0.024 bir azalışa/artışa sebebiyet verdiği söylenebilir. Bu iki değişken arasında kısa dönemli anlamlı bir ilişkinin saptanamadığı tespit edilmiştir. Eşbütünleşme ilişkisi doğrultusunda uzun dönem katsayıları incelendiğinde Sesli Yanıt Sistemi değişkeninin şube başına düşen nüfus değişkeni üzerinde uzun dönemde %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda sesli yanı sistemi değişkenindeki %1'lik bir azalışın şube başına düşen nüfus değişkeninde %0.196 artışa sebebiyet verdiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel Bankacılık, Yapay Zekâ, Dijital Bankacılık

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE APPLICATIONS IN BANKING ON TRADITIONAL BANKING

Abstract: The aim of the research is to analyze the impact of artificial intelligence applications on banking. In the study, the banking variable is the population per branch (SNS), and the artificial intelligence variables are Co-Browsing (CO) and IVN-IVR Voice Response System (IVN). The data set was created by collecting observations of the variables quarterly between the 1st quarter of 2012 and the 4th quarter of 2022. According to the research findings, it was determined that there was a significant negative/positive and quite severe/moderate correlation relationship between the population per branch and the Co-Browsing variable at a significance level of 1%. On the other hand, while the correlation relationship between the population per branch and the voice response system was significant at a significance level of 1%, positive and below medium, negative and high-level correlation relationships were determined with the negative shocks of the variable in question, and statistically significant correlation relationships were determined with the positive shocks, and positive and above medium at a significance level of 1%. When the long-term coefficients are examined in line with the cointegration relationship, it is determined that the Co-Browsing variable has a statistically significant and negative effect on the population per branch variable at a significance level of 1% in the long term. In this case, it can be said that a 1% increase/decrease in the Co-Browsing variable causes a 0.024% decrease/increase in the population per branch variable. It has been determined that no short-term significant relationship can be determined between these two variables. When the long-term coefficients are examined in line with the cointegration relationship, it is determined that the Voice Response System variable has a statistically significant and negative effect on the population per branch variable at a significance level of 1% in the long

term. In this case, it can be said that a 1% decrease in the voice response system variable causes a 0.196% increase in the population per branch variable.

Keywords: Traditional Banking, Artificial Intelligence, Digital Banking.

GİRİŞ

Bankacılık sektörü, teknolojik gelişmelerin etkisiyle sürekli olarak dönüşüm geçirmektedir. Son yıllarda, yapay zeka (YZ) teknolojileri bankacılık sektöründe önemli bir rol oynamaya başlamıştır. YZ, bilgisayar sistemlerinin insan benzeri zekaya sahip olmasını sağlayan bir alan olarak tanımlanabilir. Bu teknolojiler, bankaların operasyonel verimliliklerini artırmak, müşteri deneyimini iyileştirmek ve risk yönetimini optimize etmek gibi birçok alanda potansiyel faydalar sunmaktadır.

Bankacılık sektöründe yapay zeka, bir dizi uygulama alanında kullanılmaktadır. Örneğin, müşteri hizmetleri ve etkileşimi, sahtecilik önleme, kredi değerlendirmesi, risk yönetimi ve yatırım danışmanlığı gibi alanlarda yapay zeka teknolojileri aktif olarak kullanılmaktadır. Bu uygulamalar, büyük veri analizi, makine öğrenimi, doğal dil işleme ve görüntü tanıma gibi yapay zeka yöntemlerini içerebilir

Yapay zeka uygulamalarının geleneksel bankacılık üzerinde bir dizi olumlu etkisi vardır. Öncelikle, yapay zeka teknolojileri bankaların müşteri deneyimini iyileştirmelerine yardımcı olur. Müşteri hizmetleri robotları ve sanal asistanlar, müşterilere daha hızlı ve etkili destek sunar. Ayrıca, yapay zeka tabanlı analizler sayesinde, müşteri davranışları ve tercihleri hakkında daha derinlemesine bilgi elde edilerek kişiselleştirilmiş hizmetler sunulabilmektedir. Yapay zeka aynı zamanda risk yönetimi ve sahtecilik önleme konularında da büyük faydalar sağlar. Otomatik sahtecilik algılama sistemleri, sahte işlemleri tespit etmeye ve önlemeye yardımcı olurken, risk analizi yapay zeka algoritmaları sayesinde daha doğru bilgi elde edilmesini sağlar.

Yapay zeka ayrıca geleneksel bankacılıkta verimlilik artışı sağlar. Otomatik iş süreçleri, manuel işlerin otomasyonu ve veri analizi gibi yapay zeka uygulamalarıyla, bankalar daha hızlı ve doğru kararlar alabilir, verimliliklerini artırabilir ve maliyetleri düşürebilir.

Ancak, yapay zekanın geleneksel bankacılık üzerinde bazı zorlukları da vardır. Bunlar arasında güvenlik ve gizlilik endişeleri, etik sorunlar, regülasyon ve denetim zorlukları yer almaktadır. Yapay zeka uygulamalarının doğru çalışması ve güvenilir sonuçlar üretebilmesi için, veri güvenliği ve gizliliği önemli bir konudur. Ayrıca, yapay

zeka sistemlerinin adalet, şeffaflık ve ayrımcılık olmaması gibi etik sorunlara dikkat edilmesi gerekmektedir. Regülasyon ve denetim süreçlerinin yapay zeka teknolojilerini kapsayacak şekilde güncellenmesi de önemlidir.

Sonuç olarak, yapay zeka uygulamaları geleneksel bankacılık üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Müşteri deneyimini iyileştirirken, risk yönetimini optimize etmeye, verimliliği artırmaya ve operasyonel süreçleri otomatikleştirmeye yardımcı olur. Ancak, güvenlik, etik ve regülasyon gibi konular da dikkate alınmalı ve uygun önlemler alınmalıdır. Bankaların bu teknolojik dönüşümü başarılı bir şekilde yönetmeleri, rekabet avantajı elde etmelerine ve müşterilere daha iyi hizmet sunmalarına yardımcı olacaktır.

Bu çalışmanın amacı yapay zekâ uygulamalarının geleneksel bankacılık üzerine etkisini araştırmaktır. Bu amaçla çalışmada şube başına düşen nüfus (SNS), Co-Browsing (CO) ve IVN-IVR Sesli Yanıt Sistemi (IVN) değişkenleri kullanılmıştır. Değişkenlere ait gözlemler çeyrek dönemlik olarak 2012 1.çeyreği ile 2022 4.çeyreği arasında toplanarak 44 adet gözlem içeren bir veri seti oluşturulmuştur. Çalışmada bu değişkenlere ilişkin veriler arasındaki ekonometrik ilişki analiz edilmiştir.

1. GELENEKSEL BANKACILIK

Bankaların temel işlevi, fon arz edenler ile fon talep edenler arasındaki aracılık rolünü üstlenmektir. Bu parasal döngünün sağlanması ekonominin gelişimi ve sürekliliği açısından hayati önem taşımaktadır. Bankalar ekonominin para ve kredi ihtiyacını karşılayan kurumlardır. Bankalar ülke ekonomisinde oluşan dağıtılabılır fonları, tarıma, sanayiye, devletlere ve bireylere kredi olarak aktararak, yatırımların yeniden ekonomiye kazandırılmasını sağlar.

Bankalar yatırımlar için gereken finansman temininde birincil kaynak olmak suretiyle reel kesimin en önemli finansman kaynağını oluşturmakta, belirli bir getiri sunmak karşılığında hane halklarının tasarruflarının ekonomiye kazandırılmasına aracılık etmekte, merkez bankası tarafından yürütülen para politikalarının aktarım organı olarak mali sisteme yön vermekte, gelir dağılımını etkilemekte, ödeme sistemlerinin etkinliğine katkıda bulunmakta ve uluslar arası ticaretin gelişmesine imkan sağlamaktadırlar. Geleneksel bankacılıkta hizmetler müşterilere fiziksel şubeler aracılığı ile sunulmaktadır (Yağcılar, 2011: 1).

Geleneksel bankaların temel görevi mevduat toplamak ve bu mevduatları finansman ihtiyacı olan kişilere ve kurumlara kredi olarak sağlamaktır. Geleneksel bankalar aynı zamanda bir dizi hizmet sunarak müşterilerinin finansal ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırlar. Bu hizmetler şu şekilde özetlenebilir gerçekleştirilmektedir (Dinçer, 2019: 23):

- EFT ve Havale İşlemleri: Bankalar, müşterilerinin farklı banka hesaplarına elektronik fon transferi yapmalarını sağlar. Bu işlemle bir bankadaki hesaptan başka bir bankadaki hesaba para gönderilebilir.
- Kredi Kartı İşlemleri: Bankalar, müşterilere kredi kartları sağlar ve bu kartlarla alışveriş yapmalarını veya nakit çekmelerini sağlar. Kredi kartı işlemleri, müşterinin hesabından kaydi para transferleriyle gerçekleşir.
- Çek ve Senet Tahsilatı: Bankalar, müşterilerinin çek ve senetlerini tahsil etmelerine yardımcı olur. Müşteriler, çekleri bankaya yatırabilir veya senetlerini tahsil edebilir.
- Fatura ve Vergi Ödemeleri: Bankalar, müşterilerin faturalarını ve vergilerini ödemelerine olanak sağlar. Elektronik bankacılık kanalları aracılığıyla müşteriler, faturalarını ve vergilerini kolaylıkla ödeyebilirler.
- Dış Ticaret İşlemleri: Bankalar, müşterilerin dış ticaret işlemlerini destekler. İhracat ve ithalat işlemlerinde, bankalar ödeme garantisi sağlayabilir veya belgelerin akreditif şartlarına uygun olarak düzenlenmesine yardımcı olabilir.
- Kredi Kullandırma ve Ödeme İşlemleri: Bankalar, müşterilere kredi sağlar ve kredi geri ödemelerini takip eder. Kredi kullanımıyla ilgili işlemler banka tarafından kaydi para transferleriyle gerçekleştirilir.
- Döviz Alım Satım İşlemleri: Bankalar, müşterilere döviz alım satımı yapma imkânı sunar. Müşteriler, farklı para birimleri arasında döviz işlemlerini banka üzerinden gerçekleştirebilir.
- Menkul Kıymet İşlemleri: Bankalar, müşterilere hisse senedi ve diğer menkul kıymetlerin alım satımı konusunda aracılık hizmeti sunabilir. Bu işlemler, müşterinin hisse senedi hesabı üzerinden kaydi para transferleriyle gerçekleştirilir.
- Sigorta Aracılığı: Bazı bankalar, müşterilere sigorta poliçeleri sunarak sigorta aracılığı hizmeti de sağlar.

2. YAPAY ZEKA TEKNOLOJİLERİ

Yapay zekâ, bilgisayar programlarının insan müdahalesi ve katılımı olmadan bilgi edinme ve uygulama yeteneğini ifade eder. Yapay zekâ sistemleri, çevrelerindeki dünyayı gözlemleyerek ve bilgileri otonom olarak analiz ederek sonuçlar çıkarır ve uygun eylemlerde bulunur. Önceki yargılarından öğrenirler ve doğruluk düzeyine bağlı olarak zaman içinde performanslarını geliştirirler. Yapay zekâ, ilk kez 1956'da Dartmouth Konferansı'nda ortaya atılmıştır. Ancak son yıllarda, bilgi teknolojileri (BT) alanındaki gelişmeler YZ'nin yeteneklerinde muazzam bir ivme kazanılmasını sağlamıştır (Kaya vd., 2019: 25).

İnternet kullanımının yaygınlaşması, çok büyük miktarlarda dijital bilginin üretilmesine ve depolanmasına yol açmıştır. Yaklaşık 10 yıl içinde dünya çapında

üretilem veri miktarı 17 kat artmıştır. Tahminler, bugün ile 2025 arasında beş kat daha artışa işaret etmektedir. Temizlendikten ve yapılandırıldıktan sonra (yani büyük veri) bu büyük hacimli bilgi, veriye dayalı karar verme sürecinin merkezinde yer almaktadır. Bilgisayarların işlem gücünde de ciddi bir artış olmuştur. Bunun standart bir ölçüsü olan transistör sayısı 1970'lerden bu yana 10 milyon kat artmıştır. İşlem gücüne katkıda bulunan bir diğer unsur olan merkezi işlem birimlerinin hızı da aynı dönemde 6.750 kat artmıştır. Bu durum algoritmaların bilgiyi çok daha hızlı işlemlerini sağlamakta ve karar alma süreçlerinin doğruluğuna katkıda bulunmaktadır. Veri depolama maliyetlerindeki düşüş, veri madenciliği süreçlerindeki ilerlemeler veya BT uzmanlarının sayısındaki artış gibi diğer gelişmeler, yapay zekanın uygulanabilirliğini ve kapasitesini daha da artırmıştır. Örneğin, gigabayt başına sabit disk maliyeti 1990'da yaklaşık 5.000 ABD dolarından bugün yaklaşık 0,025 ABD dolarına düşerken, BT uzmanlarının sayısı 2007 ile 2017 yılları arasında Euro bölgesinde %50 artmıştır. Girdi olarak büyük veri, makine öğrenimi gibi veri tanımlama yöntemleri ve bu araçların daha uygun fiyatlı olması, yapay zekanın dilleri anlama, nesnelere ve sesleri tanıma ve sorunları otonom olarak gözlemlenme ve çözme konusundaki son zamanlardaki hızlı başarısının arkasındaki itici faktörler olmuştur (Bathae, 2018: 892).

Bu nedenlerle, günümüzde yapay zeka işletmeler açısından akıllı bir teknoloji haline gelmiştir. Veri örüntüsü içindeki artış, yapay zekaya yönelik artan talebin önünü açmıştır. Yapay zeka, çok sayıda veri desenini insanlardan daha etkili bir şekilde işlediğinden, işletmeler için karlılık ve verimlilik anlamında oldukça faydalıdır. Dünyanın dört bir yanındaki binlerce işletme, yapay zekayı Bankacılık ve Finansal hizmetler sektöründe itici bir süreç olarak görmektedir (Ayushman Baruah, 2019). Bankacılık sektörü artık yapay zeka, Blockchain ve benzeri gibi en son teknolojinin yardımıyla veri işlemlerinin kolaylığını fark etmiş ve bu teknolojileri yoğun bir şekilde kullanmaya başlamıştır. Sonuç olarak, geleneksel Bankacılık ve Finansal hizmetler endüstrileri, müşterilerine yenilikçi hizmetler sunmak amacıyla bu teknolojileri tercih etmektedir (Malali ve Gopalakrishnan 2020: 57).

2. 1. Yapay Zekâ Teknolojilerinin Bankacılık Sektöründe Kullanımı ve Etkileri

Bankacılık sektörü genel olarak bilgi teknolojilerini bünyelerine diğer sektörlerle oranla daha hızlı entegre etmişlerdir. Bankacılıktaki en eski BT uygulamalarından biri olan otomatik vevne makineleri (ATM'ler) buna bir örnektir. Bu cihazlar, nakit çekme ve hesap bakiyesi kontrollerinde banka çalışanlarının tekrarlayan görevlerinin yerini almıştır. Müşterilerin standart bankacılık hizmetlerine erişimini kolaylaştırırken bankaları da daha verimli hale getirmiştir. İlk ATM'nin 1967 yılında Londra'da kurulmasından bu yana, şubelerde standart cihazlar haline gelmiştir. Avrupa'da 1987

yılında her dört banka Őubesine bir ATM düşerken, 2017 yılında bu sayı üç ATM'ye yükselmiştir. Bu sayede rutin nakit işleme görevlerinden kurtulan banka çalışanları, ilişki bankacılığı (müşterilerin bireysel ihtiyaçlarını karşılamak) ve kredi kartları, krediler ve yatırım ürünleri gibi diğer banka hizmetlerini daha verimli sunmaktadırlar (Humphrey, 2003: 16; Autor, 2015: 28; WIPO, 2019).

Online bankacılık, bankaların müşteriye yönelik sunduğu yeni BT türlerinden bir başka örnektir. 1990'ların sonlarından itibaren internetin bankacılık hizmetleri için bir araç olarak kullanımı büyük ölçüde artmıştır. Çok az fiziksel Őubesi olan veya hiç olmayan doğrudan internet bankaları ortaya çıkmıştır. Neredeyse tüm bankalar online bankacılık hizmetleri sunmaya başlamıştır. 2018 yılında AB'deki yetişkin nüfusun yarısından fazlası hesap bakiyelerini kontrol etmek veya para transferi yapmak için internet bankacılığını kullanmaktaydı. Danimarka gibi bazı ülkelerde internet bankacılığı penetrasyon oranları özellikle yüksektir (%90). Almanya'da 2007 yılında bireylerin sadece %35'i internet bankacılığı kullanırken 2018 yılında bu oran %59'a yükselmiştir. Bir Őubeyi ziyaret etmek için çok az zamanı olan müşteriler için internet bankacılığı, standart hizmetler için ana araç haline gelmiştir. Banka müşterilerinin internete erişim Şekli de değişmiştir. Örneğin Almanlar, internet bankacılığı için mobil cihazlarını giderek daha fazla kullanmakta ve yaklaşık %40'ının cep telefonlarında bir bankacılık uygulaması bulunmaktadır. Bu durum özellikle daha geen, daha eğitimli ve internet kullanımı yüksek bireyler tarafından daha fazla tercih edilmektedir. Bankalar ve müşterilerinin sanal platformlarda buluşması ve her geçen gün daha fazla insanın online hizmetleri kullanmasıyla, bankacılık giderek daha az Őubeye bağımlı hale gelmektedir (Mai, 2018: 27).

Bankalar için veri, geleneksel mevduat kabulü ve kredilendirmeden yatırım bankacılığı ve varlık yönetimine kadar neredeyse tüm faaliyetler için gereklidir. Bu nedenle, insan müdahalesi olmadan otonom veri yönetimi, bankaların hız, doğruluk ve verimliliği artırmaları için büyük fırsatlar sunmaktadır. Bankacılıktaki potansiyel yapay zekâ uygulamaları dört geçiş kategoride sınıflandırılabilir (FSB, 2017):

- i. Müşteri odaklı uygulamaları,
- ii. Operasyon odaklı uygulamaları,
- iii. Ticaret ve portföy yönetimi,
- iv. Mevzuata uygunluk.

Günümüzde bankalar genel olarak yapay zekâ teknolojilerini bu alanların tamamında kullanmaktadırlar. Yapay zekanın kullanım alanları aşağıdaki gibi özetlenebilir (Mai, 2018:28):

- i. Yapay zekâ, çevrimiçi bankacılıkta dolandırıcılığın gerçek zamanlı tespiti ve önlenmesi için tercih edilmektedir. Özellikle kredi kartı dolandırıcılığı son yıllarda en yaygın siber suç biçimlerinden biri haline gelmiştir. Dolandırıcılık faaliyetlerini belirlemek için, YZ algoritmaları müşterilerin kredi kartı işlemlerinin makul olup olmadığını gerçek zamanlı olarak kontrol eder ve yeni işlemleri önceki tutarlar ve konularla karşılaştırır. Bu süreçte risk görürse işlemleri engeller.
- ii. Yapay zekâ, müşterilerin kimliğini doğrulamak için de kullanılmaktadır. Yapay zekâ algoritmaları müşteri belgelerini tarayarak ve sağlanan bilgilerin güvenilirliğini internette alınmış bilgilerle karşılaştırarak değerlendirmektedir. Yapay zekâ algoritmaları tutarsızlıklar tespit ederse alarm verir ve banka çalışanları tarafından daha ayrıntılı bir müşteri kimliği kontrolü yapılır.
- iii. Bankaların yapay zeka teknolojilerini kullandıkları bir diğer alan da chatbot'lardır. Chatbotlar, müşterilerle metin veya ses yoluyla etkileşime giren ve taleplerini bir banka çalışanının müdahalesi olmadan ele almayı amaçlayan dijital asistanlardır.
- iv. Bankalar ayrıca, örneğin yasal belgelerdeki veya yıllık raporlardaki bilgileri görselleştirmek ve önemli maddeleri çıkarmak için yapay zekayı kullanmaktadır. YZ araçları, verileri gözlemledikten ve doğruluğu artırmak için önceki hatalarından öğrenmek üzere geriye dönük testler yaptıktan sonra modelleri otonom olarak oluşturmaktadır.
- v. Bazı mevcut finansal teknoloji araçları da zaman içinde gerçek yapay zeka çözümleri olarak gelişmektedir. Belirli varlık yönetimi hizmetlerinde tam otomasyon sağlayan robo danışmanlar ve müşterilerin daha bilinçli tüketim ve tasarruf kararları almalarına yardımcı olan çevrimiçi finansal planlama araçları buna iyi örneklerdir. Bu finansal teknoloji çözümleri olgunlaştıkça, giderek daha fazla teknik kullanılmaktadırlar.

YZ yazılımı, banka çalışanlarının tekrarlayan görevlerini devralarak daha az vasıflı işgücüne olan talebi azaltmakta ve kalan banka personelinin verimliliğini arttırmaktadır. Bu önemlidir, çünkü çalışan tazminatı genellikle bankaların maliyet tabanının büyük bir bölümünü temsil etmektedir. Diğer yandan YZ uygulaması gelir yaratmaya katkıda bulunmaktadır. Örneğin, bankaların yeni ürünler geliştirmesine ve müşteri tercihlerine daha uygun özel ürünler sunmasına yardımcı olur (Bathae, 2018: 893; Umamaheswari vd., 2023: 2843).

Yapay zeka, bankacılık kuruluşlarının çalışma biçimlerini tamamen yeniden tanımlamalarını, yenilikçi ürün ve hizmetler oluşturmalarını ve en önemlisi müşteri deneyimi müdahalelerini etkilemelerini sağlayacaktır. Bu teknoloji sayesinde bankalar kendilerini, insan çalışanları sofistike algoritmalarla güçlendiren ve hatta değiştiren ileri teknolojilerden yararlanan yeni fintech firmalarıyla rekabet ederken bulacaktır. Rekabet

avantajını korumak için bankacılık şirketlerinin yapay zekayı benimsemeleri ve iş stratejilerine dahil etmeleri kaçınılmaz bir zorunluluktur. Aşağıda günümüzde bankacılık sektöründe kullanılan ve hala gelişmeye devam eden yapay zeka destekli teknoloji alanlarından bazıları yer almaktadır (Dhanabalan vd., 2018: 53; Malali ve Gopalakrishnan, 2020: 56-58).

- i. Risk Değerlendirmesi
- ii. Dolandırıcılık Tespiti ve Yönetimi
- iii. Finansal Danışmanlık Hizmetleri
- iv. Müşteri Desteği ve Pazarlama Chatbotları
- v. Ticaret
- vi. Finans Yönetimi
- vii. Doğru Karar Verme
- viii. Otomatik Müşteri Desteği
- ix. Hasar Yönetimi
- x. Sigortalar Yönetimi
- xi. Otomatik Sanal Finansal Asistanlar
- xii. Finansal Hizmetlerde Tahmine Dayalı Analiz
- xiii. Kitleler için Varlık Yönetimi

Sonuç olarak daha verimli olma arayışındaki bankalar, çoğunlukla maliyetli, zahmetli ve tekrarlayan faaliyetlerin yerini alacak yapay zekâ uygulamalarını tercih etmektedirler.

3. LİTERATÜR ÖZETİ

Srivastavaa ve Gopalkrishnanb (2018: 644) çalışmalarında büyük veri analitiğinin Hint bankacılık sektöründe nasıl başarılı bir şekilde kullanıldığını ele almıştır. Çalışmada kullanılan veriler bir bankadan alınan ikincil veriler olup, analiz birincil niteliktedir. Bu çalışmada, küresel olarak bankalar tarafından benimsenen en iyi uygulamalardan; müşterilerin harcama modeli, kanal kullanımları, müşteri segmentasyonu ve profillemeye, geri bildirim analizi, güvenlik ve dolandırıcılık yönetimi gibi uygulamalar olduğunu ortaya koymuş ve müşterilere finansal hizmet sunumlarını geliştirmek için Hint bankaları tarafından bu uygulamaların kullanılması gerektiği vurgulanmıştır.

Gümüş vd. (2020: 28) çalışmalarında yapay zekâ kullanımının finans ve bankacılık sektöründe çalışanlar ve müşteriler açısından etkisini araştırmışlardır. Çalışmada katılımcıların bankacılık sektöründe yapay zekâ kullanımı ile ilgili güvenilirlik algıları ile kolaylık/ulaşılabilirlik algılarını tespit etmek amacıyla anket yöntemiyle veriler toplanmıştır. Ankete toplam olarak 500 kişi katılmıştır. Çalışma sonuçlarına bakıldığında ise, kullanıcıların yaş, cinsiyet, meslek ve gelir dağılımı açısından yapay zekâyı kullanma biçimlerinin farklılık gösterdiği görülmektedir. Ankete katılım sağlayan kişilerin yaş, gelir ve eğitim düzeylerinin artması, yapay zekâyı olan güveni de arttırmaktadır. Ayrıca finans sektöründe yapay zekânın etkin kullanımının, kullanıcılar açısından büyük kolaylık sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tang vd. (2020: 296) çalışmalarında yapay zekanın Vietnam ticari banka sisteminin işleyişi üzerindeki etkisini incelemek için nitel yöntemler kullanmışlardır. Araştırma için görüşme, belge analizi ve ikincil veri yöntemleri seçilmiş ve kullanılmıştır. Birincil veriler, seçilen ticari bankaların 60 ticari banka lideriyle yapılan bir anket yoluyla elde edilmiştir. İkincil veriler aracılığıyla yapay zekanın (YZ) ticari banka operasyonları üzerindeki etkisini incelenmiştir. Araştırma sonuçları, yapay zekanın bankacılık sektöründe Chatbot, risk değerlendirmesi, kara para aklamayı önleme, dolandırıcılık tespiti ve algoritmik analiz gibi birçok farklı uygulama ile uygulandığını ortaya koymuştur.

Hameed (2022: 45) çalışmasında bankacılık sektöründe Yapay Zeka (AI) ve Sosyal İnovasyon kullanımının Ürdün Merkez Bankası (CBJ) için karar vermede yararlı bir araç olarak hizmet edip etmediğini değerlendirmiştir. Çalışmada, Ürdün Merkez Bankası'nın 315 yöneticisinden oluşan toplam popülasyondan kasıtlı olarak seçilen 169 katılımcıdan oluşan bir örneklem büyüklüğüne beşli likert ölçeğinde yapılandırılmış anketin uygulanmasını içeren tanımlayıcı bir anket kullanmıştır. Çalışma aracının güvenilirliğini test etmek için Cronbach Alfa Katsayısı (α) kullanılmış ve 0.937 veya %93 Cronbach skoru ile aracın oldukça güvenilir olduğu görülmüştür. Formüle edilen iki hipotezi test etmek için Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon katsayısı (r) kullanılarak bağımlı ve bağımsız değişkenlerin nitelikleri arasındaki ilişkileri test etmek için korelasyonel bir tasarım kullanılmıştır. Sonuçlar, Amman'daki Ürdün bankalarının karar alma süreçlerinde Yapay Zeka ve Sosyal İnovasyon kullanımı arasında pozitif yönde güçlü bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Çalışma, CBJ'nin karar alma kalitesini arttıracak olan yapay zekanın Ürdün'deki tüm bankalar tarafından önemli bir hizmet sunumu sağlayıcısı olarak bütünsel bir şekilde kullanılmasını önermektedir.

Akbaba ve Gündoğdu (2021: 298) çalışmalarında yapay zekanın bankacılık sektöründe kullanımı alanları ve önemi üzerinde durmuşlardır. Bu amaçla Türkiye Bankalar Birliği'nin son 5 yıllık verilerine göre 2016 yılında 99.285.661 adet, 2017

yılına 94.966.000 adet, 2018 yılında 91.100.000 adet, 2019 yılında 81.100.000 adet, son olarak 2020 yılında 69.900.000 adet olmak üzere toplamda 287.971.600 adet işlem gerçekleşmiş ve bu veriler; grafik haline getirilmiştir. Grafik, ortalama 24 bankanın son 5 yılda dörder aylık yayımladığı verilerden elde edilmiştir. Araştırmada incelenen değişkenler; Etkileşimli sesli yanıt sistemi (IVR) ve Akıllı Dış Arama Sistemi (IVN)'dir. Araştırma sonuçlarına göre IVR/IVN grafiğinde dzenli bir seyirde azalış görüldüğü, ilerleyen teknolojiyle birlikte daha fonksiyonel dağıtım kanalları olan internet bankacılığı ve mobil bankacılık kanallarının bir önceki grafiklerde incelenmesi ile görülebilen artış düzeyine paralel olarak, daha az özellik bulunduran IVR/IVN kanallarının kullanımında azalış gözlemlendiği tespit edilmiştir.

4. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Araştırmanın bu kısmında araştırma modelleri, araştırmada kullanılan değişkenler ve araştırma modellerinin çözümlenmesinde faydalanılan ekonometrik yöntemler tanıtılmıştır.

4. 1. Araştırma Modelleri

Araştırma kapsamında mobil bankacılık uygulamalarının geleneksel bankacılık uygulamaları üzerindeki etkilerinin incelenmesi amacıyla eşitlik 1 ve 2'de yer alan araştırma modellerinin çözümlenmesi amaçlanmaktadır.¹

$$LNSNS_t = \alpha + \beta LNCO_t + \epsilon_t \quad (1)$$

$$LNSNS_t = \alpha + \beta LNIVN_t + \epsilon_t \quad (2)$$

Denklemlerde yer alan t alt imi zaman boyutunu (eyrek dönem) ifade etmektedir. α denklem sabit terimlerini gösterirken, ϵ saf yürüyüş sürecinde olduğu varsayılan hata terimlerini göstermektedir. β katsayıları ise bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerinde tahmin edilmek istenen etkilerini göstermektedir. Değişkenlerin önünde bulunan LN ifadeleri ise değişkenlerin modellerde logaritmik olarak yer aldığını göstermektedir.²

4. 2. Değişkenler

Denklem 1 ve 2'de yer alan değişkenlere ait tanımlar Tablo 1'deki gibidir.

¹ Veri setinin veri kısıtları nedeniyle az gözlem içermesi sebebiyle bağımsız değişkenler ayrı modellerde açıklayıcı olarak kullanılarak gözlem sayısı ile tahmin edilmek istenen katsayı oranının artırılması hedeflenmiştir.

² Farklı düzeylerde büyüklüğe sahip olan değişkenler arasındaki ilişkilerin yorumlamaya müsait büyüklükte katsayılar ile tahmin edilmesi amacıyla değişkenlerin logaritmaları ile modellenmeleri literatürde sık başvurulan bir yöntem olmakla beraber çift-log modeller için değişkenlerin için hesaplanan katsayıların % değişimler ile ifade edilmesi mümkündür (Wooldridge, 2013: 191-194).

Simge	Değişken	Kaynak
SNS	Şube Başına Düşen Nüfus	TBB
CO	Co-Browsing	TBB
IVN	IVN-IVR Sesli Yanıt Sistemi	TBB

Tablo 1: Değişken Tanımları

Değişkenlere ait tanımlar Tablo 1’de belirtilen veri kaynaklarından çeyrek dönemlik olarak 2012 1.çeyreği ile 2022 4.çeyreği arasında toplanmıştır. Bankacılıkta yapay zeka’nın beş temel uygulaması mevcuttur. Bunlar, chatbotlar, robo-danışmanlar, öngörücü analitik, siber güvenlik ve kredi skorlamalar’ dır. Çalışmada kullanılan parametreler yapay zekanın beş temel uygulamaları çerçevesinde TBB istatistikleri taranarak kullanılmıştır. Bu doğrultuda Robo-danışmanlar çerçevesinde IVN sesli yanıtlama sistemi, Chatbotlar çerçevesinde Co-Browsing müşteri temsilcisiyle gezinme ve sesli-yazılı iletişim kurma verileri kullanılmıştır.

4. 3. Veri Analizi

Araştırma kapsamında toplanan veriler ile 2012 1. çeyreği ile 2022 4.çeyreği arasında 44 adet gözlem içeren bir zaman serisi verisi oluşturulmuştur. Veri analizi sırasında ekonometrik zaman serilerine ait analiz yöntemlerinden faydalanılmıştır.

Bulgular bölümünün ilk kısmında değişkenlere ait betimsel istatistikler ile normal dağılım testlerine ek olarak mevsimsel etki kaynaklı sahte regresyon kuşkusunu incelemek üzere mevsimsellik testleri yer almaktadır. (Phillips & Wang, 2016) Kısmın devamında değişkenlere ait zaman yolu grafikleri aracılığıyla trend, konjektürel dalgalanmalar ve yapısal kırılma özellikleri incelenmiştir. İzleyen kısımda değişkenlerin durağanlık durumlarının belirlenmesi amacıyla birim kök testleri uygulanmıştır. Birim kök testlerini takiben değişkenler arası korelasyonel ilişkiler korelasyon matrisleri ve saçılım grafikleri ile incelenmiştir. Son kısım ise araştırma modellerinin uygun çözümlene yöntemleri ile çözümlenmesini içermektedir.

Zaman serileri analizlerinde durağanlık koşulu bulunmaktadır. Durağan olmayan zaman serileri arasında saptanan ilişkilerin ise sahte olma tehlikesi bulunmaktadır. Fakat yüksek determinasyon ve istatistiksel olarak anlamlı F testlerine rağmen tahmin edilen parametrelerin genellikle anlamsız olması ile sonuçlanan sahte regresyon olgusunun temel nedeni değişkenlerin birbiri ile ilişkili olması değil, durağan dışı değişkenlerin tesadüfi olarak aynı yönde hareket etmesidir. (Sevütekin & Çınar, 2017: 559)

Değişkenlerin durağan olup olmadıkları Augmented Dickey–Fuller (ADF) birim kök testi ve Phillips–Perron (PP) birim kök testleri ile sınanmıştır. (D.Dickey &

W.A.Fuller, 1979: 427-431) (Phillips & P.Perron, 1988) ADF testi için gerekli optimal gecikme uzunluğunun seçimi Akaike Bilgi Kriterine göre, PP birim kök testi için gerekli optimal bant genişliğinin seçimi ise Newey-West yönteminden kriter olarak alınmıştır. (Sevütekin & Çınar, 2017) Diğer yandan zaman serilerinde ortaya çıkabilen yapısal kırılmaların klasik birim kök testlerini yanıltabildiği bilindiğinden değişkenler için yapısal kırılmaları dikkate alan Zivot-Andrews birim kök testleri de uygulanarak bulgular karşılaştırıp durağanlık mertebelerine karar verilmiştir (Mert & Çağlar, 2019: 135-136).

Değişkenlerin farklı mertebelerde durağan olmaları ve küçük örneklem özelliklerinin iyi olduğu bilinmesi sebebiyle araştırma modellerinin çözümünde ARDL sınır testi yönteminden faydalanılmasına karar verilmiştir.

4. 3. 1. ARDL Modeli

Araştırma kapsamında durağan olmadıkları tespit edilen değişkenler arasındaki ilişkilerin ARDL eş bütünleşme yaklaşımı ile incelenmesi amaçlanmaktadır.

ARDL sınır testi yaklaşımı iki aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşama değişkenler arasında uzun dönem ilişkinin varlığını sınanır. İkinci aşamada ilk aşamada eş bütünleşik oldukları tespit edilen serilerin kısa ve uzun dönem katsayıları hesaplanır. Anlaşılabilirlik amacıyla iki değişkenli bir araştırma modeli için sınır testi yaklaşımında uzun dönemli ilişkinin sınanması amacıyla aşağıdaki denklem tahmin edilir (Pesaran & Y.Shin, 2001).

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 Y_{t-1} + \beta_2 X_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-1} + \sum_{i=0}^q \lambda_i \Delta X_{t-i} + \mu_t \quad (3)$$

Eşitlikteki;

p= bağımlı değişkendeki optimal gecikme sayısı

q =bağımsız değişkendeki optimal gecikme sayısı

β_0 , β_1 , β_2 , δ_i ve λ_i katsayıları

Δ = Değişkenin farkını ifade eder.

Değişkenler arasındaki eş bütünleşme ilişkisi için sıfır hipotezi şu şekildedir;

$$H_0: \beta_1 = \beta_2 = 0$$

Hesaplanan test istatistiği belirlenmiş alt kritik sınırdan küçük ise eş bütünleşme ilişkisinin olmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilemez, test istatistiği belirlenmiş üst kritik sınırdan büyük ise eş bütünleşme ilişkisinin olmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilerek eş bütünleşmenin olduğuna karar verilir. Test istatistiğinin alt ve üst sınır değerleri arasında olması durumunda ise eş bütünleşme konusunda karar verilemez.

Seriler arasında eş bütünleşme olduğu tespit edildikten sonra ARDL(p,q) modeli tahmin edilir. ARDL(p,q) modeli aşağıdaki eşitlikte gösterilmiştir.

$$Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \delta_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^q \lambda_i X_{t-i} + \mu_t \quad (4)$$

ARDL(p,q) modelinde bağımsız değişken için uzun dönem katsayıları aşağıdaki gibi tahmin edilir.

$$\theta_i = \frac{\lambda_0 + \lambda_p + \dots + \lambda_q}{1 - \delta_1 + \delta_2 + \dots + \delta_q} \quad (5)$$

Uzun dönem katsayıların tahmin edilmesinden sonra hata düzeltme modeli kurularak kısa dönem katsayıları elde edilir.

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 EC_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=1}^q \lambda_i \Delta X_{t-i} + \mu_t \quad (6)$$

Denklemdaki EC hata düzeltme terimini ifade eder, bağımsız değişkenlerden bağımlı değişkene doğru nedensellik ilişkisinin varlığını test etmek için hata düzeltme teriminin anlamlı ve 0 ile -2 aralığında yer alması gerekir.³

Modellerin ARDL sınır testi yöntemi ile çözümlenmesi sonucunda model 1 için beklenen eşbütünleşme ilişkilerinin görülmesine rağmen model 2'de eş bütünleşmenin bulunamaması akla asimetric ilişkilerin olabileceğini getirdiğinden model 2 için asimetric NARDL yöntemi ile devam edilmiştir. Diğer yandan bulguların karşılaştırılabilir olması sebebiyle NARDL yöntemine ait bulgular model 1 için de sunulmuştur.

³ Genel Hata Düzeltme Modellerinde -1 ile 0 aralığında olması beklenen Hata düzeltme terimi için ARDL modelde 0 ile -2 aralığı kabul görmektedir. 0 ile -1 arasındaki hata düzeltme terimi denge sapmalarının periyodik olarak, ile -2 arasındaki hata düzeltme terimi ise denge sapmalarının dalgalı bir şekilde düzeltildiğini göstermektedir (Alam & M.Quazi, 2003: 16-17).

4. 3. 2. NARDL Modeli

Simetrik bir uzun dönem ilişkisinin incelenmesi sırasında değişkenler eş bütünleşik olmamaları durumunda değişkenler arasındaki ilişkilerin simetrik olmaması göz önünde bulundurulmalıdır. Zira bir değişkenleri artışların diğer değişkende artışa, azalışların azalışa neden olacağı gibi pozitif yönlü veya değişkenleri azalışların diğer değişkende artışa, artışların azalışa neden olacağı gibi negatif yönlü simetrik ilişkiler iktisat teorisi tarafında her zaman onaylanmamaktadır. Bazı durumlarda açıklayıcı değişkenin pozitif ve negatif değişimleri açıklanan değişkende simetrik olmayan etkiler ortaya koyabilmektedir. Örneğin açıklayıcı değişkendeki pozitif değişimlerin etkisi pozitif/negatif/yok iken, negatif değişimlerin etkisi pozitif/negatif/yok olabilir. Dahası etkiler aynı yönde iken bile asimetri etki büyüklüğü bakımından oluşabilir (Mert & Çağlar, 2019: 297-299).

Asimetrik ilişkilerin incelenmesine olanak tanıyan ARDL türü bir analiz olan NARDL modeli açıklayıcı değişkenlerin pozitif ve negatif şoklarından elde edilen değişkenler ile ARDL prosedürünün uygulanmasını içermektedir (Shin, Yu, & Greenwood Nimmo, 2014).

y_t bağımlı x_t bağımsız değişken olmak üzere asimetrik uzun dönem modeli denklem 7'deki gibi gösterilebilir.

$$y_t = \gamma^+ x_t^+ + \gamma^- x_t^- + \mu_t \quad (7)$$

Burada γ^+ ve γ^- uzun dönem parametreleri, x_t^+ ve x_t^- bağımsız değişken x_t 'nin pozitif ve negatif değişmelerinin kısmi toplamlarını göstermektedir. Bağımsız değişken pozitif ve negatif kısmi toplamları sırasıyla denklem 8 ve 9'daki gibidir.

$$x_t^+ = \sum_{k=1}^t \Delta x_k^+ = \sum_{k=1}^t \max(\Delta x_k, 0) \quad (8)$$

$$x_t^- = \sum_{k=1}^t \Delta x_k^- = \sum_{k=1}^t \min(\Delta x_k, 0) \quad (9)$$

Denklem 8 ve 9'dan hareketle ARDL modeli için verilen koşullu hata düzeltme denklemi, otoregresif denklem ve koşulsuz hata düzeltme denklemi NARDL için denklem 10, 11 ve 12'deki gibi revize edilebilir.

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 Y_{t-1} + \gamma^+ x_{t-1}^+ + \gamma^- x_{t-1}^- + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-1} + \sum_{k=1}^q \pi_k^+ x_{t-k}^+ \sum_{l=1}^q \pi_l^- x_{t-l}^- \quad (10)$$

$$Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \delta_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \phi_i^+ x_{t-i}^+ + \sum_{i=1}^p \phi_i^- x_{t-i}^- + \mu_t \quad (11)$$

$$\Delta Y_t = ECM_{t-1} + \beta_0 + \beta_1 Y_{t-1} + \gamma^+ x_{t-1}^+ + \gamma^- x_{t-1}^- + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-1} + \sum_{k=1}^q \pi_k^+ x_{t-k}^+ + \sum_{l=1}^q \pi_l^- x_{t-k}^- \quad (12)$$

F Sınır testi, gecikme uzunluğu ve benzeri prosedürler ARDL prosedürü ile aynıdır.

Diğer yandan uzun dönem asimetrinin olup olmadığını incelemek üzere uzun ve kısa dönem asimetri testleri yapılmalıdır. Uzun dönem asimetri testi için uzun dönem pozitif ve negatif katsayıların eşit olduğunu öne süren sıfır hipotezine sahip Wald testi hipotezleri şu şekildedir;

$$H_0: \gamma^+ = \gamma^-$$

$$H_1: \gamma^+ \neq \gamma^-$$

Kısa dönem asimetri testi için kısa dönem pozitif ve negatif katsayıların eşit olduğunu öne süren sıfır hipotezine sahip Wald testi hipotezleri şu şekildedir;

$$\text{Tüm } k\text{'ler için } H_0: \pi_k^+ = \pi_k^-$$

$$\text{Tüm } k\text{'ler için } H_0: \pi_k^+ \neq \pi_k^-$$

Gerek kısa gerekse uzun dönem asimetrisinde farklılık hipotezlerinin kabul edilmesi durumunda uzun ve/veya kısa dönem asimetrisinden söz edilemez, aksi durumda ise uzun ve/veya kısa dönem asimetrisi söz konusudur.

ARDL ve NARDL süreçleri çerçevesinde otokorelasyonsuzluk, sabit varyans, fonksiyonel formun doğruluğu ve hata terimlerinin normal dağılıma koşulları otoregresif denklemlerde sırasıyla Breusch-Godfrey Otokorelasyon Testi, Breusch-Pagan-Godfrey Heteroskedastisite Testi, Ramsey Reset Fonksiyonel Form Testi ve Jarque-Bera Normal Dağılım Testi ile incelenmiştir. Değişen varyans ve otokorelasyon sorunlarının tespit edilmesi durumunda etkinlik kayıplarını önlemek amacıyla HAC (NEWBY-WEST) standart hatalardan faydalanılmıştır. ARDL ve NARDL için uzun dönem istikrar koşulları Cusum ve Cusum Kare testleri ile incelenmiştir.

5. BULGULAR

Araştırmanın bu kısmında veri analizi sonucu elde edilen bulgular paylaşılmıştır.

5. 1. Betimsel İstatistikler

Araştırmada yer alan değişkenlere ait betimsel istatistikler, normal dağılım testlerine ait bulgular ve mevsimsellik testlerine ait bulgular Tablo 2'deki gibidir.

İstatistik	LNSNS	LNCO	LNIVN
Ortalama	8.846	11.647	16.860
Medyan	8.849	12.072	16.902
Maksimum	8.952	12.821	18.058
Minimum	8.750	7.525	15.953
Standart Sapma	0.065	1.072	0.439
Çarpıklık (S)	0.015	-1.140	0.237
Basıklık (K)	1.765	3.978	3.440
Jarque-Bera	$\chi^2(02)=2.798$ [0.247]	$\chi^2(02)=78.997^{***}$ [0.000]	$\chi^2(02)=0.767$ [0.681]
Mevsimsellik	F(3, 40)=44.668 ^{***} [0.000]	F(3, 40)=2.354 [0.516]	F(3, 40)=0.210 [0.999]
Gözlem Sayısı	44	44	44

Tablo 2: Değişken Betimsel İstatistikleri

*** (%10), ** (%5), * (%10) anlamlılık düzeylerinde anlamlılıkları simgeler, χ^2 :Ki-Kare test istatistiği, F: F test istatistiği (parantez içleri test serbestlik derecelerini içermektedir), [köşeli parantez içleri test anlamlılık (p) değerlerini içermektedir]

LNSNS değişkeni minimum 8.750 ile maksimum 8.952 değerleri arasında 8.846 ortalama etrafında 0.065 standart sapma değeri ile normal dağılmaktadır. ($\chi^2(02)=2.798$, $p>0.10$). Değişken için yapılan mevsimsel F sınaması sonucu değişkenin %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak önemli bir mevsimsel etki içerdęi görölmüş (F(3, 40)=44.668, $p<0.01$) ve X 12-Census yöntemi ile mevsimsel etki arındırılmıştır.

LNCO değişkeni minimum 7.525 ile maksimum 12.821 değerleri arasında 11.647 ortalama etrafında 1.072 standart sapma değeri ile normal dağılıma uymayan fakat manidar bir çarpıklığa sahip olmayan bir seri görünümündedir.⁴($\chi^2(02)=78.997$, $p<0.01$, $|S|<1.5$). Değişken için yapılan mevsimsel F sınaması sonucu değişkenin %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak önemli bir mevsimsel etki içermediği görölmüş (F(3, 40)=2.354, $p>0.10$).

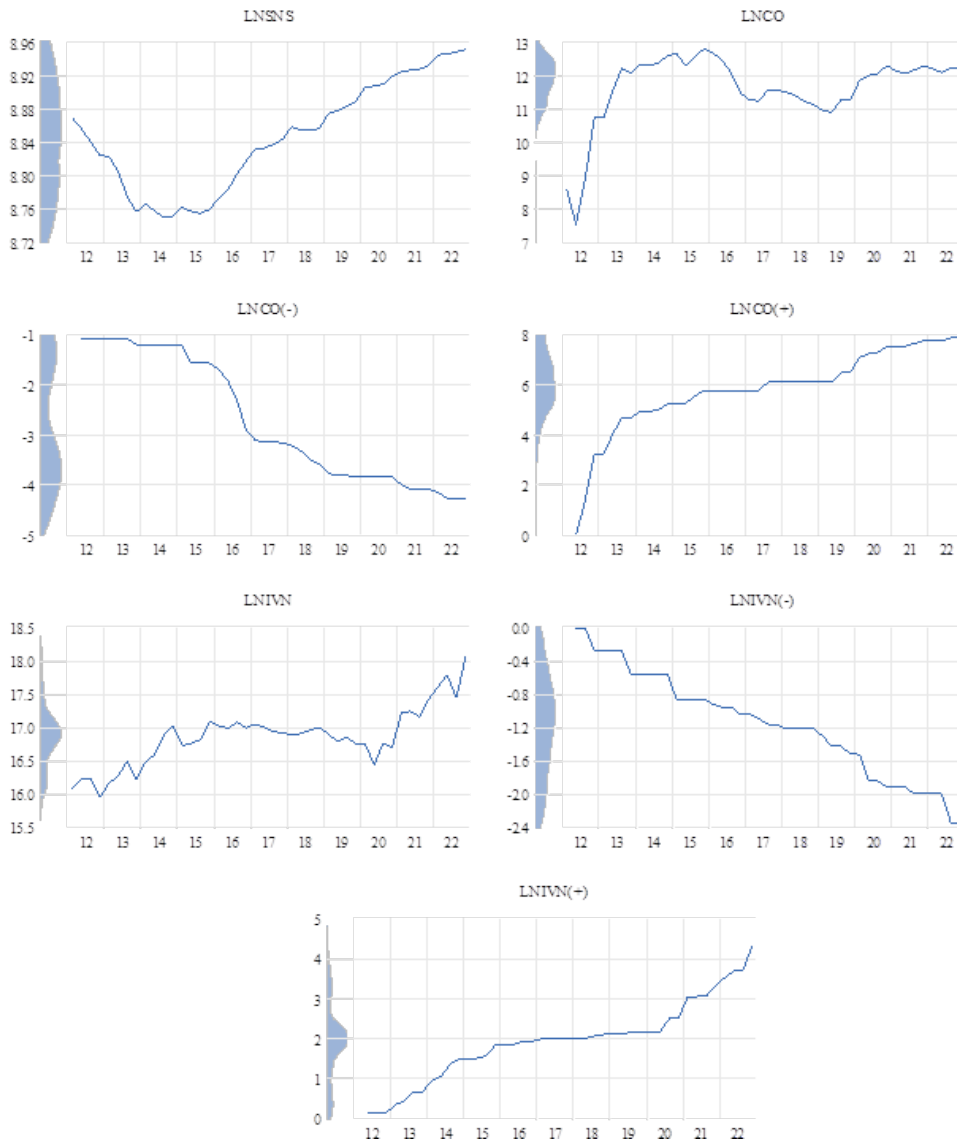
⁴ Sosyal bilimlerde veriler yapılan normal dağılım testleri ile normal dağılım görölmemesinin ender görülen ideal bir durum olduğu bilinmektedir. Literatürde bu tarz veriler için çarpıklık katsayılarının incelenmesini ve manidar bir çarpıklık olmaması durumunda normal dağılım varsayımının sağlandığını düşünmenin doğru olacağını önerilmektedir ($|S|<1.5$) (Hair, 2013).

LNIVN değişkeni minimum 15.953 ile maksimum 18.058 değerleri arasında 16.860 ortalama etrafında 0.439 standart sapma değeri ile normal dağılan bir seridir. ($\chi^2(02)= 0.767$, $p>0.10$). Değişken için yapılan mevsimsel F sınaması sonucu değişkenin %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak önemli bir mevsimsel etki içermediği görülmüş ($F(3, 40)= 0.210$, $p>0.10$). Değişken Box-Plot ve histogram grafikleri eklede sunulmuştur. (EK1-EK2).

5. 2. Zaman Seyir Grafikleri

Değişken zaman seyir grafikleri ise Grafik 1'deki gibidir.

Grafik 1: Değişken Zaman Seyir Grafikleri

Grafikler incelendiğinde yönleri ve dönemleri değişmek üzere tüm değişkenleri trendli seriler oldukları LNİVNS ve LNİVNS (-) ve LNİVNS (+) dışındaki tüm serilerin ise ortalama ve/veya trendde yapısal kırılma özelliklerine sahip oldukları görülmektedir.

5. 3. Birim Kök Testleri

Değişkenlere uygulana ADF ve PP birim kök testi bulguları Tablo 3'teki gibidir.

Değişken	ADF		PP	
	Sabit	Sabit Ve Trend	Sabit	Sabit Ve Trend
LNSNS	-1.804 ⁽⁴⁾ [0.373]	-5.869 ^{(4)***} [0.000]	-0.162 ⁽⁴⁾ [0.935]	-3.963 ^{(1)**} [0.018]
Δ LNSNS	-3.174 ^{(1)**} [0.029]	-3.472 ^{(1)*} [0.056]	-3.533 ^{(5)**} [0.012]	-3.822 ^{(3)**} [0.025]
LNCO	-6.885 ^{(1)***} [0.000]	-6.259 ^{(1)***} [0.000]	-3.079 ^{(3)**} [0.036]	-3.666 ^{(3)**} [0.043]
$LNCO^-$	-0.852 ⁽¹⁾ [0.793]	-1.878 ⁽¹⁾ [0.648]	-0.549 ⁽²⁾ [0.871]	-1.572 ⁽³⁾ [0.787]
$\Delta LNCO^-$	-3.655 ^{(0)***} [0.009]	-3.619 ^{(0)**} [0.041]	-3.628 ^{(3)***} [0.009]	-3.581 ^{(3)**} [0.044]
$LNCO^+$	-6.399 ^{(0)***} [0.000]	-7.700 ^{(1)***} [0.000]	-4.891 ^{(5)***} [0.000]	-9.012 ^{(4)***} [0.000]
LNIVN	-0.285 ⁽¹⁾ [0.919]	-1.984 ⁽⁰⁾ [0.594]	-0.518 ⁽⁶⁾ [0.878]	-1.703 ⁽¹⁾ [0.733]
$\Delta LNIVN$	-8.431 ^{(0)***} [0.000]	-8.351 ^{(0)***} [0.000]	-8.437 ^{(4)***} [0.000]	-8.365 ^{(4)***} [0.000]
$LNIVN^-$	-0.429 ⁽⁰⁾ [0.895]	-3.498 ^{(0)*} [0.053]	-0.183 ⁽⁴⁾ [0.933]	-3.454 ^{(2)*} [0.058]
$\Delta LNIVN^-$	-8.405 ^{(0)***} [0.000]	-8.291 ^{(0)***} [0.000]	-9.157 ^{(4)***} [0.000]	-9.013 ^{(4)***} [0.000]
$LNIVN^+$	0.843 ⁽⁰⁾ [0.993]	-0.471 ⁽⁰⁾ [0.981]	0.800 ⁽³⁾ [0.993]	-0.627 ⁽³⁾ [0.972]
$\Delta LNIVN^+$	-6.167 ^{(0)***} [0.000]	-6.169 ^{(0)***} [0.000]	-6.425 ^{(3)***} [0.000]	-6.427 ^{(3)***} [0.000]

Tablo 3: ADF ve PP Birim Kök Testi Bulguları

*** (%1), ** (%5), * (%10) Anlamlılık Düzeyinde Anlamlılığı İfade Etmektedir. Birim Kök Testleri İçin H_0 : Seri Birim Kök İçermektedir. (Seri durağan değildir.) Δ : Değişkenin Birinci Devresel Farkını İfade Eder, [Köşeli Parantez İçindeki Değerler Test Anlamlılık Değerini içerir], (Parantez İçindeki Değerler Optimal Gecikme (Lag) değerlerini İçermekte Olup Maksimum 12 Gecikmeye Kadar Olan Gecikmeler Arasından Schwarz Bilgi Kriteri Doğrultusunda Belirlenmiştir. {Küme Parantezi İçerisindeki Değerler PP Testi İçin Optimal Bant Genişliğini İçermekte Olup Newey-West Kriteri Doğrultusunda Belirlenmiştir.} Ayrıştırılmış değişkenlerin üzerindeki (+) pozitif şok değişkenini, (-) ise negatif şok değişkenini ifade etmektedir.

Tablo 3 incelendiğinde LNSNS için ADF ve PP birim kök testi sabitli ile sabit ve trendli spesifikasyonlar için hesaplanan test istatistikleri doğrultusunda düzey değerlerde durağanlığa dair bir uzlaşma olmadığı fakat değişkenin birinci devresel farkı için hesaplanan test istatistikleri doğrultusunda her iki birim kök testi farklı spesifikasyonları için de en az %10 anlamlılık düzeyinde durağan dışılık hipotezlerinin reddedilip durağanlık hipotezlerinin kabul edildiği görülmektedir. ($p < 0.10$)

LNCO değişkeni için her iki birim kök testi farklı spesifikasyonları için de en az %5 anlamlılık düzeyinde durağan dışılık hipotezlerinin reddedilip durağanlık hipotezlerinin kabul edildiği görülmektedir. ($p < 0.05$)

LNCO⁻ ADF ve PP birim kök testi sabitli ile sabit ve trendli spesifikasyonlar için hesaplanan test istatistikleri doğrultusunda düzey değerlerde durağanlığa dair bir uzlaşma olmadığı fakat değişkenin birinci devresel farkı için hesaplanan test istatistikleri doğrultusunda her iki birim kök testi farklı spesifikasyonları için de en az %5 anlamlılık düzeyinde durağan dışılık hipotezlerinin reddedilip durağanlık hipotezlerinin kabul edildiği görülmektedir. ($p < 0.05$)

LNCO⁺ değişkeni için her iki birim kök testi farklı spesifikasyonları için de %1 anlamlılık düzeyinde durağan dışılık hipotezlerinin reddedilip durağanlık hipotezlerinin kabul edildiği görülmektedir. ($p < 0.01$)

LNIVN için ADF ve PP birim kök testi sabitli ile sabit ve trendli spesifikasyonlar için hesaplanan test istatistikleri doğrultusunda düzey değerlerde durağanlığa dair bir uzlaşma olmadığı fakat değişkenin birinci devresel farkı için hesaplanan test istatistikleri doğrultusunda her iki birim kök testi farklı spesifikasyonları için de %1 anlamlılık düzeyinde durağan dışılık hipotezlerinin reddedilip durağanlık hipotezlerinin kabul edildiği görülmektedir. ($p < 0.01$)

LNIVN⁻ ADF ve PP birim kök testi sabitli ile sabit ve trendli spesifikasyonlar için hesaplanan test istatistikleri doğrultusunda düzey değerlerde durağanlığa dair bir uzlaşma olmadığı fakat değişkenin birinci devresel farkı için hesaplanan test istatistikleri doğrultusunda her iki birim kök testi farklı spesifikasyonları için de en az %1 anlamlılık düzeyinde durağan dışılık hipotezlerinin reddedilip durağanlık hipotezlerinin kabul edildiği görülmektedir. ($p < 0.01$)

LNIVN⁺ ADF ve PP birim kök testi sabitli ile sabit ve trendli spesifikasyonlar için hesaplanan test istatistikleri doğrultusunda düzey değerlerde durağanlığa dair bir uzlaşma olmadığı fakat değişkenin birinci devresel farkı için hesaplanan test istatistikleri doğrultusunda her iki birim kök testi farklı spesifikasyonları için de en az %1 anlamlılık

düzeyinde durağan dışılık hipotezlerinin reddedilip durağanlık hipotezlerinin kabul edildiği görölmektedir. ($p < 0.01$)

Değişkenlere uygulanan Zivot-Andrews birim kök testi bulguları ise Tablo 4'te sunulmuştur.

Değişken	Zivot-Andrews		
	Sabit	Trend	Sabit Ve Trend
LNSNS	-6.843 ^{(4)***} [0.001]	-5.593 ⁽⁴⁾ [0.242]	-5.745 ^{(4)***} [0.137]
Δ LNSNS	-6.039 ^{(0)***} [0.000]	-6.115 ^{(0)***} [0.000]	-6.499 ^{(0)***} [0.005]
LNCO	-4.265 ^{(4)***} [0.004]	-3.621 ^{(4)***} [0.001]	-4.365 ^{(4)***} [0.002]
LNCO ⁻	-5.955 ^{(1)***} [0.000]	-3.179 ^{(1)***} [0.004]	-5.496 ^{(1)***} [0.000]
LNCO ⁺	-5.956 ^{(3)***} [0.000]	-3.464 ⁽³⁾ [0.231]	-5.668 ^{(3)***} [0.000]
Δ LNCO ⁺	-5.725 ^{(4)***} [0.000]	-4.748 ^{(2)***} [0.005]	-5.793 ^{(4)***} [0.000]
LNIVN	-2.141 ^{(1)*} [0.057]	-2.169 ^{(1)***} [0.004]	-2.301 ^{(1)**} [0.043]
LNIVN ⁻	-4.657 ^{(0)***} [0.004]	-4.141 ^{(0)***} [0.009]	-4.586 ^{(0)***} [0.006]
LNIVN ⁺	-1.719 ^{(0)**} [0.031]	-1.894 ^{(0)***} [0.000]	-2.341 ^{(0)**} [0.025]

Tablo 4: Zivot-Andrews Birim Kök Testi Bulguları

*** (%1), ** (%5), * (%10) Anlamlılık Düzeyinde Anlamlılığı İfade Etmektedir. Birim Kök Testleri İçin H_0 : Seri Birim Kök İçermektedir. (Seri durağan değildir.) [Köşeli Parantez İçindeki Değerler Test Anlamlılık Değerini içerir], (Parantez İçindeki Değerler Optimal Gecikme (Lag) değerlerini İçermekte Olup Maksimum 4 Gecikmeye Kadar Olan Gecikmeler Arasından Schwarz Bilgi Kriteri Doğrultusunda Belirlenmiştir. Ayırıtılmış değerşkenlerin üzerindeki (+) pozitif şok değerşkenini, (-) ise negatif şok değerşkenini ifade etmektedir.

LNSNS değerşkeni için sabit, trend ve sabit ve trend kırılmalı spesifikasyonlar için düzey değerlerde hesaplanan test istatistikleri arasında uzlaşı olmadığı fakat birinci devresel fark için söz konusu spesifikasyonlarda hesaplanan test istatistikleri arasında %1 anlamlılık düzeyinde durağan dışılık hipotezinin reddedilmesi konusunda uzlaşı olduğu görölmektedir. ($p < 0.01$)

LNCO değişkeni için sabit, trend ve sabit ve trend kırılmalı spesifikasyonlar için düzey değerlerde hesaplanan test istatistikleri arasında durağan dışılık hipotezinin %1 anlamlılık düzeyinde reddedildiği görülmektedir. ($p < 0.01$)

LNCO⁻ değişkeni için sabit, trend ve sabit ve trend kırılmalı spesifikasyonlar için düzey değerlerde hesaplanan test istatistikleri arasında durağan dışılık hipotezinin %1 anlamlılık düzeyinde reddedildiği görülmektedir. ($p < 0.01$)

LNCO⁺ değişkeni için sabit, trend ve sabit ve trend kırılmalı spesifikasyonlar için düzey değerlerde hesaplanan test istatistikleri arasında uzlaşma olmadığı fakat birinci devresel fark için söz konusu spesifikasyonlarda hesaplanan test istatistikleri arasında %1 anlamlılık düzeyinde durağan dışılık hipotezinin reddedilmesi konusunda uzlaşma olduğu görülmektedir. ($p < 0.01$)

LNIVN değişkeni için sabit, trend ve sabit ve trend kırılmalı spesifikasyonlar için düzey değerlerde hesaplanan test istatistikleri arasında durağan dışılık hipotezinin %5 anlamlılık düzeyinde reddedildiği görülmektedir. ($p < 0.05$)

LNIVN⁻ değişkeni için sabit, trend ve sabit ve trend kırılmalı spesifikasyonlar için düzey değerlerde hesaplanan test istatistikleri arasında durağan dışılık hipotezinin %1 anlamlılık düzeyinde reddedildiği görülmektedir. ($p < 0.01$)

LNIVN⁺ değişkeni için sabit, trend ve sabit ve trend kırılmalı spesifikasyonlar için düzey değerlerde hesaplanan test istatistikleri arasında durağan dışılık hipotezinin %5 anlamlılık düzeyinde reddedildiği görülmektedir. ($p < 0.05$)

Birim kök testleri serilerin yapısal kırılma özellikleri ile birlikte değerlendirildiğinde LNSNS, LNCO⁺, LNIVN, LNIVN⁻ ve , LNIVN⁺ değişkenlerinin düzeyde durağan olmayan fakat birinci devresel farkında durağanlaşan I(1) değişkenler oldukları, diğer değişkenlerin ise düzeyde durağan I(0) değişken olduklarına karar verilmiştir.

Söz konusu bulgular doğrultusunda değişkenlerin tamamının düzeyde durağan olmadığı ve farklı mertebelerden durağan değişkenler oldukları söylenebilir. (I(0) ve I(1)). Değişkenlerin düzeyde durağan olmamaları EKK tahminlerini tutarsız kılarken, farklı mertebelerden durağan olmaları ise Johansen ve benzeri eş bütünleşme analizi bulgularının tutarsız kılmaktadır. Bu sebeple küçük örneklem özelliklerinin de iyi olduğu bilinen ARDL ve NARDL yöntemlerinin kullanılmasının daha uygun olduğuna karar verilmiştir.

5. 4. Korelasyonel İlişkiler

Model tahminleri öncesinde değişkenler arası korelasyonel ilişkilerin incelenmesi amacıyla korelasyon matrisleri ve saçılım grafiklerinin incelenmesine karar verilmiştir. Korelasyon matrisi Tablo 5'teki gibidir.

	LNSNS	LNCO	LNCO(-)	LNCO(+)	LNIVN	LNIVN(-)	LNIVN(+)
LNSNS	1.000						
	-						
LNCO	-0.142	1.000					
	[0.364]	-					
LNCO(-)	-0.878	-0.115	1.000				
	[0.000]	[0.463]	-				
LNCO(+)	0.572	0.671	-0.814	1.000			
	[0.000]	[0.000]	[0.000]	-			
LNIVN	0.486	0.437	-0.654	0.744	1.000		
	[0.001]	[0.003]	[0.000]	[0.000]	-		
LNIVN(-)	-0.816	-0.382	0.927	-0.915	-0.749	1.000	
	[0.000]	[0.011]	[0.000]	[0.000]	[0.000]	-	
LNIVN(+)	0.728	0.432	-0.871	0.903	0.907	-0.958	1.000
	[0.000]	[0.004]	[0.000]	[0.000]	[0.000]	[0.000]	-

Tablo 5: Değişkenler Arası Korelasyon Matrisi

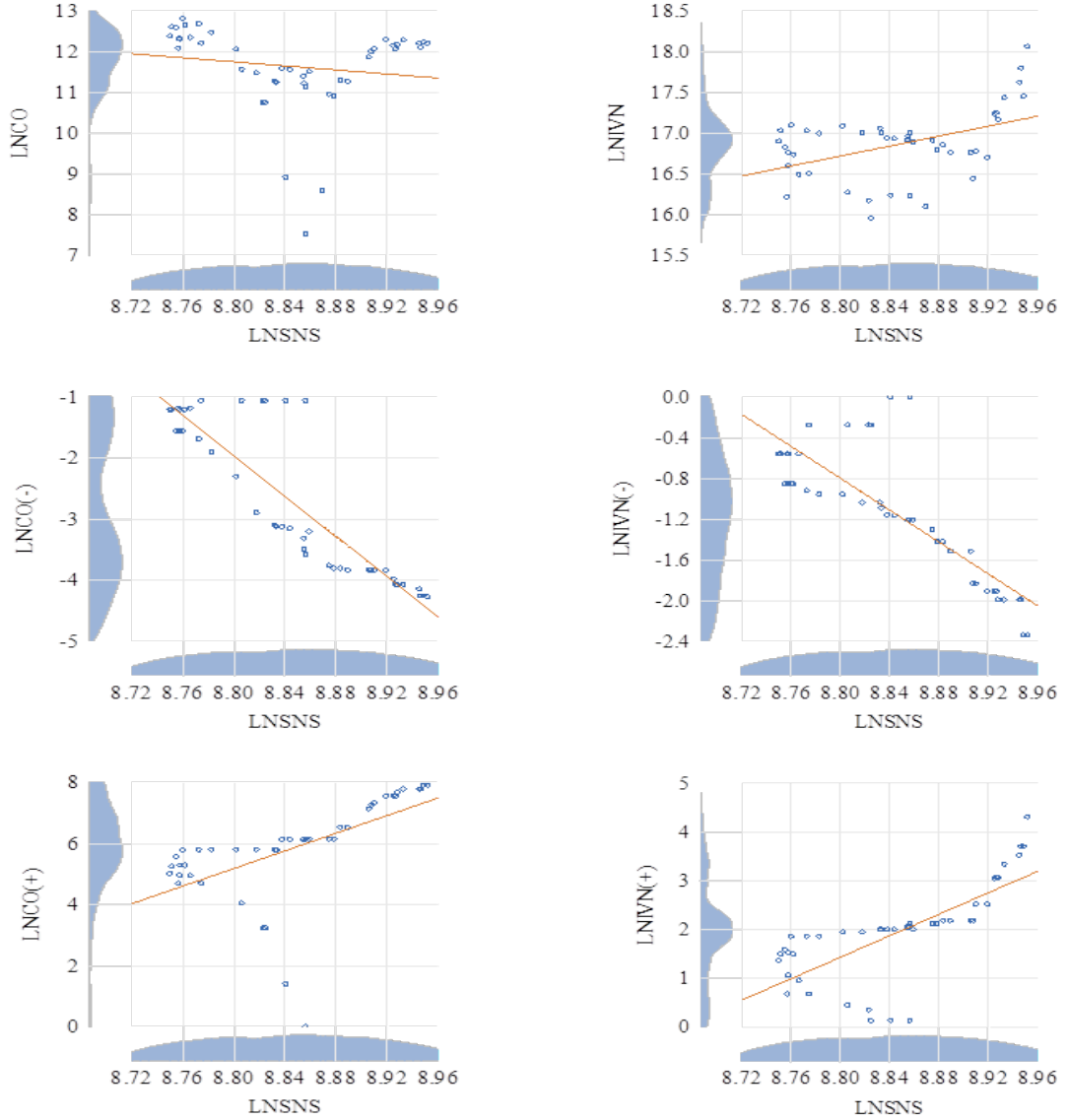
*** (%1), ** (%5), * (%10) Anlamlılık düzeyinde anlamlılığı ifade eder, [köşeli parantez içi anlamlılık değerlerini içerir.]

Bağımlı değişken ile model 1 bağımsız değişkeni LNCO arasındaki korelasyonel ilişkiler incelendiğinde iki değişken arasındaki korelasyon katsayısının %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. ($R_{XY}=-0.142$, $p>0.10$) Diğer yandan LNCO değişkeni için pozitif ve negatif şok ayrıştırması sonucunda elde edilen değişkenler için korelasyonel ilişkilerin oldukça farklılaştığı görülmektedir. LNSNS ile LNCO⁻ arasında %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı negatif ve oldukça şiddetli bir korelasyon ilişkisi görülürken ($|R_{XY}|=-0.878>0.8$, $p<0.01$), LNSNS ile LNCO⁺ arasında %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı pozitif ve orta düzeyde bir korelasyon ilişkisi görülmektedir. ($0.5>|R_{XY}|=0.572>0.6$, $p<0.01$),

Model 2 için bağımsız değişken LNIVN ile bağımlı değişken LNSNS arasındaki korelasyon ilişkisi %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı, pozitif ve orta altı şiddette iken ($0.3<|R_{XY}|<0.5$, $p<0.01$) söz konusu değişkenin negatif şokları ile negatif ve yüksek derece %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ($0.8<|R_{XY}|$

<0.9 , $p<0.01$), pozitif şokları ile pozitif ve orta üzeri %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ($0.8<|R_{XY}|<0.9$, $p<0.01$) korelasyonel ilişkiler görülmektedir. ($0.6<|R_{XY}|<0.7$, $p<0.01$) korelasyonel ilişkiler görülmektedir.

Değişkenler arasındaki saçılım grafikleri grafik 2'deki gibidir.

Grafik 2: Saçılım Grafikleri

Grafikler incelendiğinde görüldüğü üzere LNSN ile LNIVN ve LNIVN pozitif ve negatif şokları arasındaki korelasyonel ilişkilerin LNSNS ile LNCO ve söz konusu değişkenin pozitif ve negatif şokları arasındaki ilişkilerden daha yüksek düzeydedir. Değişkenler arasındaki saçılım ilişkileri şok ayrıştımları sonrasında daha belirgin hale gelmektedir.

5. 5. Model Tahminleri

Birinci araştırma modeli için ARDL ve NARDL model tahmin bulguları tablo 6'daki gibidir.

<i>Panel A: EŞ Bütünleşme Testi Bulguları H₀: Eş bütünleşme yoktur.</i>								
	ARDL(2, 3) F Sınır Testi			NARDL(1, 0, 0) F Sınır Testi				
	F=9.383** k=1			F=11.662*** k=2				
Anlamlılık	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)				
%1	10.150	11.230	7.527	8.803				
%5	7.135	7.980	5.387	6.437				
%10	5.915	6.630	4.477	5.420				
<i>Panel B: Uzun Dönem İstatistikleri</i>								
Değişken	ARDL (2, 3)				NARDL(1, 0, 0)			
	β	S.H	t	p	β	S.H	t	p
LNCO	-0.024	0.006	-4.209***	[0.001]	-			
LNCO _t ⁺	-				-0.024	0.006	-4.139***	[0.000]
LNCO _t ⁻	-				-0.027	0.010	-2.607**	[0.013]
<i>Panel C: Hata Düzeltme Modeli Ve Kısa Dönem İstatistikleri</i>								
Değişken	ARDL (2, 3)				NARDL(1, 0, 0)			
	β	S.H	t	p	β	S.H	t	p
Sabit	3.182	0.724	4.396***	[0.000]	2.136	0.353	6.047***	[0.000]
Trend	0.004	0.001	4.608***	[0.000]	0.001	0.000	7.664***	[0.000]
ECM _{t-1}	-0.353	0.081	-4.397***	[0.000]	-0.243	0.040	-6.069***	[0.000]
Δ LNSNS _{t-1}	0.214	0.140	1.534	[0.135]	-			
Δ LNCO _t	-0.003	0.004	-0.727	[0.473]	-			
Δ LNCO _{t-1}	0.006	0.004	1.512	[0.140]	-			
Δ LNCO _{t-2}	0.006	0.004	1.623	[0.163]	-			
Δ LNCO _t ⁺	-				-0.006	0.003	-2.358**	[0.024]
Δ LNCO _t ⁻	-				-0.007	0.004	-1.824*	[0.076]
<i>Panel D: Tamsal İstatistikler</i>								
	ARDL (2, 3)			NARDL(1, 0, 0)				
LM Otokorelasyon Testi	$\chi^2(02)=3.723$		[0.155]	$\chi^2(02)=4.691^*$	[0.096]			
Breusch - Pagan - Godfrey Heteroskedastisite Testi	$\chi^2(07)=3.941$		[0.170]	$\chi^2(05)=10.243^{**}$	[0.037]			
Ramsey Reset	F(1, 38)=1.023		[0.356]	F(1, 41)= 2.211	[0.221]			
Hata Terimleri	$\varepsilon \sim N(0, \sigma^2)$			$\varepsilon \sim N(0, \sigma^2)$				
<i>Panel F: Asimetri Testleri</i>								
Uzun Dönem (H ₀ : $\gamma^+ = \gamma^-$)	$\chi^2(01)=0.021$			[0.885]				
Kısa Dönem (H ₀ : $\pi_k^+ = \pi_k^-$)	$\chi^2(02)=0.021$			[0.885]				

Tablo 6: Model 1 Tahmin Bulguları

*** (%1), ** (%5), * (%10) Anlamlılık Düzeyinde Anlamlılığı İfade Etmektedir. [Köşeli parantez içleri test anlamlılık değerlerini içerir.] Δ : Değişkenin Birinci Devresel Farkını İfade Eder, Ayrıştırılmış değişkenlerin üzerindeki (+) pozitif şok değişkenini, (-) ise negatif şok değişkenini ifade etmektedir. χ^2 :Ki-Kare test istatistiği, F: F-Test istatistiği, (parantez içleri test serbestlik derecelerini içerir.)

Model 1 ARDL ve NARDL modelleri tahmini öncesi optimal gecikmeler Akaike Bilgi Kriterleri karşılaştırılarak seçilmiştir. (EK3-EK4)

Model 1 ARDL için Akaike Bilgi Kriterleri doğrultusunda optimal gecikmeli modelin ARDL (2, 3) olduğu görülmüştür. ARDL (2, 3) modelinde otokorelasyon ($\chi^2(02)=3.723$, $p>0.10$) ve değişen varyans ($\chi^2(07)=3.941$, $p>0.10$) olmadığı görülmüştür. Model için fonksiyonel formun doğru tanımladığı ($F(1, 38)=1.023$, $p>0.10$) ve hata terimlerinin temiz dizi özelliğine sahip olduğu görülmüştür. ($\varepsilon \sim N(0, \sigma^2)$ EK-5)

ARDL F sınır testi istatistiği ile kritik değerler karşılaştırıldığında modelde yer alan değişkenler arasında %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak önemli bir uzun dönem dengesinin varlığı görülmüştür. ($F=9.383>7.980$). Daha açık bir ifade ile değişkenlerin eşbütünleşik oldukları saptanmıştır.

Eşbütünleşme ilişkisi doğrultusunda uzun dönem katsayıları incelendiğinde LNCO değişkeninin LNSNS değişkeni üzerinde uzun dönemde %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkisinin olduğu görülmektedir. ($\beta=-0.024$, $p<0.01$) Bu durumda LNCO değişkenindeki %1'lik bir artışın/azalışın LNSNS değişkeninde %0.024 bir azalışa/artışa sebebiyet verdiği söylenebilir.

Hata düzeltme modeli bulguları incelendiğinde hata düzeltme teriminin %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı negatif ve mutlak değerce 1'den küçük olduğu görülmektedir. ($ECM_{t-1}=-0.353$, $p<0.01$) Bu durumda hata düzeltme mekanizmasının işlediği ve uzun dönemden sapmaların dönemler boyunca 0.353 uyarılma katsayısı ile düzeltilerek yaklaşık 3 çeyrek dönemde tekrar dengelendiği söylenebilir. ($1/0.353=2.833$)

Kısa dönem katsayıları incelendiğinde ise tamamının %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamsız olduğu görülmektedir. ($p>0.10$) Daha açık bir ifade ile değişkenler arasında kısa dönemli anlamlı bir ilişkinin saptanamadığı söylenebilir.

ARDL modeli için Cusum ve Cusum Kare testleri incelenmiş ve katsayıların %5 anlamlılık düzeyinde istikrarlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. (EK 7)

Modelde simetrik ilişkilerin tespit edilmesi asimetric ilişki incelenmesini gereksiz kılmakla beraber yapılan NARL analizlerinde beklendiği gibi uzun ($\chi^2(01)=0.021$, $p>0.10$) ve kısa ($\chi^2(01)=0.021$, $p>0.10$) dönem simetri hipotezleri reddedilememiş ve asimetric bir ilişkinin söz konusu olmadığına karar verilmiştir. Diğer NARDL içi eş bütünleşme hipotezi kabul edilmiştir. Uzun ve kısa dönem etkileri incelendiğinde ise tamamının istatistiksel olarak anlamlı ve katsayı olarak birbirine oldukça yakın oldukları gözlemlenmiştir.

İkinci araştırma modeli için ARDL ve NARDL model tahmin bulguları tablo 7'deki gibidir.

Panel A: Eş Bütünleşme Testi Bulguları H_0 : Eş bütünleşme yoktur.

Anlamlılık	ARDL(2, 2) F Sınır Testi		NARDL(2, 4, 4) F Sınır Testi	
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
%1	5.593	6.333	4.770	5.855
%5	3.937	4.523	3.478	4.335
%10	3.210	3.730	2.845	3.623

Panel B:Uzun Dönem İstatistikleri

Değişken	ARDL (2, 2)				NARDL(2, 4, 4)			
	β	S.H	t	p	β	S.H	t	p
LNIVN	0.431	0.232	1.333	[0.191]	-			
LNIVN _t ⁻	-				-0.196	0.041	-4.847***	[0.000]
LNIVN _t ⁺	-				-0.004	0.029	-1.498	[0.146]
Sabit	1.647	5.394	0.305	[0.762]	8.752	0.023	385.681***	[0.000]

Panel C:Hata Düzeltme Modeli Ve Kısa Dönem İstatistikleri

Değişken	ARDL (2, 2)				NARDL(2, 4, 4)			
	β	S.H	t	p	β	S.H	t	p
ECM _{t-1}	-0.028	0.009	-3.042***	[0.004]	-0.242	0.041	-6.022***	[0.000]
Δ LNSNS _{t-1}	0.337	0.138	2.442**	[0.020]	0.193	0.121	1.608	[0.119]
Δ LNIVN _t	-0.001	0.006	-0.174	[0.863]	-			
Δ LNIVN _{t-1}	-0.014	0.008	-1.784*	[0.083]	-			
Δ LNIVN _t ⁻	-				-0.003	0.012	-0.272	[0.788]
Δ LNIVN _{t-1} ⁻	-				0.045	0.018	2.537**	[0.018]
Δ LNIVN _{t-2} ⁻	-				0.046	0.014	3.317***	[0.003]
Δ LNIVN _{t-3} ⁻	-				0.060	0.018	3.350***	[0.003]
Δ LNIVN _t ⁺	-				0.006	0.012	0.502	[0.620]
Δ LNIVN _{t-1} ⁺	-				-0.007	0.010	-0.721	[0.478]
Δ LNIVN _{t-2} ⁺	-				-0.011	0.010	-1.100	[0.282]

$\Delta \text{LNIVN}_{t-3}^+$	-	-0.026	0.010	-2.447**	[0.022]
Panel D: Tamsal İstatistikler					
	ARDL (2, 2)			NARDL(2, 4, 4)	
LM Otokorelasyon Testi	$\chi^2(02)=3.927$	[0.141]		$\chi^2(02)=3.969$	[0.138]
Breusch-Pagan-Godfrey Heteroskedastisite Testi	$\chi^2(05)=2.653$	[0.753]		$\chi^2(12)=11.858$	[0.457]
Ramsey Reset	F(1, 35)=0.876	[0.356]		F(1, 25)= 1.515	[0.229]
Hata Terimleri	$\varepsilon \sim N(0, \sigma^2)$			$\varepsilon \sim N(0, \sigma^2)$	
Panel F: Asimetri Testleri					
Uzun Dönem ($H_0: \gamma^+ = \gamma^-$)	$\chi^2(01)=19.426***$			[0.001]	
Kısa Dönem ($H_0: \pi_k^+ = \pi_k^-$)	$\chi^2(04)=10.645**$			[0.031]	

Tablo 7: Model 2 Tahmin Bulguları

*** (%1), ** (%5), * (%10) Anlamlılık Düzeyinde Anlamlılığı İfade Etmektedir. [Köşeli parantez içleri test anlamlılık değerlerini içerir.] Δ : Değişkenin Birinci Devresel Farkını İfade Eder, Ayrıştırılmış değişkenlerin üzerindeki (+) pozitif şok değişkenini, (-) ise negatif şok değişkenini ifade etmektedir. χ^2 :Ki-Kare test istatistiği, F: F-Test istatistiği, (parantez içleri test serbestlik derecelerini içerir.)

Model 2 ARDL için Akaike Bilgi Kriterleri doğrultusunda optimal gecikmeli modelin ARDL (2, 2) olduğu görülmüştür. (EK11) ARDL (2, 2) modelinde otokorelasyon ($\chi^2(02)=3.927$, $p>0.10$) ve değişen varyans ($\chi^2(05)=2.653$, $p>0.10$) olmadığı görülmüştür. Model için fonksiyonel formun doğru tanımladığı (F(1, 35)=0.876, $p>0.10$) ve hata terimlerinin temiz dizi özelliğine sahip olduğu görülmüştür. ($\varepsilon \sim N(0, \sigma^2)$ EK-12)

ARDL F sınır testi istatistiği ile kritik değerler karşılaştırıldığında modelde yer alan değişkenler arasında %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak önemli bir uzun dönem dengesinin olmadığı yönündeki sıfır hipotezinin reddedilemediği görülmüştür. (F=2.924<3.210). Daha açık bir ifade ile değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin saptanamadığı söylenebilir.

Değişkenlerin eş bütünleşik olmamaları üzerine kontrol edilen uzun dönem katsayısının da istatistiksel olarak anlamsız olduğu görülmüştür. ($\beta=0.431$, $p>0.10$) Kısa dönem katsayılarında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler görülse de eş bütünleşik olmayan ve durağan dışı değişkenler için söz konusu ilişkilerin bir anlam ifade etmediği söylenebilir.

Model 2 için asimetrik analizler sonucu bir ilişki bulunamaması üzerine asimetrik ilişkilerin incelenmesi amacıyla NARDL prosesi uygulanmıştır. Optimal gecikme uzunluklarına sahip modelin NARDL (2, 4, 4) olduğu görülmüştür. (EK10)

NARDL (2, 4, 4) modelinde yapılan varsayım sınamaları esnasında otokorelasyon ($\chi^2(02)=3.969$, $p>0.10$) ve değişen varyans ($\chi^2(12)=11.858$, $p>0.10$) olmadığı görülmüştür. Model için fonksiyonel formun doğru tanımladığı ($F(1, 35)=1.515$, $p>0.10$) ve hata terimlerinin temiz dizi özelliğine sahip olduğu görülmüştür. ($\varepsilon \sim N(0, \sigma^2)$ EK-12)

NARDL F sınır testi istatistiği ile kritik değerler karşılaştırıldığında modelde yer alan değişkenler arasında %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak önemli bir uzun dönem dengesinin varlığı görülmüştür. ($F=8.313>5.855$). Başka bir ifade ile değişkenlerin eşbütünleşik oldukları saptanmıştır.

Eşbütünleşme ilişkisi doğrultusunda uzun dönem katsayıları incelendiğinde $LNIVN_t^-$ değişkeninin LNSNS değişkeni üzerinde uzun dönemde %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkisinin olduğu grlmektedir. ($\beta=-0.196$ $p<0.01$) Bu durumda LNIVN değişkenindeki %1'lik bir azalışın LNSNS değişkeninde %0.196 artışa sebebiyet verdiği söylenebilir. $LNIVN_t^+$ değişkeninin LNSNS değişkeni üzerinde uzun dönemde %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı grlmektedir. ($\beta=-0.004$ $p>0.10$) Daha açık bir ifade ile LNIVN değişkenindeki artışların LNSNS değişkeni üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi görülmemiştir. Uzun dönem katsayıların büyüklük ve anlamlılık bakımından farklılaştığı grlmektedir. Diğer yandan beklendiği üzere uzun dönem asimetri testi sonucunda da simetri hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilip asimetrik ilişkinin olduğu yönünde karar verilmiştir. ($\chi^2(01)=19.426$, $p<0.01$)

Hata düzeltme modeli bulguları incelendiğinde hata düzeltme teriminin %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı negatif ve mutlak değerce 1'den küçük olduğu grlmektedir. ($ECM_{t-1}=-0.242$, $p<0.01$) Bu durumda hata düzeltme mekanizmasının işlediği ve uzun dönemden sapmaların dönemler boyunca 0.242 uyarlama katsayısı ile düzeltilerek yaklaşık 4 çeyrek dönemde tekrar dengelendiği söylenebilir. ($1/0.242=4.132$)

Kısa dönem katsayıları incelendiğinde negatif LNIVN şoklarının 2.gecikmeden itibaren en az %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif olduğu görülürken, pozitif şokları için tek anlamlılığın 3.gecikmede olduğu grlmektedir. Negatif şoklara ait anlamlı katsayılar incelendiğinde pozitif katsayılar dikkat çekmektedir. Bu durumda LNIVN değişkenindeki azalışların LNSNS zerindeki kısa

dönem etkilerinin uzun dönem etkilerinden farklı olduğu söylenebilir. Zira kısa dönemdeki LNIVN değişkenindeki azalışların kısa dönemde LNSNS değişkeninde azalışa neden olduğu görülmektedir. Pozitif LNIVN şokları için uzun dönemde anlamsız olan katsayı sadece 3.gecikmede anlamlı ve pozitifdir. Buna göre 3 dönem önceki LNIVN değişkeni artışları cari dönem LNSNS değişkeninde azalışa neden olmaktadır. Kısa dönem katsayıların büyüklük ve anlamlılık bakımından farklılaştığı görülmektedir söz konusu bulgular doğrultusunda üzere kısa dönem asimetri testi sonucunda da simetri hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilip asimetrik ilişkinin olduğu yönünde karar verilmiştir. ($\chi^2(04)=10.645, p<0.01$)

Model 2 NARDL katsayılarına dair istikrar koşulları incelendiğinde gerek Cusum gerekse Cusum Kare testleri doğrultusunda katsayıların %5 anlamlılık düzeyinde istikrar koşullarını sağladıkları görülmüştür. (EK 14)

SONUÇ

Bankacılık sektöründe yapay zeka uygulamaları geleneksel bankacılık üzerinde önemli ve olumlu etkilere sahiptir. Yapay zeka, müşteri deneyimini geliştirerek daha kişiselleştirilmiş hizmetler sunmayı sağlar. Müşterilerin ihtiyaçlarını daha iyi anlamak ve hızlı çözümler sunmak için büyük veri analizi ve makine öğrenme algoritmaları kullanılır. Chatbotlar ve sanal asistanlar gibi yapay zeka tabanlı sistemler, müşterilerin sorularını yanıtlayabilir, işlem süreçlerini hızlandırabilir ve müşterilere 7/24 destek sağlayabilir. Ayrıca, müşteri tercihlerini ve davranışlarını analiz ederek, kişiye özel ürün ve hizmet önerileri sunabilir. Bu da müşteri memnuniyetini artırır ve müşteri sadakatini sağlar. Ayrıca, yapay zeka uygulamaları dolandırıcılık ve risk yönetimi açısından da önemli bir rol oynar. Büyük veri analizi ve algoritmalar sayesinde potansiyel risklerin önceden belirlenmesi ve hızlı müdahale imkanı sağlanır. Operasyonel riskler azaltılır ve güvenlik düzeyi yükseltilir. Ayrıca algoritmalar, şüpheli işlemleri belirleyerek dolandırıcılık girişimlerini tespit edebilir ve önleyebilir. Yapay zeka, kredi değerlendirme sürecinde de büyük bir rol oynayabilir. Müşteri verilerini analiz ederek, kredi başvurularını hızlı ve doğru bir şekilde değerlendirebilir, böylece daha iyi kredi kararları alınabilir. Yapay zeka algoritmaları, geçmiş verilere dayanarak müşterilerin geri ödeme kabiliyetini tahmin edebilir ve riskleri minimize etmeye yardımcı olabilir. Yapay zeka aynı zamanda verimlilik artışına da katkı sağlar. Otomatik iş süreçleri ve veri analizi sayesinde bankalar daha hızlı ve doğru kararlar alabilir, işlemleri otomatikleştirerek maliyetleri düşürebilir ve verimliliklerini artırabilirler.

Bu araştırmada geleneksel bankacılık uygulamalarından şube başına düşen nüfus ve yapay zeka uygulamalarından co-browsing ve sesli yanıt sistemi arasındaki

ekonometrik ilişki analiz edilmiştir. Çalışmada elde edilen bulgular ise aşağıda verilmiştir.

Araştırma bulgularına göre řube başına düşen nüfus ile Co-Browsing değişkeni arasında %10'luk anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olmadığı grlmektedir. Her iki değişken arasında %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı negatif /pozitif ve oldukça şiddetli/orta düzeyde bir korelasyon ilişkisi görüldüğü tespit edilmiştir. Diđer yandan řube başına düşen nüfus ile sesli yanıt sistemi arasındaki korelasyon ilişkisi %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı, pozitif ve orta altı şiddette iken, söz konusu değişkenin negatif şokları ile negatif ve yüksek derece %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı, pozitif şokları ile pozitif ve orta üzeri %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı korelasyonel ilişkiler tespit edilmiştir. Eřbütünleřme ilişkisi doğrultusunda uzun dönem katsayıları incelendiğinde Co-Browsing değişkeninin řube başına düşen nüfus değişkeni üzerinde uzun dönemde %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda Co-Browsing değişkenindeki %1'lik bir artışın řube başına düşen nüfus değişkeni değişkeninde %0.024 bir azalışa sebebiyet verdiği söylenebilir. Diđer yandan bu iki değişken kısa dönemli anlamlı bir ilişkinin saptanamadığı tespit edilmiştir. Eřbütünleřme ilişkisi doğrultusunda uzun dönem katsayıları incelendiğinde Sesli Yanıt Sistemi değişkeninin řube başına düşen nüfus değişkeni üzerinde uzun dönemde %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda sesli yanıt sistemi değişkenindeki %1'lik bir azalışın řube başına düşen nüfus değişkeninde %0.196 artışa sebebiyet verdiği söylenebilir. Literatürde alışma konusu ile ilgili olarak yapay zeka sistemlerinin bankacılık sektöründe kullanımı ile ilgili yapılan çalışmalar mevcuttur. Örneđin Zorić (2016) alışmasında yapay sinir ağlarının kullanımıyla bankacılık sektöründeki dalgalanmaların tespit edilmesi ve bununla beraber doğacak müşteri taleplerine yönelik hizmet kalitesine doğru ve proaktif bir yaklaşımla karşılanması gerektiğine değinmiştir. Payne vd., (2018) alışmalarında, yapay zekâ destekli cep řube uygulamasını ele almışlardır, 248 lisans öğrencisine uyguladıkları anket tekniği ile mobil bankacılık kanalıyla sunulan evrimii destek hizmetlerinin önemine değinmiştir. Benzer şekilde Gümüř vd., (2020) yaptıkları çalışmalarında Türkiye'de bankaların yapay zekâ tabanlı alternatif dağıtım kanallarında yapılan işlemlere değinilmiştir. elik ve Mangır (2020) alışmalarında Endüstri 4.0 kavramıyla beraber bankacılık sektöründe dijitalleşmeyi ele almış, bu süreçte yurt içi ve uluslararası alanda kullanılan alternatif bankacılık hizmet kanallarında kullanılan yazılım tabanlarına değinilmiştir. Ancak direk yapay zeka uygulamalarının geleneksel bankacılık üzerine etkisi incelenmemiş olup özgünlük çerçevesinde literatürdeki boşluğu doldurmaktadır. Araştırma sonuçları yapay

zekanın geleneksel bankacılık üzerine etkisi diğer yapay zeka çalışmaları doğrultusunda benzer sonuçları ortaya koymuştur.

Sonuç olarak bankaların yapay zekâ teknolojilerini başarılı bir şekilde benimsemeleri ve yönetmeleri, rekabet avantajı elde etmelerine ve müşterilere daha iyi hizmet sunmalarına yardımcı olacaktır. Gelecekte yapay zekâ uygulamalarının bankacılık sektöründe daha da yaygınlaşması ve gelişmesi beklenmektedir, bu nedenle bankaların bu teknolojik dönüşümü yakından takip etmeleri ve uygun stratejiler geliştirmeleri önemlidir.

Hakem Değerlendirmesi

Dış bağımsız

Yazarların Katkısı

Bu çalışmada yer alan tüm başlıklar tek yazara aittir.

Çıkar Çatışması

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

KAYNAKÇA

Akbaba, A. İ. & Gündoğdu, Ç. (2021). Bankacılık Hizmetlerinde Yapay Zekâ Kullanımı. *Journal of Academic Value Studies*, 7(3), 298-315.

Autor, David H. (2015). Why Are There Still So Many Jobs? The History and Future of Workplace Automation. *Journal of Economic Perspectives*, 29 (3), 3-30.

Bathae, Y. (2017). The artificial intelligence black box and the failure of intent and causation. *Harv. JL & Tech.*, 31, 889.

Bathae, Y. (2018). The Artificial Intelligence Black Box and the Failure of Intent and Causation. *Harvard Journal of Law & Technology*, 31 (2), 889-938.

Çelik, S. B. & Mangır, F. (2020). Bankacılık Sektörünün Dijitalleşmesi: Dünyada ve Türkiye'de Durum Analizi. *Cyberpolitik Journal*, 5(10), 260-282.

Dhanabalan, T., Subha, K., Shanthi, R. & Sathish, A. (2018). Factors influencing consumers' car purchasing decision in Indian automobile industry. *International Journal of Mechanical Engineering and Technology*, 9(10), 53-63.

Dickey, D. A. & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, 74(366a), 427-431.

Dinçer, İ. (2019). *Geleneksel Bankacılık ile Mobil Bankacılık Verimliliğinin Kıyaslanması* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.

FSB (2017). Artificial intelligence and machine learning in financial services: Market developments and financial stability implications. 1 Ağustos 2024 tarihinde <https://www.fsb.org/uploads/P011117.pdf> adresinden erişildi.

Gümüş, E., Medetoğlu, B., & Tutar, S. (2020). Finans ve Bankacılık Sisteminde Yapay Zekâ Kullanımı: Kullanıcılar Üzerine Bir Uygulama. *Bucak İşletme Fakültesi Dergisi*, 3(1), 28-53.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson, R. E. (2013). *Multivariate Data Analysis*. Harlow: Pearson Education Limited.

Hameed, A. A. H. (2022). *Artificial intelligence and its impact on decision-making in Jordanian banks (a field study in AMMAN)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.

Humphrey, D. B. (2003). *Cost savings from electronic payments and ATMs in Europe*. FRB of Philadelphia Working Paper No. 03-16, 1-28.

Kaya, O., Schildbach, J., AG, D. B. & Schneider, S. (2019). Artificial intelligence in banking. *Deutsche Bank Research*.

Malali, A. B. & Gopalakrishnan, S. (2020). Application of artificial intelligence and its powered technologies in the indian banking and financial industry: An overview. *IOSR Journal Of Humanities And Social Science*, 25(4), 55-60.

Mai, H. (2018). Card fraud in Germany: Few incidents, but high costs. Deutsche Bank Research. *Talking point*.

Mert, M. & Çağlar, A. E. (2019). Eviews ve Gauss uygulamalı zaman serileri analizi. Ankara: Detay Yayıncılık.

Payne, E. M., Peltier, J. W. & Barger, V. A. (2018). Mobile banking and AI-enabled mobile banking: The differential effects of technological and non-technological factors on digital natives' perceptions and behavior. *Journal of Research in Interactive Marketing*, 12(3), 328-346.

Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.

Phillips, K. R., & Wang, J. (2016). Seasonal adjustment of hybrid time series: An application to US regional jobs data. *Journal of Economic and Social Measurement*, 41(2), 191-202.

Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.

Sevüktekin, M., & Çınar, M. (2017). Ekonomik zaman serileri analizi. Bursa: Dora Yayıncılık.

Shin, Y., Yu, B. & Greenwood-Nimmo, M. (2014). Modelling asymmetric cointegration and dynamic multipliers in a nonlinear ARDL framework. *Festschrift in honor of Peter Schmidt: Econometric methods and applications*, 281-314.

Srivastava, U. & Gopalkrishnan, S. (2015). Impact of big data analytics on banking sector: Learning for Indian banks. *Procedia Computer Science*, 50, 643-652.

Tang, S. M. & Tien, H. N. (2020). Impact of artificial intelligence on vietnam commercial bank operations. *International Journal of Social Science and Economics Invention*, 6(07), 296-303.

Umamaheswari, S. & Valarmathi, A. (2023). Role of Artificial Intelligence in The Banking Sector. *Journal of Survey in Fisheries Sciences*, 10(4S), 2841-2849.

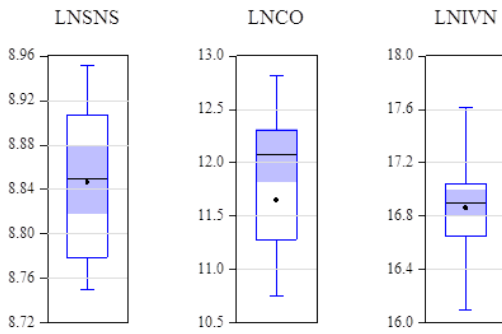
WIPO (2019). Artificial Intelligence. Geneva: WIPO Technology Trends.

Yağcılar, G. G. (20011). Türk Bankacılık Sektörünün Rekabet Yapısının Analizi. Ankara: BDDK.

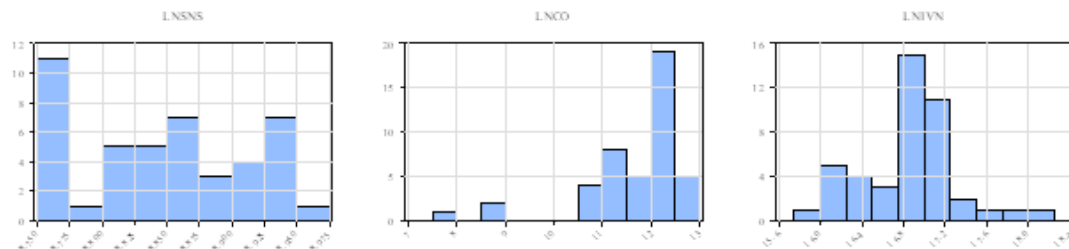
Zoric, A. B. (2016). Predicting Consumer Churn On Banking Industry Using Neural Network. *Interdisciplinary Description of Complex Systems*, 14(2), 116-124.

EKLER

EK 1: Değişken Box-Plot Grafikleri

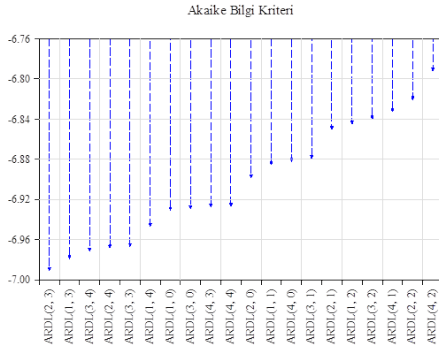

EK 2: Değişken Histogram Grafikleri

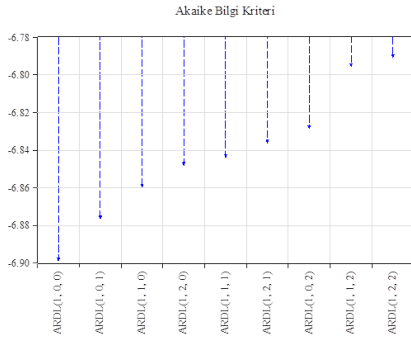

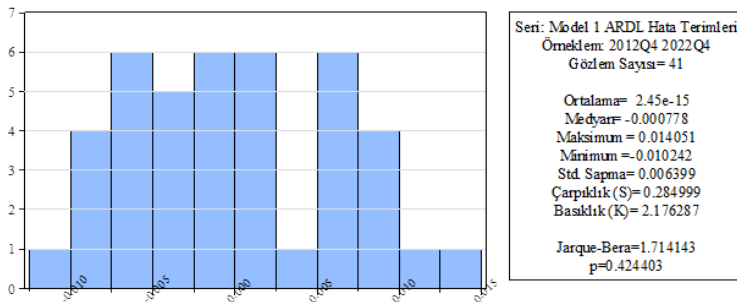
EK 3: Model 1 ARDL Optimal Gecikme Seçimi İin Akaike Bilgi Kriteri Karşılaştırmaları

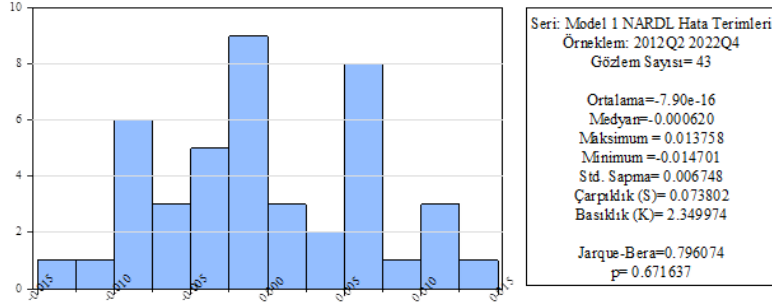
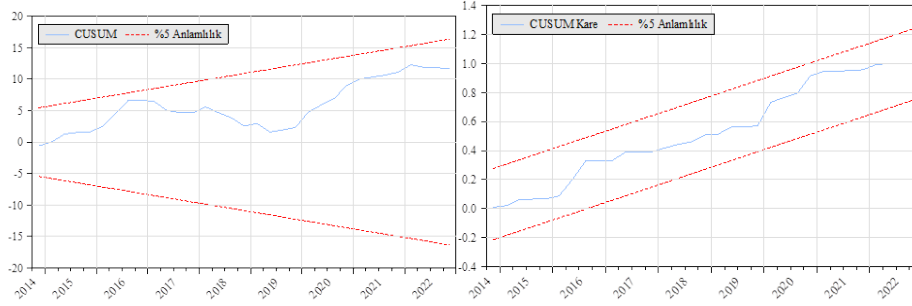
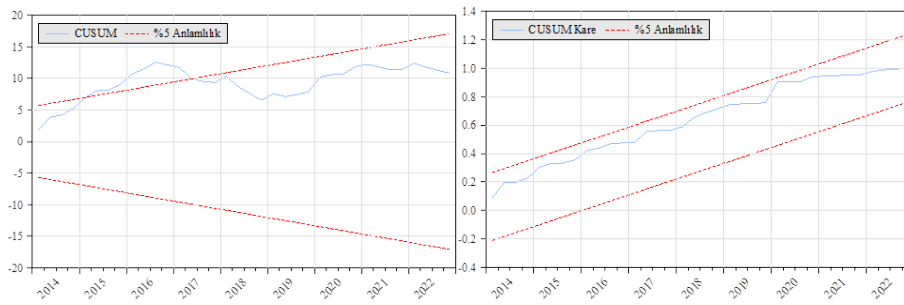

EK 4: Model 1 NARDL Optimal Gecikme Seçimi İin Akaike Bilgi Kriteri Karşılaştırmaları

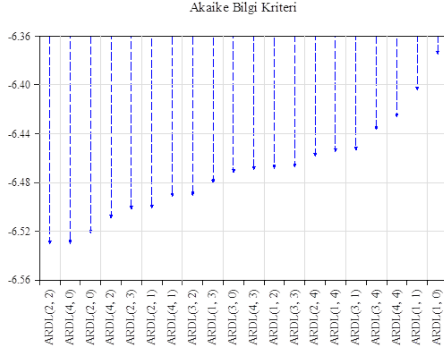

EK 5: Model 1 ARDL Hata Terimi zeti

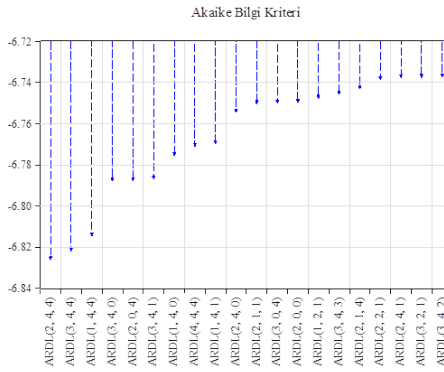

EK 6: Model 1 NARDL Hata Terimi Özeti**EK 7: Model 1 ARDL Cusum Ve Cusum Kare Testleri****EK 8: Model 1 NARDL Cusum Ve Cusum Kare Testleri**

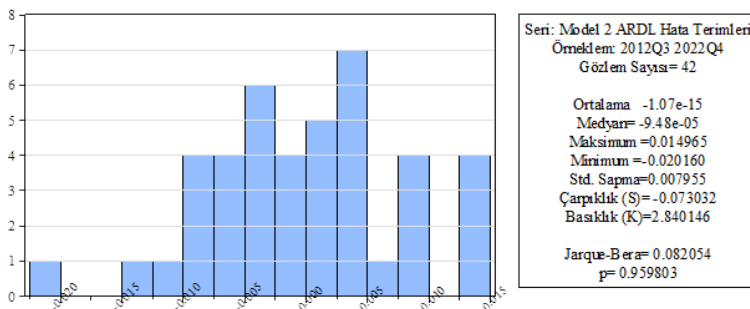
EK 9: Model 2 ARDL Optimal Gecikme Seçimi İçin Akaike Bilgi Kriteri Karşılaştırmaları

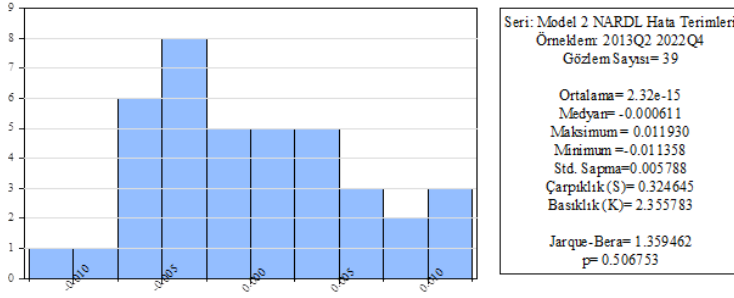
EK 10: Model 2 NARDL Optimal Gecikme Seçimi İçin Akaike Bilgi Kriteri Karşılaştırmaları

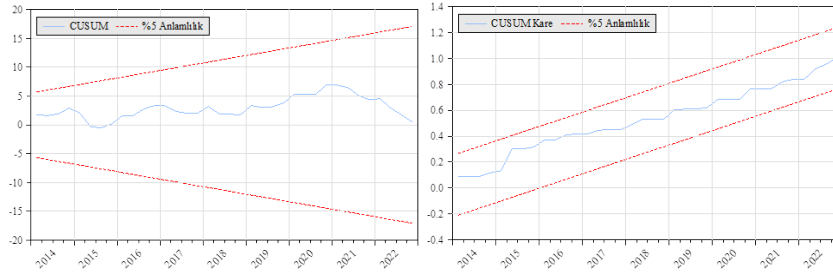
EK 11: Model 2 ARDL Hata Terimi Özeti

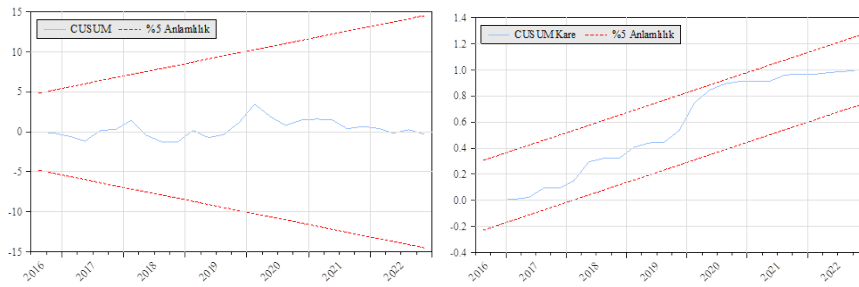
EK 12: Model 2 NARDL Hata Terimi Özeti

EK 13: Model 2 ARDL Cusum Ve Cusum Kare Testleri

EK 14: Model 2 NARDL Cusum Ve Cusum Kare Testleri

İBN SÎNÂ'YA GÖRE KUR'ANÎ VE FELSEFİ HİTABIN DİYALEKTİĞİ: "ELEŞTİREL BİR ÇALIŞMA"

Abdülkerim SOLİMAN*

ORCID: 0000-0003-2999-1031

Öz: Kur'an-ı Kerim, Peygamber'e (s.a.v) indirildiği andan kıyametin kopacağı vakte kadar, zaman gözetmeksizin, Allah'ın mucizevi kitabıdır. Hem inananların hem de ona karşıt olanların zihinlerini ve kalplerini kendisiyle meşgul etmesi, onun mucizevi yönlerinden biridir. Herkes kendi uzmanlığına, eğilimine, düşüncesine ve ideolojisine göre kendisini meşgul eden ve ilgilendiren şeyi onda arar. Bu nedenle, Kur'an'dan etkilenmesi sebebiyle veya onu daha iyi tanımak amacıyla, Kur'an'ı inceleyen pek çok ilim dalı ortaya çıkmış, onu araştıran usul ve yöntemlerin sayısı çoğalmıştır. Bu ilimlerden biri de felsefedir. Kur'anî hitap ile felsefi söylem arasındaki örtüşme, Müslüman filozofları, iki söylemi uzlaştırmak ve aralarında bir çatışma olmadığını ispat etmek amacıyla Kur'an'ın bazı varlığa dair ve gaybî konularının analitik okunmasında felsefeyi kullanmaya sevk etmiştir. İbn Sînâ'nın geçmişte, Kur'anî hitap ile felsefi söylemi yakınlaştırmaya yönelik gayretleri, en önemli çabalardan biri kabul edilir. Zira bu çabanın, modernite savunucuları üzerinde büyük ve derin etkisi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra İbn Sînâ, Kur'an'ı anlama ve yorumlamada burhan, siyak ve maksadı esas alan yönteme önem vermiştir. Bu çalışma, İbn Sînâ'nın tefsir anlayışının temel özelliklerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Çalışma bir giriş ve dört bölümden

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, abdelkreemameen@yahoo.com

DOI: <https://doi.org/10.53662/esamdergisi.1520648>

Araştırma Makalesi

Research Article

Geliş Tarihi: 22/07/2024

Kabul Tarihi: 05/10/2024

Atıf / Cite as: Soliman, A. (2024). İbn Sînâ'ya Göre Kur'anî ve Felsefi Hitabın Diyalektiği: "Eleştirel Bir Çalışma", *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (2), 202-231.

oluşmaktadır: Birinci bölümde bâtinî tefsir, ikinci bölümde bazı kozmik imgelerin bilimsel ve felsefi yorumları, üçüncü bölümde bazı ahiret sahnelerinin felsefi yorumları, dördüncü bölümde ise Allah'ın birliğinin ispatında felsefi yorumlar ile uluhiyet ve nübüvvetin ispatında burhanî yorumlar ele alınmıştır. Çalışmada eleştirel analiz yöntemi benimsenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Felsefe, Diyalektik, İbn Sînâ.

THE DIALECTICS OF THE QUR'ANIC AND PHILOSOPHICAL DISCOURSE ACCORDING TO IBN SĪNĀ: "CRITICAL STUDY"

Abstract: The Holy Qur'an is the miraculous book of Allah, from the time it was revealed to the Prophet until the Day of Judgement, regardless of time. One of its miraculous aspects is that it occupies the minds and hearts of both its believers and anti-believers. Everyone tries to find his occupations and interests in it, according to his expertise, inclination, thought and ideology. Therefore many branches of science have occurred to study the Qur'an because of its influence or in order to know it better, and the number of methods of studying it has multiplied. One of these sciences is philosophy. The overlap between the Quranic and philosophical discourse led Muslim philosophers to use philosophy in the analytical reading of some of the Quranic existential and unseen issues in order to reconcile the two discourses and prove that there was no conflict between them. Avicenna's efforts in the past to bring the Quranic address and philosophical discourse closer is considered one of the most important efforty. This effort had a great and profound impact on the advocates of modernity. In addition to this, Avicenna attached importance to the methodology based on demonstration, *siyāq*, and intention in understanding and interpreting the Quran. This study attempts to reveal the basic features of Avicenna's understanding of tafsir. The study consists of an introduction and four chapters: The first part deals with esoteric interpretation, the second part with scientific and philosophical interpretations of some cosmic images, the third part with philosophical interpretations of some scenes of the afterlife, and the fourth part with philosophical interpretations in the proof of the oneness of God and demonstrative interpretations in the proof of divinity and prophethood. Critical analysis method is adopted in the study.

Keywords: Tafsir, The Qur'an, Philosophy, Dialectics, Ibn Sina.

GİRİŞ

Diyalektik, bir mesele bağlamında taraflardan birinin diğersinin düşüncesini etkileme, bir yandan da karşı görüşün eleştirisinden etkilenme şeklinde gerçekleşen bir düşünme ve tartışma yöntemidir. Diyalektik yöntem kelamcılar örneğinde olduğu gibi âlimler arasında olacağı gibi ilim dalları arasında gerçekleşmesi de mümkündür. Bu çerçevede olmak üzere Kur'an'ı anlama hususunda tefsir ile felsefi söylem arasında çok sıkı bir diyalektik ilişki bulunmaktadır. Nitekim Faslı Muhammed 'Âbid el-Câbirî, Pakistanlı Fazlurrahman, Cezayirli Muhammed Arkoun, Mısırlı Hasan Hanefî ile Nasr Hamid Ebu Zeyd örneğinde modern dönemlerde beşeri bilimler uzmanları; Kindî, Farabi, İbn Sînâ, İbn Rüşd örneğinde Müslüman filozoflar Kur'an'ın felsefi tefsiri üzerine çalışmalar yapmıştır.

Müslüman filozoflar arasında İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037), Kur'an'ı felsefi açıdan yorumlamada bir adım daha önce olduğu söylenebilir. Hicazi'ye göre İbn Sînâ, dinî bir terimi felsefi bir terimle açıklamak ve bir dinî fikri felsefi bir fikre yakınlaştırma yöntemiyle Kur'an'ı felsefe aracılığıyla tefsir etmiştir (Hicâzî, 1959: 18). İbn Sînâ'nın bu yaklaşımını ortaya koymak adına bir dizi çalışma yapılmıştır:

1. *Felsefi Tefsir Bağlamında İbn Sînâ'nın Kur'an Sure ve Ayetlerine Yaklaşımları*, Mesut Okumuş, Diyanet İlmî Dergi, Cilt: 50, Sayı: 1.
2. *Bir Felsefi Tefsir Örneği Olarak Muhammed Hâdimî'nin İbn Sînâ'ya Ait İhlâs Sûresi Tefsirine Haşiyesi*, Harun Bekiroğlu, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013/1, c. 12, sayı: 23, ss.127-154.
3. *el-Usûlu'l-felsefiyyetü'l-lletî benâ 'aleyha İbn Sînâ kavlehu bi nefyi'l-me'âdi'l-cismânî*, Halid b. Abdülaziz es-Seyf, Mecelletü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye li'l-'Ulûmi's-Şer'iyye, sayı: 199, 2. Cilt, 1443.

Bu çalışma, İbn Sînâ'ya göre Kur'anî hitap ile felsefi söylem arasındaki diyalektik ilişkiyi ve bunun İbn Sînâ'nın tefsir yöntemlerinin sayıca çoğalması üzerindeki etkisini eleştirel analize dayanarak ortaya koymaya çalışmaktadır. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır:

1. BÂTİNÎ TEFSİR

Bâtînî tefsir, Kur'an'ın zahiri lafzına dayanmayan yorumu olup iki kısma ayrılır: Bâtînî-ilhâdî tefsir ve Bâtînî-işârî-irfânî tefsir.

1. 1. Bâtînî-İlhâdî Tefsir ile Bâtînî-İşârî Tefsir Arasındaki Fark

Bu mesele, bazı müfessirlerin üzerinde kafa yorduğu, mantıklı ve dini bir cevap bulmaya çalıştığı konulardan biridir. Çünkü her iki tefsir çeşidi, lafızları zahiri manasından çıkarma ortak paydasında buluşmaktadır. Ama her iki tefsirin maksadı ve sahiplerinin akidesi arasında bir fark bulunmaktadır, bu da karşılaştırmayı zorlaştırmaktadır. Âlimler bu meseleyi çözmeye çalışmışlar ve pek çoğu, Bâtînî ve işârî tefsir arasında ayırım yaparken, bu iki metodun müfessirlerinin “*nassın zahiri*” kavramına bakış açıları ile Kur’ân ayetlerinin zahiri manalarını kabul edip etmemeleri üzerinde durmuşlardır. Nassın zahiri tefsirini kabul etmeyen ve onu inkâr eden her bâtinî yorumun fâsid bir yorum olduğunu, buna karşılık makbul bâtinî yorumun, zahiri anlamların sahih olduğunu kabul etmekle işe başlayan ve ardından Allah’ın kendisine bahsettiği yorumları ortaya koyan yorum olduğunu ifade etmişlerdir. Zürkânî (ö. 1367/1948) bu konuyla ilgili olarak şöyle der: “*İşârî tefsir olarak adlandırılan Sufilerin tefsiri ile inkârcı bâtinî tefsir arasındaki fark buradan anlaşılır. Sufiler zahiri mananın anlaşılmasına engel olmazlar, aksine bunu teşvik ederler ve önce bunun anlaşılması gerektiğini söylerler. Çünkü zahiri manayı sağlam bir şekilde anlamadan Kur’an’ın sırlarını anladığını iddia eden kimse, kapıyı geçmeden evin çatısına ulaştığını iddia eden kimse gibidir. Bâtînîye’ye gelince, onlar zahirin hiçbir şekilde kastedilmediğini ve asıl muradın bâtinî olduğunu söylerler. Ama asıl niyetleri Şeriatı reddetmektir.*” (Zürkânî, 1943: 2/56).

Teftâzânî (ö. 791/1389) konuyla ilgili olarak Nesefî’nin: “*Naslar zahirine hamledilirler, zahiri bırakıp batıl ehlinin iddia ettiği anlamlara yönelmek küfürdür*” ifadesine yaptığı yorumda bunu şöyle vurgulamıştır: “*İnkarcılara bâtinîler denmiştir, çünkü onlar metinlerin zahiri anlamıyla anlaşılamayacağını, sadece öğreticinin bildiği bâtinî anlamları olduğunu iddia ederler. Buradaki asıl niyetleri Şeriatı tamamen reddetmektir.*” Aynı zamanda Teftâzânî şunu da demiştir: “*Bazı âlimlerin, nasların zahirine hamledilmesi gerektiğini, bununla birlikte bu naslarda sülûk erbabının anlayabileceği çok ince ve gizli işaretlerin olduğunu ve bu işaretlerin murâd edilen zahiri manayla telif edilmesinin mümkün olduğunu söylemeleri, onların kamil bir imana ve katışıksız bir irfana sahip olmalarından kaynaklanmaktadır.*” (et-Teftâzânî, t.y.: 153-154).

Zâhir ve bâtından kastedilen şudur: “*Fasih Arapça ile indirilmiş olan Kur’ân’ın zâhiri, yalın Arapçayla anlaşulan tarafıdır. Bâtını ise, lafız ve terkiplerin ardındaki Allah’ın muradı ve maksadıdır. Buna göre, Kur’ân’ın kendisiyle anlaşıldığı Arapça manaların hepsi zahir kavramının altına girer. Beyana ait konular ile belagate ait tartışmaların Kur’ân’ın zahirinin dışına çıkması mümkün değildir. Dolayısıyla Kur’ân’ın zahirini anlama hususunda Arap dilinin normal akışının ötesinde daha başka*

bir Şeye gerek yoktur. Kur'ân'dan istinbat edilen ama Arap diline uymayan her anlam, Kur'ân tefsirinin dışındadır. Her kim bunu iddia ediyorsa yanılıyordur.” (ez-Zehebî, t.y. 2/265).

Bâtınî mânaya gelince, bunun sadece Arapça diline uygun olması yetmez, bilakis Cenab-ı Hakk'ın insanın kalbine verdiği ve kişinin basiretli ve sağduyulu olmasını sağlayan bir nur içermesi gerekir. Bunun anlamı şudur: Bâtınî tefsir, Kur'an lafzının delalet ettiği mananın dışında bir Şey değildir. Bu yüzden bâtinî anlamın sıhhati için iki temel Şart koşmuşlardır. Birincisi: Arap dilinin zahiri gereklerine göre doğru olması, böylece Arapçanın maksatlarına uygun olması. İkincisi: Başka bir yerde onun sahih olduğuna itirazsız şahitlik eden metinsel veya zahiri bir şahidin olması. (ez-Zehebî, t.y.: 2/265).

İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) işârî ve bâtinî tefsir arasında ayırım yapma konusunda daha titizdir. O, Kur'an lafızlarının zahirî tefsirini kabul etme temelinde bu ikisi arasında ayırım yapmaz. Daha ziyade tefsir mefhumuna dayalı olan kanaat temelinde bir ayırımı gider. Batınîler yaptıkları tevillerin tefsir olduğunu iddia ederler, buna karşılık sûfiler – göründüğü kadarıyla- tevillerinin Allah'ın Kitabı'nın bir tefsiri olduğunu iddia etmezler, aksi takdirde tevilleri bâtinîlerinki gibi olurdu. İbnü's-Salâh bununla ilgili olarak Şöyle demektedir: “*Ben derim ki: Kanaatimce onlardan (Sufilerden) güvenilir kimseler böyle bir Şey söylerse bunu tefsir olarak zikretmezler ve kelimeyi açıklama yoluna da gitmezler. Çünkü böyle yapmış olsalardı bâtinîlerin yolunu izlemiş olurlardı. Hâlbuki bunu, Kur'ân bir benzerini getirdiği için bu Şekilde yapmışlardır. Zira benzer olan bir Şey benzeriyle zikredilir. Bununla birlikte keşke, belirsizlik ve karışıklığa meydan verdiği için, böyle bir Şeye müsamaha göstermeselerdi.”* (İbnü's-Salâh, 1986: 1/196-197).

Süyûtî (ö. 911/1505) bazı sûfilerin Kur'an'ın bazı ayetlerine yaptıkları işaretleri, tefsir olarak adlandırmayı reddetmiştir. “Sufilerin Tefsiri ile ilgili Bölüm”ün başında Şöyle demektedir: “*Sufilerin Kur'an ile ilgili sözlerine gelince, bunlar tefsir değildir.”* (Süyûtî, t.y.: 4/194).

İbn Sînâ'nın sembol ve işaretlere olan ilgisi ve kelimelerin bâtinî anlamlarını araştırması, onun yaptığı yorumlarda Bâtınî tefsirin ağır basmasına sebebiyet vermiştir. Onun nezdinde Bâtınî tefsir iki yol izlemiştir: Felsefi batınî ve işârî bâtinî.

1. 2. İbn Sînâ'ya Göre Felsefi Bâtınî Tefsir

Nur suresi 35. ayetin tevili:

(اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُّورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَبَضْرُبِ اللَّهِ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ)

“Allah göklerin ve yerin nûrudur. O’nun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misaller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.”

İbn Sînâ ayeti tevil etmeye başlamadan önce, peygamber ile filozof arasındaki ilişkiyi, dilin tabiatı ve kullanımı üzerinden yaklaştırmaya çalıştığını ve peygamberin Allah’tan haber verdiği sözlerinin semboller ve işaretler olması gerektiğini şart koştuğunu görüyoruz. Kaldı ki Yunan filozofları da konuşmalarında bu tür sembol ve işaretler kullanıyorlardı. İbn Sînâ şöyle demektedir: *“Peygamberin sözlerinin sembol ve lafızlarının ima olması gerektiği söylenir. Eflatun’un en-Nevâmîs (Kanunlar) kitabında belirttiği üzere, elçilerin sembollerinin manalarına vakıf olmayan kişinin ilahi melekûta erişmesi mümkün değildir. Aynı şekilde Pisagor, Sokrat ve Eflatun gibi Yunan filozoflarının ileri gelenleri ve kâhinleri, sırlarını yazdıkları kitaplarında işaret ve sembollerini kullanıyorlardı. Eflatun, Aristoteles’i hikmeti yaydığı ve bilimi açıkladığı için kınamıştır, Aristoteles de şöyle demiştir: “Bunu yapmış olsam bile, kitaplarımda sadece birkaç bilge âlimin bulabileceği pek çok karanlık nokta bıraktım.” Peygamber Muhammed’in (sav) kaba bir bedeviyi, hele hele bütün insanları -hepsine gönderilmiş olması durumunda- ilme vâkıf kılması (bilgi sahibi yapması) mümkün değildir.”* (İbn Sînâ, t.y.a: 124-125).

İbn Sînâ’nın ortaya koymak istediği şey şudur: Hakikatleri sembol ve işaretlerle ifade etme konusunda din ve felsefe birbiriyle buluşmaktadır. Bu adım, Kur’ânî hitaba dair metinlerin tevili, onları zahirinden saptırma ve işaret ettiği felsefî anlamlarda kullanmak için İbn Sînâ tarafından yapılmış bir ön hazırlıktır. Daha önceki sözlerinden de anlaşılacağı üzere o, lafızların ardında gizli anlamların saklandığı düşüncesinin Yunan filozofları arasından da mevcut olduğunu göstermek istemiştir. Yani bu, felsefî bir düşüncedir ve eğer din aynı düşüncüyü ortaya koymuşsa, o vakit din ile felsefenin maksadı aynıdır. İbn Sînâ’nın bu ifadesi, din ile felsefenin uzlaşması olarak kabul edilmektedir.

İbn Sînâ, sembolik ve işârî dilin kullanımında din ve felsefenin bu yakınlaşmasını, Nûr Suresi’ndeki ayetin yorumlanmasında bir çıkış noktası olarak almıştır. Onun, {اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} *“Allah göklerin ve yerin nurudur”* ayetinde geçen nûr lafzına hem sübjektif hem de müstear bir anlam yüklediğini görürüz. Ayeti kerimede bu lafızla kastedilen, müstear anlamdır. Bu müstear anlamla kastedilen şey de hayırdır veya hayra götürendir. Buna göre anlam şöyle olmaktadır: *“Allah, göklerde ve yerdeki herkes için hayırdır veya hayra ulaştırandır.”* İbn Sînâ şöyle der: *“Nur, sübjektif ve müstear olmak üzere iki anlam için müşterektir. Aristoteles’in zikrettiği üzere*

sübjektif anlam şeffaf/saydam olması hasebiyle son derece geçirgendir. Müstear anlam ise iki çeşittir: Ya hayırdır ya da hayra ulaştıran sebeptir. Burada kastedilen şey, her iki yönüyle tamamen müstear anlamdır, yani Allah Teâlâ bizatihi hayırdır ve aynı zamanda her hayrın sebebidir. Aynı şey sübjektif olan ve olmayan için de geçerlidir". (İbn Sînâ, t.y.b: 125).

İbn Sînâ burada nur kelimesinin hem hakiki hem de mecâzî bir anlamı olduğunu ifade etmektedir. Nur lafzı Allah Teâlâ'nın bir vasfı olduğunda, bunu zahirine hamletmez, çünkü zahiri anlamının Allah u Teâlâ'ya nispet edilmesi uygun değildir. Zira şeffaflık/saydamlık cisimlerin vasıflarından biridir, Allah Teâlâ ise cismânîlikten münezzehtir, bu yüzden lafzın zahirine hamledilmesi mümkün değildir. Bu durumda mecâzî anlamı Allah u Teâlâ hakkında daha uygun olacaktır. Bu mecâzî manaya İbn Sînâ, hayır ya da hayra ulaştıran olarak işaret etmiştir ve bu mananın Allah u Teâlâ'ya nispet edilmesi, O'nun her türlü eksiklik ve kusurdan münezzehe oluşuyla çelişmez.

Ayette geçen "semavat" ve "arz" kelimeleri ise "Kül/her şey"den (İbn Sînâ, t.y.a: 125). ibarettir. Yani Allah u Teâlâ bütün mevcudat için hayırdır ve hepsini hayra ulaştırandır.

Daha sonra İbn Sînâ, ayeti kerimeyi, akıllara delalet ve işaret etmesi için onu yorumlamaya ve bu doğrultuda kullanmaya başlar. "كَمِشْكَاتٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ" "*İçinde kandil bulunan bir kandillik gibidir.*" ibaresinde geçen mişkât/kandillik kelimesinden maksadın Heyulânî akıl ile nefis-i nâtika olduğunu söyler. İbn Sînâ, mişkât lafzını bir taraftan ma'külâtı idrake hazır kuvve olarak tefsir ederken diğer taraftan akleden düşünen insânî nefis-i nâtika olduğunu belirtir. İbn Sînâ şöyle demektedir: "*Mişkât sözü, Heyulânî akıldan ve nefis-i natikadan ibarettir. Çünkü mişkâtın duvarları birbirine yakın olup aydınlatma için iyi hazırlanmıştır. Duvarlara ne kadar yakın olursa yansıma da o kadar güçlü olur ve ışık daha fazla olur. Yine akıl bilfil nura benzetildiği için, aynı şekilde onun karşısına benzer bir şey getirilmiştir ki, o da şeffaflıktır. Şeffaflar içinde en üstün olanı havadır, havanın içinde en iyi olan da kandildir (mişkattır). Mişkât ile sembolize edilen şey Heyulânî akıl olup bunun müstefâd akla olan nispeti, mişkâtın nura olan nispeti gibidir.*" (İbn Sînâ, t.y.a: 126). Yani insânî nefis, başta bütün idraklerden yoksun olmakla birlikte idrak için hazır ve müheyyadır. Bu da Heyulânî aklın mertebesidir. Aynı şekilde mişkât da aydınlatma için iyi bir şekilde hazırdır, çünkü duvarları birbirine yakındır, yani onun içinde ışık yayılmaz ve dağılmaz. Bu yüzden ışıkları giderek zayıflar ve nuru kaybolur. Bu mişkâtın duvarları birbirine yakındır, ta ki içindeki ışığın yansıması daha güçlü ve daha fazla olsun. Aynı şekilde nasıl Heyulânî akıl bizatihi idrak eden olmayıp idrak için sadece bir hazırlıktır, benzer şekilde mişkât da bizatihi aydınlatan olmayıp ışığı en mükemmel şekilde karşılamak için bir hazırlıktır. Bu durumda mişkât ile Heyulânî akıl arasındaki benzetme yönü (vech-i şebeh)

hazırlıktır. Mişkât'ta bu, aydınlatma için hazırlık iken, Heyulânî akılda ma'kûlâtı idrak için bir hazırlıktır.

"كَمِشْكَاتٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ" "İçinde kandil bulunan bir kandillik gibidir." ibaresinde geçen misbâh lafzına gelince, İbn Sînâ bundan muradın bilfiil müstefâd akıl olduğu görüşündedir. Çünkü eğer mişkât, nuru kabul etmeye hazır Heyulânî akıl ise, o vakit misbâh, içinde bitmeyen nurun olduğu bilfiil müstefâd akıldır. İbn Sînâ şöyle demektedir: "Misbâh, bilfiil müstefâd akıldan ibarettir, çünkü nur, filozofların tanımladığı üzere şeffaflıkta kemal noktasındadır ve onu kuvveden fiile çıkarmaktadır. Müstefâd aklın Heyulânî akla nisbeti, misbâhın mişkâta nisbeti gibidir." (İbn Sînâ, t.y.a: 126). Yani mişkât lafzı, Heyulânî akı ifade etmek için, misbâh lafzı da müstefâd akı ifade etmek için ödünç alınmıştır. Bunun göstergesi, Heyulânî akıl olan mişkâtın, nuru karşılamak için müheyya ve hazır olmasıdır. Müstefâd akıl olan misbâh mevcut ise, nur kuvveden fiile çıkar. Bu durumda müstefâd aklın Heyulânî akla nisbeti, misbâhın mişkâta nisbeti gibi olur.

Fakat orada, Heyulânî akıl ile Müstefâd akıl arasında bir mertebe vardır, o da Meleke halindeki akıl (el-'akl bi'l-meleke) mertebesidir. Bu da, nefsin bedîhiyyâtı bilmesi ve zarûriyyât hakkında bilgi sahibi olması sebebiyle nazariyyâtı elde etmeye hazır olmasıdır. Meleke halindeki aklın mertebesi, İbn Sînâ'ya göre, ayette geçen "zücâce" lafzıyla ifade edilen mertebedir. İbn Sînâ şöyle demektedir: "فِي زُجَاجَةٍ" "bir cam içindedir" demesi, heyulânî akıl ile müstefâd akıl arasında başka bir mertebe ve konum olmasından dolayıdır. Bunun nispeti, şeffaf olanla misbâh arasındaki nispet gibidir. Bu mertebe, misbâhı, şeffaf olana ancak bir vasıtayla ulaştırmaktadır, bu vasıta da lambadır. Cam lambalardan çıkmaktadır, çünkü ışığı kabul eden bir şeffaflığa sahiptir." (İbn Sînâ, t.y.a: 126).

"يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ" "mübarek bir zeytin ağacından yakılır" sözüne gelince, İbn Sînâ bu mübarek ağaç ile kastedilenin aklî/zihinsel eylemlerin maddesi olan fikrî güç olduğunu söyler. Buna delil olarak da; nasıl yağ, lambayı aydınlatan maddeyse, aynı şekilde fikrî güç de, aklî/zihinsel eylemlerin kendisinden alındığı madde olduğunu ifade eder. İbn Sînâ şöyle der: "Mübarek bir zeytin ağacından yakılır, yani aklî/zihinsel eylemler için konulmuş ve onlara madde olan fikrî güç kastedilmektedir, tıpkı yağın lamba için konulmuş olması ve ona madde olması gibi." (İbn Sînâ, t.y.a: 126). Bu durumda fikrî güç, ateşin elde edildiği maddedir. Bu da fikrî güç ile mübarek zeytin ağacından elde edilen yağ arasındaki benzetme yönüdür (vech-i şebektir). Her ikisi de, elde edildikleri şeyin maddesidir.

"لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ" "doğuya da batıya da ait olmayan" sözü ile ilgili olarak İbn Sînâ, Şark kelimesinin, nurun ortaya çıktığı yer için, aynı şekilde Garb kelimesinin de nurun kaybolduğu yer için müstear bir lafız olduğu görüşündedir. Şöyle demektedir:

“*Ne doğuya ne de batıya ait sözüyle sembolize edilen şudur; benim dediğim şey, düşünce, kesinlikle içinde nurun mutlak surette parladığı salt sözel gçlerden biri değildir. Bu, “doğuya ait değil” sözünün manasıdır. Bu düşünce, nurun mutlak surette kaybolduğu behimi hayvani gçlerden de değildir, bu da “ne doğuya ne de batıya aittir” sözünün anlamıdır.*” (İbn Snâ, t.y.a: 127). Yani, fikr gçler, insân nefse ait gçlerdendir ve bunun nuru, kesinlikle, içinde fikirlerin ve nazariyelerin devamlı ışıldadığı, sürekli parıldayan doğuya ait değildir. Aynı zamanda bu fikr gçler, devamlı bilgiye, fikre ve düşünmeye ihtiyaç duyan batıya da ait değildir. Salt parlaklık ve salt karanlık arasında bir yerdedir. “لَا شَرْقِيَّةَ وَلَا غَرْبِيَّةَ” sözüyle kastedilen budur.

“*وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ*” “*neredeyse ateş dokunmasa bile*” sözüne gelince bu, fikr güce bir vgdr. Çünkü bilgilerin orada doğduğuna ve parıldadığına işaret etmekte, hatta bunun oluşmasına sebebiyet verecek bir şey olmasa bile, gerçekleştiğini ifade etmektedir. Allah Teâlâ “*fikr gücü methetmiş, sonra bir de dokunsa (kim bilir ne olurdu) demiştir. “Mess (dokunma)” ile kastedilen birleşme ve aktarımdır. ‘Nâr/ateş’ sözüne gelince, müstear nuru hakiki nurla, onun araçlarıyla ve onunla bağlantılı olan şeylerle temsil edince, başkasında var olmasına sebep olan öz taşıyıcıyı, olağan taşıyıcı olan ateşle temsil etmiştir. Ateş gerçekte renkli olmasa da genellikle onun aydınlatıcı olduğu düşünülür.*” (İbn Snâ, t.y.a: 127). Yani, ateş yağa değince nur ortaya çıkar. Allah Teâlâ nurun bizatihi taşıyıcısını, ona sebep olan şeyle temsil etmiştir, o da nurdur. Tıpkı, adet olduğu üzere, ateşin tutuşmaya elverişli olan yağa buluşması ve ardından nurun ortaya çıkması gibi.

İbn-i Sina, yukarıda sembolize ve işaret ettiği üzere, bu ayet-i kerimenin insân nefsin güçlerine delalet ettiğini özetle ifade etmiştir. *el-İşârât ve ı-Tenbihât* adlı eserinde şöyle demektedir: “*(İnsani nefsin) gçlerinden biri de, cevherini bilfiil akılla kemale erdirmeye ihtiyaç duyması yönüyle kendisine ait olan güçtür: Bu gücün evveli, ona hazırlık niteliğinde, maklât gibi olan güçtür. Bazıları bunu heyulân akıl olarak adlandırmaktadır ki bu mişkât’tır. Bunun ardından başka bir gç gelir, bu gç ilk maklât gerçekleştiğinde meydana gelir ve bununla ikincil şeyleri elde etmeye hazırlanır: Ya fikir ile elde edilir, ki en zayıf durumda olması halinde bu zeytin ağacıdır; ya da sezgi ile elde edilir, ki ondan daha güçlü olması durumunda bu yağdır ve Meleke halindeki akıl (el-‘akl bi’l-meleke) olarak adlandırılır ve bu, kuds bir gücün ortaya çıktığı camdır, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık verecektir. Bundan sonra onda bir gç ve kemâl meydana gelir: Kemâl, maklâtın onda bilfiil, zihinde müşahede ve temsil yoluyla meydana gelmesidir ve bu, “nur üstüne nur”dur. Gç ise; makul, müktesep ve bitirilm olan şeyin müşahede edilen bir şey gibi, gayrete ihtiyaç duymadan dilediği zamanda meydana gelmesidir, ki bu da misbah’tır. Kemâl, müstefâd akıl olarak adlandırılırken, gç bilfiil akıl olarak isimlendirilir. Meleke’den tam fiile ve heyulân’den meleke’ye çıkan ise faal akıldır, ki bu ateştir.*” (İbn Snâ, t.y.b: 2/388-392).

Ancak bu tefsirin, ilmi ekoller tarafından üzerinde ittifak edilmiş açık ve sağlam bilimsel bir metodolojiye dayanmaması ve metni anlama yollarına uygun hareket edilmemesi sebebiyle, bu metinlerin yorumlanmasında tamamen farklı bir görüşün ortaya çıkması kaçınılmazdır. Çünkü metinlerin yorumu, belirli bir metodolojiyi esas almamakta, daha çok sembolizme ve işarete dayanmakta, lafzın delalet ettiği manaya ve zikredildiği bağlama bakılmaksızın lafızlar, zihne gelen düşüncelere hamledilmeye çalışılmaktadır. İbn Sînâ'nın bizzat başına gelen de budur, zira nur suresindeki ayete, daha önce nefsin güçlerine bağladığı yorumundan farklı bir yorum getirmiştir.

1. 3. İbn Sînâ'ya Göre Batınî İşâri Sûfî Tefsir

İbn Sînâ, Nur suresindeki ayetin tefsiri ile ilgili bir risale yazmıştır ve bu risalede yapmış olduğu yorumlar, daha önce yapmış olduğu yorumların hepsinden farklıdır. Allah Teâlâ'nın “اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ” “Allah göklerin ve yerin nurudur” sözünün, semavat ve arz ehlinin tamamının, mevcudiyeti mümkün olan her varlığın hatta mevcut olan her bir zerrenin, Allah'ın varlığıyla mevcut olduğuna ve O'nun nuruyla aydınlandığına, bunun infisal ve ittisal ya da hulûl ve ittihâd şeklinde olmadığına işaret ettiğini ileri sürmüştür. Allah Teâlâ'nın “Allah göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misaller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.” sözü, O'nun nurunun bir sıfatıdır. Bu nur, duvarda bir oyuk içinde, küçük penceresi olan bir yerde bulunan kandil gibi gösterilmektedir. Bu kandil, saf ve berrak bir cam içinde bulunmaktadır ve olabildiğince saf ve temiz bir yağdan tutuşturulmuştur.

Daha sonra İbn Sînâ, ayette geçen her bir lafzı teker teker açıklamaya çalışırken, onun, ayeti tevil ettiğini ve lafızlarını Hz. Peygamberin (sav) vasıflarına delalet etmek için kullandığını görürüz. Bu ise, onun daha önce ayetin insânî nefsin güçlerine işaret ettiğine dair ileri sürdüğü görüşünden tamamen farklıdır. İbn Sînâ, “كَمِشْكَاتٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ” sözünde geçen mişkât ile murâd edilenin, peygamberlerin önderi Hz. Muhammed Mustafa (sav) olduğunu, cam ile kastedilenin ise, tüm kirlerden ve şüphelerden arınmış olan mübarek kalbi olduğunu zikretmiştir.

Misbâh ile kastedilene gelince, bu, Allah'ın peygamberinin kalbine boca ederek doldurduğu ilim ve iman nurudur. Hz. Peygamberin kalbi olan mişkâtta birkaç nur bir araya gelmiştir. Camın ışığına dokunan kandilin nuru, her türlü kir ve pislikten arındırılmış olan yağın nuruyla birleşerek nur üzerine nur olur.

Ayette geçen “الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ” “*Cam inciye andıran bir yıldızdır*” sözüne gelince, burada ışık veren cam, ışıldaması ve parıldaması cihetiyle inciye andıran yıldıza benzemektedir. Sanki burada yıldızla, güneş gibi, kendisinden daha nurlu, ışıklı ve parlak olan şey kastedilmiştir, zira güneş diğer yıldızlardan daha parlaktır.

Ayetin devamında geçen “يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ” “*mübarek bir zeytin ağacından yakılır*” sözüne gelince, bu kandil ya da cam, mübarek bir ağaçtan tutuşturulmuştur. İbn Sınâ, bu mübarek ağaçla murâd edilenin, Hz. Muhammed’in (sav) bedeni olabileceği görüşündedir. Zira O (sav), bolluk ve bereketin en st seviyesinde olan mübarek bir ağaçtır. “زَيْتُونَةٍ” kelimesi, onun pis ve bulanık olmadığına işaret etmektedir, zira zeytin yağı, tıpkı diğer yağlar gibi duman ve ısıdan oluşmaktadır.

“لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ” “*doğuya da batıya da ait olmayan*” sözüyle kastedilen, Hz. Peygamberin varlığı olan mübarek ağaç, ne sadece doğuya aittir ne de sadece batıya aittir. Bu ifade, Hz. Peygamberin dinine ait nurun, dünyanın doğusuna ve batısına ulaştığına, İslam’ın sedasının tüm ülkelere ve bölgelere yayıldığına dair bir kinayedir.

Ayetteki “يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ” “*yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık verir*” ifadesi şu anlama gelmektedir: İslam’ın hak din olduğu gerçeği sabittir ve gayet açıktır, bunun için bir delile veya burhana ihtiyaç yoktur. Zira selim kalp sahibi olan herkes, bir mucizeye ya da delile ihtiyaç duymadan bu dinin hakkaniyetine şahitlik edecektir.

Ayetin sonuna doğru “يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَن يَشَاءُ” “*Allah nruna dilediğini kavuşturur*” cmleri yer almaktadır ve şunu ifade etmektedir: Allah Teâlâ bir kul için dünya ve ahiret saadetini dilerse, ona Hz. Muhammed’in nurunu gösterir, böylece o kişi kurtuluşa ve saadete erer. Bedbaht olan kişi ise, Peygamber Efendimizin nurunu görüp idrak edemez, böylece zalim kimselerden olur.

Ayetin sonundaki “وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ” “*Allah insanlar için misaller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.*” cmleri şunu ifade etmektedir: Allah Teâlâ kullarının maslahatına olan bu misalleri, onlarla doğru yolu bulsunlar diye açıklıyor. Allah her şeyi en iyi bilendir, zira onun ilmi ezelden ebede kadar eşyanın tabiatına ait her şeyi ihata etmektedir, ne kk ne de büyük hiçbir şey hatta yerde ve gökte bulunan zerre ağırlığında hiçbir şey onun gözünden kaçmaz. O her şeyi kuşatmıştır. (İbn Sınâ, 1983: 86-88).

Buna göre sembolizme ve işaretlere dayanarak yapılan tefsir, bir metoda dayanmadan yol almak ve bir fikri veya mezhebi yaymak isteyen herkese kapı aralamaktır. İlim ehlinin kaidelerine ve alimlerin koyduğu kural ve şartlara aykırı

şekilde hareket eden bu sistematik olmayan tefsir, Kur'ân metniyle uğraşmak isteyenlere, kendi fikir ve mezheplerini yaymak için verimli bir zemin sunar.

İbn Sînâ'nın başına gelen de aslında buydu, zira onun buradaki yorumu, *İsbâtu'n-nübüvvât ve te'vîlu rümûzihim ve emsâlihim* adlı risalesinde zikrettiği yorumdan tamamen farklıdır. Nitekim o bu risalesinde, ayeti kerimedeki lafızların aklın mertebelerine delalet ettiğini ifade etmiş ve buna dair deliller ve gerekçeler sunmuştur. Daha sonra aynı ayeti başka bir yerde tefsir ederken, verdiği ilk manalardan tamamen farklı anlamlar vermiştir. Bu eğer bir şeyi gösteriyorsa o da, ayetlerin gelişigüzel ve keyfi yorumu sebebiyle, anlamın hevâ ve arzulara uygun şekilde olduğunu, buna bağlı olarak anlayışların karıştığını, yorumların çeliştiğini ve lafızların delalet ettiği manalardan tahrif edildiğini göstermektedir.

2. İBN SÎNÂ'NIN BAZI KOZMİK İMGELERE GETİRDİĞİ BİLİMSEL VE FELSEFİ YORUMLAR

Alemin oluşumu, göklerin ve yerin yaratılışı gibi bazı varoluşsal konular İbn Sînâ'nın dikkatini çekmiştir. İbn Sînâ, evrenin bu ontolojik oluşumunu açıklamak için kendi felsefi yaklaşımını uygulamaya çalışmıştır. Buna örnek olarak şu ayete yapmış olduğu yorumu verebiliriz: (ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا: (ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا: “*Sonra duman hâlinde bulunan göğe yöneldi; ona ve yeryüzüne, “İsteyerek veya istemeyerek gelin” dedi. İkisi de, “İsteyerek geldik” dediler.*”¹

İbn Sînâ'nın bu ayeti yorumlama yaklaşımı, Nur Suresi'ndeki ayeti yorumlama yaklaşımından farklı değildir. Çünkü İbn Sînâ, yorum yaparken, lugavî ve aklî karinelere dayanan yorum kurallarını dikkate almıyordu. Bu yüzden onu, Kur'an metnini, inandığı ve savunduğu felsefi görüş ve teorilerine uygun hale getirmek için zorlarken görüyoruz. Nitekim {ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ} “*Sonra duman hâlinde bulunan göğe yöneldi*” ayetini yorumlarken şunları söylemiştir: “*Allah Teâlâ duman (duhân) kelimesiyle semanın maddesine işaret etmiştir, zira duman karanlık tabiata sahip bir cevherdir, madde de yokluğun kaynağı olması hasebiyle karanlığın mabaidir. Karanlığın, yokluktan (ademden) başka manası yoktur.*” (İbn Sînâ, 1983: 91). Duman semanın maddesi olunca, İbn Sînâ semanın yokluktan (ademden) yaratıldığını belirtmek istemiştir, çünkü onun maddesi ademdir. Duman karanlık bir cevher olduğundan İbn Sînâ'ya göre karanlığın yokluktan başka bir anlamı yoktur.

Ayette geçen {ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ} “*ona ve yeryüzüne, “İsteyerek veya istemeyerek gelin” dedi*” sözüne gelince, İbn Sînâ'ya göre bu ifade, feleğin maddesinin, özü ve hakikati itibarıyla elementlerin (anâsırın) maddesinden farklı

¹ Fussilet, 41/11.

olduğunu göstermektedir. nkn feleğin maddesi, feleğin suretini isteyerek kabul etmektedir. Ama elementlerin maddesi, elementleri sadece istemeyerek kabul etmektedir. Bu durumda {اٰتِیَاطُوْعًا} “isteyerek gelin” sözünden maksat feleğin maddesidir, {كُرْهًا} “istemeyerek” sözünden maksat ta elementlerin maddesidir.

İbn Sînâ bunu gerekçelendirir ve feleğin maddesi ile ilgili olarak şunları söyler: “Feleğin suretini kabul etmesi isteyerek olur. nkn heylâ, surete müştaktır/zlem duyar. şayet kendisinde başka suretlere yönelik bir kabul yoksa, kabulü sadece bir surete yönelikse ve o maddede, herhangi bir zamanda, hâlihazırdaki surete engel olacak şekilde başka bir suret yoksa, bu durumda felekî maddenin o sureti kabulü isteyerek olur. Elementlerin/anâsırın maddesine gelince, bu onunla müşterektir. Cismânî suretin varlığının ezeli olmadığı sabittir, hatta bunda bir kevn ve fesâd (oluş ve bozuluş) vardır. Bu yüzden her bir suret, daha önceki bir suretin fesadından sonra olması gerekir ve madde bir önceki surette kaldığı sürece olmalıdır. Zira onun oluşumu, zorlayarak ve istemeyerek meydana gelen sureti kabul eder.” (İbn Sînâ, 1983: 91).

İbn Sînâ’ya göre feleğin maddesinin sureti isteyerek kabul etmesinin anlamı, onun tek bir sureti kabul etmesi demektir. Buradan hareketle eğer o bir suret alırsa, bu suretten ayrılmaz ve dolayısıyla o sureti kabul etmesi onun ilk ve son kabulü olur. Böylece o sureti kabulü isteyerek ve zorlamaksızın olur. nkn o soyut olup herhangi bir surete brnmemiştir, ki bu da onu bir suretten diğerine taşıyacak bir zorlamaya maruz bıraksın. Bu ise, unsurlara/elementlere ait suretin tam tersinedir. Zira bu suret kevn ve fesadı kabul eder, böylelikle maddesi, fesada uğrayan bir surete taşıyıcı olur, daha sonra tekevvün eden/oluşan başka bir surete taşıyıcı olur. Bu oluş ancak ve ancak zorlamayla ve baskıyla meydana gelir. İbn Sînâ şöyle diyor: “Unsuruların/elementlerin maddesine gelince, ona başka bir sureti kabul etmesi emredildiğinde, o bu konuda itâatkâr davranmaz, aksine onu kabul etmesi ve ilahi emre uymaya hazır hale gelmesi istemeyerek olur, yani bir önceki suretten (ayrılmak istemez) ve oluşacak suretin meydana gelmesine köstek olur.” (İbn Sînâ, 1983: 92).

İbn Sînâ daha sonra bu tefsirine yapılabilecek bir itirazdan söz ederek şöyle der. Biri şöyle diyebilir: Sen yeryüzünün gelişinin istemeyerek ve zorla olduğunu zikrettin, ama Allah Teâlâ ayetin sonunda ggn ve yeryüzünün gelişinin isteyerek olduğunu ve herhangi bir zorlama olmadığını ifade etmiştir. Nitekim Allah Teâlâ onlardan haber vererek şöyle demiştir: {قَالْنَا أَنَيْنَا طَائِعِينَ} “İkisi de, “İsteyerek geldik” dediler.” Bu da İbn Sînâ’nın yorumunun rtldğ anlamına gelir.

İbn Sînâ buna cevap vererek şöyle der: “Yeryüzünün maddesi emri kabul etmeye hazırlanmakla meşgul olduğu ve bunu yapmaktan hoşlanmadığı müddetçe, ayrıca su, su olduğu ve kendisinde gerçekleşen ve onu zorlayan sıcaklık sebebiyle hava olmaya hazır olduğu müddetçe, bu sıcaklık onu baskı altına almış olur, o da mecbur bırakılmış olur

ve bu istenmeyen bir durumdur. Sonra eğer su sureti ortadan kaybolup hava sureti ortaya çıkarsa, artık bundan sonra maddenin cevherinde o surete karşı kesinlikle bir direnç olmaz. Çünkü o, özünde bütün suretleri kabul edecek şekilde yaratılmıştır. Bu durumda, meydana geldikten sonra onu kabul etmesi isteyemeyerek değil, isteyerek olmuştur. Unsurların maddesindeki isteksizlik, sadece emrin verildiği zaman olan hazırlık aşamasında meydana gelir. Ama meydana geldikten sonraki aşamada, bu kabul bizzat ve isteyerek olur.” (İbn Sînâ, 1983: 92).

İbn Sînâ'nın unsurların maddesiyle ilgili olarak bahsettiği isteksizlik, emrin meydana geldiği sırada değil, emri kabul etmeye hazırlanma aşamasındadır; çünkü emir verildiğinde, madde emri kabul etmeye hazırlanmıştır ve içinde bulunduğu formdan değiştirilmesi emredilen forma geçmesini sağlayan bir durumda olur. Dolayısıyla isteksizlik ve zorlamanın, elementlerin maddesine has olması ile Allah'ın, her ikisinin emre herhangi bir zorlama olmadan, isteyerek uymalarını haber vermesi arasında bir çelişki yoktur.

İbn Sînâ'nın bu ayetle ilgili yorumlarına dair verdiğimiz bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, o bu ayeti feleğin maddesi ile unsurların/elementlerin maddesi çerçevesinde ele almış ve Allah Teâlâ'nın {إِنْتِيَا طَوْعًا} “isteyerek gelin” sözüyle hitap ettiği şeyin feleğin maddesi dolduğunu ifade etmiştir. Çünkü feleğin maddesi sadece tek bir sureti kabul etmektedir, bu nedenle o bunu zorlama olmadan, isteyerek kabul etmektedir. Allah Teâlâ'nın {أَوْ كَرْهًا} “ya da istemeyerek” sözüyle muhatap olunan şey, birden fazla surete geçmeyi kabul edebilen unsurların/elementlerin maddesi olup bir suretten diğerine intikali tabiatına aykırı bir şekilde gerçekleşir. Ayrıca meydana gelen zorlama, emrin meydana geldiği sırada değil, emre hazırlık aşamasındadır.

3. İBN SÎNÂ'NIN ALLAH'IN, MELEKLERİN VE ÂLEMİN BEKASINA İLİŞKİN FELSEFİ YORUMLARI

İbn Sînâ'yı meşgul eden konulardan biri de fena ve beka meselesi ile Allah'ın, meleklerin ve âlemin beka keyfiyetidir. İbn Sînâ bazı ayetleri; âlemin, Allah'ın ve meleklerin bekası ile ilgili kendisine ait teoriye uygun şekilde yorumlamıştır. Bu ayetlerden biri de: (وَالْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةً) “Melekler o gün göklerin etrafına çekilir; rabbinin arşını onların da fevkinde olan sekiz melek taşır.”² ayetidir.

İbn Sînâ bu ayetle ilgili sözlerinin başında, bu ayeti felsefi olarak yorumlamanın mümkün olduğuna değinmiştir. Çünkü filozoflar, cismânî mevcudatın nihai noktasının

² Hâkka, 69/17.

dokuzuncu felek olduğunu ve Allah Teâlâ'nın da bu dokuzuncu felek üzerinde olduğunu ama ona hulûl etmediğini söylemişlerdir.

İbn Sînâ'nın zikrettiği üzere Dokuzuncu Felek, Arş'a verilen biri isim olup diğer gezegenleri ihata etmekte, diğer felekler ve gezegenler kendisiyle hareket etmektedir. İhvan-ı Safa, Razi ve diğerleri bu yönde açıklamalarda bulunmuşlardır. (er-Râzî, t.y. 14/125).

İbn Sînâ şöyle demektedir: “*Felsefi söyleme gelince, onlar cismani mevcudatın nihai noktasını, feleklerin feleği olan dokuzuncu felek yaptılar. Allah Teâlâ'nın orada olduğunu, Aristoteles'in Semâ'u'l-Keyân adlı kitabın sonunda belirttiği üzere bunun hulûl şeklinde değil, onun üzerinde olduğunu söylediler.*” (İbn Sînâ, t.y.a: 128). İbn Sînâ'nın aktardığına göre bu, Aristoteles'in ve Yunan filozofları arasında onu takip edenlerin mezhebidir. Daha sonra İbn Sînâ, ilahi şeriatlere tabi olan hikmet sahibi insanların Arş ile kastedilenin, Aristoteles'in de işaret ettiği üzere Dokuzuncu Felek olduğu konusunda fikir birliğine vardıklarını belirtir. Bu felek kendi kendine, içten ve şevke dayalı bir hareketle hareket etmektedir. İbn Sînâ konu ile ilgili olarak şunları demektedir: “*Şeriatı tabi hikmet sahibi insanlar, Arş ile kastedilenin bu cirm (cisim) olduğu konusunda fikir birliği yaptılar. Bunun yanı sıra feleğin kendi kendine, şevkle hareket ettiğini söylediler. Hatta onun sadece kendi kendine hareket ettiğini söylediler, çünkü hareketler ya zâtîdir (kendi kendinedir) ya da gayr-ı zâtîdir (kendi kendine değildir). Zâtî olan da ya tabî'dir ya da nefsi'dir. Sonra onun nefsinin, nâlık, kâmil ve faal olduğunu beyan ettiler.*” (İbn Sînâ, t.y.a: 128).

İbn Sînâ, varmak istediği hedefin yolunu en başından beri bu şekilde hazırlamıştır. Ayette geçen Arş'ın, feleklerin feleği olan Dokuzuncu Felek olduğunu iddia etmiştir. Sonra onun kendi kendine nefsi bir hareketle hareket ettiğini ifade etmiş, ardından bu feleğin nâlık olduğunu, yani kendi terminolojilerinde olduğu üzere, akıllı olduğunu beyan etmiştir. Daha sonra ta başından beri hedeflediği şeyde karar kılarak şöyle demiştir: “*Felekler yok olmazlar ve sonsuza dek değişmezler. Meleklerin kesinlikle canlı oldukları ve insanlar gibi ölmedikleri, şeriatlerde yaygın bir bilgidir. Eğer feleklerin canlı, nâlık ve ölümsüz olduğu söyleniyorsa ve canlı, nâlık ve ölümsüz olan, melek olarak adlandırılıyorsa, bu durumda felekler melek olarak isimlendirilir. Eğer bu ön bilgiler kabul edilir ve Arş'ın sekiz (taşıyıcı) tarafından taşındığı doğruysa ve müfessirlerin onun sekiz felek olduğuna dair yorumları açıklığı kavuşursa, bu böyledir. Taşımanın iki şekilde olduğu söylenir: Beşerî taşıma, ki bu “taşıma” olarak adlandırılmaya daha uygundur, tıpkı insanın sırtında taşınan taş gibi. Diğeri ise tabî taşımadır, tıpkı “su yeryüzünün üzerinde ve ateş havada taşınmaktadır” dememiz gibi. Burada kastedilen taşıma tabî olan taşıma olup birincisi kastedilmemektedir.*” (İbn Sînâ, t.y.a: 128-129).

İbn Sînâ, başından beri feleklerin fani olmadığına ayetle delil getirmek istemektedir. Bu durumda felekler ebedidir ve yok olmazlar. Bilindiği üzere bu, onun alem ile ilgili mezhebi ve düşüncesidir. Ona göre alem kadimdir ve ebedidir. İbn Sînâ, Meâric suresindeki ayetle feleklerin ebedi olduğuna şu şekilde delil getirmiştir:

1. Arş'ın felek olduğuna dair hikmet ehlinin kabulü
2. Arş'ın felek olduğuna dair hikmet ehlinin kabulü
3. Felekler fani olmazlar ve sonsuza dek değişmezler
4. Şeriatta meleklerin canlı ve ölümsüz oldukları bilgisi yaygındır. İbn Sînâ bu sözün kaynağını belirtmez. Bu, Allah Teâlâ'nın Kur'ân'da her şeyin fani olduğu ve yok olacağı, daimi surette baki olanın sadece Yüce Allah olduğu ve O'nun hakkında hiçbir yok oluşun söz konusu olamayacağı tespitiyle çelişmektedir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “O'nun zatından başka her şey yok olacaktır. Hüküm yalnızca O'nundur ve siz ancak O'na döndürüleceksiniz.”³
5. Eğer felekler yok olmuyor ve değişmiyorlarsa ve melekler de yok olmuyor ve değişmiyorlarsa, o vakit felekler, ayeti kerimede haber verilen Arş'ı taşıyan meleklerdir.
6. Eğer taşıma iki manadadır deniyorsa, ki bunlar; “tabiî taşıma”, yani bir şeyin tabiatında olan ve yaratılışının aslında olan taşıma ile “beşerî taşıma”, yani beşer fiiliyle gerçekleşen taşıma olup eşyada asli olmayan taşımadır. Bu durumda melek olduğu söylenen feleklerin Arş'ı taşıması, tabiî taşıma kabilindedir. Yani feleklerin taşıması, feleklerin asıl görevinden ve tabiatındandır.
7. Allah Teâlâ, melek olan felekler tarafından taşınan Arş'ın yanında olduğu müddetçe, bu feleklerin yok olması mümkün değildir. Çünkü bunlar Allah'ın bekasıyla baki kalacaktır.

İbn Sînâ bu şekilde, feleklerin baki olduğuna ve yok olmayacaklarına dair felsefi açıklamalar yapmış ve bununla ilgili olarak {وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ} “O gün Rabbinin arşını onların da fevkinde olan sekiz melek taşır.” ayetini şahit olarak getirmiştir. Arş kelimesini felekle irtibatlandırarak ve felekleri melek yapacak bir sebep bilmiyorum. Muhtemelen İbn Sînâ sembolizm takıntısıyla ve lafızların zahirinden farklı gerçekliklere sahip olduğu fikriyle hareket etmiş olabilir. Fakat bu batınî anlamların mantıklı ve kabul edilebilir hale getirilmesi için bazı karinelere ihtiyaç vardır, ta ki tevil ve sembolizm, Kur'ân metniyle istendiği gibi oynayan bir hevese dönüşmesin. Araplar Arş kelimesinden feleği anlamazlar ki Kur'ân onların anladığı şekilde nazil olmuştur.

³ Kasas, 28/88.

Hem eski hem de modern bazı müfessirler, Arş'ın felek olarak yorumlanmasını reddetmişlerdir (İbn Kesîr, 1994: 12/24, 15/295).

4. İBN SÎNÂ'NIN ALLAH'IN BİRLİĞİNİ İSPAT İLE İLGİLİ FELSEFİ YORUMLARI

Yaratıcı, onun uluhiyeti ve vahdaniyeti meselesi, İbn Sînâ'nın Kur'anî hitabı felsefî söylemle uzlaştırma girişiminde merkezi bir meseledir. İbn Sînâ'nın tevhid konusuna olan ilgisi, İhlas Suresi'nin tefsiri üzerine özel bir risale yazmasına yol açmıştır. Bu sureye yaptığı yorumla o, felsefî düşüncesini ve ilahiyat konularında ileri sürdüğü kendine has görüşlerini ortaya koymuştur. Bu sureyi yorumlarken, daha önce yaptığı gibi batınî yorumlara girmemiştir. Bununla birlikte, tüm kitaplarında ortaya koyduğu felsefî düşüncesini de görmezden gelmemiş ve Kur'an metinlerini, kendi görüşlerini destekleyecek bir yola yönlendirmiştir.

İhlas suresinin ilk ayeti olan (قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ) “De ki: “O, Allah'tır, tektir.” sözünün teviline şöyle demiştir: “Mutlak hüve (o), hüviyeti (varlığı) başkasına bağılı olmayandır. Zira hüviyeti bir başkasına bağılı olan her şey, o başkası dikkate alınmadan kendisi olamaz. Fakat hüviyeti kendinden olan her ne varsa, (başkası) dikkate alınsın ya da alınmasın, o kendisidir.” (İbn Sînâ, 1983: 106; el-Hatîb, 2002: 31).

İbn Sînâ {قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ} sözünde geçen “hüve” lafzıyla kastedileni şöyle tefsir etmiştir. Hüve'den murâd, lizâtihi vâcibu'l-vücûd olandır, kendi zatında vücûdî bir hususiyete sahip olandır, varlığı başkasına bağılı olmayan, aksine kendinden başkasına varlık bahşedendir. Böylece kendisine vücut bahşedilen şey, mümkün varlık olmaktadır, çünkü mahiyeti başkasından alınmıştır ve ona dayanmaktadır.

İbn Sînâ, vacip olan varlıkta vücudun mahiyete ilave olup olmadığı meselesinde kendi görüşlerini ispat etmekten geri durmamış ve bunu da ayeti kerimeyi tefsir ederken yapmıştır. Vâcibu'l-vücûd'daki varlığın kendi zatının aynı olduğunu, ona herhangi bir ilave/ziyade olmadığını söylemiştir. Şöyle demiştir: “İlk mebde hüve'dir ve lizâtihi hüve'dir, dolayısıyla varlığı mahiyetinin aynıdır. Çünkü vacibu'l-vücûd, kendisinden başka ilah olmayan hüve'dir, yani onun dışındaki her şey kendi başına hüve değildir, aksine hüviyeti başkasından gelmektedir. Vâcibu'l-vücûd olan, lizâtihi hüve olandır. Yani O'nun sadece zâtı vardır, başka bir şey yoktur. Bu hüviyet ve hususiyet, isim verilemeyen bir manadır ve bunu onun levazımı/eşlikçileri olmadan açıklamak mümkün değildir. Levazım ise izâfî/olumlu ve selbî/olumsuz olmak üzere iki çeşittir. İzâfî levazım, selbî levâzımdan daha kesin bir şekilde tarif edilebilir. Bir şeyi en mükemmel şekilde tarif eden lazım ise, hem izâfîyi hem de selbîyi kendinde toplayan lâzımdır. Bu da, o hüviyetin ilah olması demektir. Çünkü ilah, başkasının kendisine nispet edildiği, kendisinin başkasına nispet edilmediği şeydir. Mutlak ilah ise, bütün mevcudatla ilişki

bu şekilde olandır. Başkasının kendisine nispeti izafidir, başkasına müntesip olmaması da selbidir.” (İbn Sînâ, 1983: 106-107).

“Mutlak ilah” demek, yani şehadet ve gayb aleminde bulunan soyut, somut, cevher ve araz nev’inden her şeyi kapsayan demektir. Ya da mutlaktan maksat, harici bir ferd içinde gerçekleşmesine bakılmaksızın külli olarak anlaşılan şeydir. Bu haliyle o, başkası ona intisap ederken, kendisi başkasına intisap etmez (el-Hâdimî, 2016: 94).

İbn Sînâ’ya göre “hak ilah”, varlığı mahiyetine ilave edilmiş değildir. Çünkü böyle bir şey, Allah Teâlâ’nın mükemmel birliğiyle çelişmektedir. Zira “Hak ilah”ın zatına bir şey ilave edilmemiştir. Böylelikle İbn Sînâ, ayete getirdiği yorumla, ilahi sıfatlar konusuyla ilgili görüşünü ortaya koymuştur. Ona göre Allah’ın vahdaniyetine en uygun olanın, O’nun her yönden tek olmasıdır. Sıfatların izâfî ya da selbî olduğuna bakılmaksızın her hangi bir şekilde ispat edilmesi, Allah Teâlâ hakkında kesrete/çokluğa yol açacaktır ki bu O’nun hakkında düşünülemez. Bu yüzden İbn Sînâ, ilahi sıfatların tamamını ya izâfî bir manaya ya da selbî bir manaya irca etmiştir, ta ki kesrete giden bir yol olmasın.

İbn Sînâ, {قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ} sözünün pek çok incelikleri ihtiva ettiğini söylemiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Allah Teâlâ’nın ayeti kerimede bildirdiği üzere, ilahi mahiyet sadece levâzımıyla bilinince, bu durum, Allah’ın zatının hiçbir bileşene sahip olmadığını gösterir. “*Aksi takdirde bu bileşenlerden, levâzıma geçmek eksiklik olacaktır.*” (İbn Sînâ, 1983: 107). Başka bir deyişle, O’nun zatını hiçbir bileşen oluşturamaz ve ona terkîb hiçbir şekilde dahil olamaz.

İbn Sînâ’nın belirttiği üzere, İhlas suresinin inceliklerinden biri de şudur: “*İlk mebde’in hüviyetine ait pek çok levâzım vardır, fakat bu levâzımlar belli bir düzen halindedir. Çünkü levâzım bir illete sahiptir ve her cihetten tek, hak ve basit olan şeyden birden fazla şey sadır olmaz, ancak onun katından uzunlamasına ve genişlemesine inen tertîb üzere sadır olur.*” (İbn Sînâ, 1983: 107).

İbn-i Sina burada, öğretisinin merkezinde yer alan önemli bir konuya işaret etmek istemiştir. O da şudur: birden ancak bir sâdır olur, sonra kesret, malûlât içinde oraya çıkan kesretten hâsıl olur. Bu malûlât da, vacibu’l-vücut olan ilk illetten meydana gelen ilk malûlden ortaya çıkar.

İbn Sînâ daha sonra cevaplanabilecek bir soru ortaya atar ve muhtemelen bu soru vacip olanın birliğine hâle getirecek türdendir. Şöyle der: “*Bu noktada şöyle bir soru akla gelebilir; Allah’ın mahiyeti, başkaları tarafından ancak izafet ve selb vasıtasıyla bilinse de, Allah Teâlâ onunla âlimdir. Bu durumda akıl, âkil ve ma’kûl birdir. Öyleyse niçin bunları zikretmez ve sadece levâzımı zikretmekle yetinir?*” Başka

bir deyişle, Allah zatıyla âlimdir ve eğer zatıyla âlim ise, bu durumda akıl, âkil ve ma'kûl olması gerekir. Bu durumun, zatında kesretin hasıl olmasına yol açtığı ileri sürülebilir. Fakat İbn Sînâ buna, şöyle diyerek cevap verir: “İlk mebde hiçbir bileşene sahip değildir. O, mücerred bir vahdettir, sırf basitliktir, onda kesret yoktur, orada kesinlikle ikilik yoktur, akli zatına aittir. Nefsinin bileşenleri sayesinde zatıyla akleden değildir, çünkü zatının bileşenleri yoktur. Bu durumda bileşenler, zati için nasıl akletsinler. Bilakis zatında akleden sadece, saf, sırf ve her açıdan kesretten münezzehe olan hüviyettir. Bu vahdetin ise levâzımı vardır. Eğer hüviyeti zikreder ve yakın lâzımlarla onu şerh ederse, böylece gerçekte var olduğu gibi kendisine mahsus varlığına işaret etmiş olur.” (İbn Sînâ, 1983: 107-108). Allah Teâlâ sırf bir vahdetle birdir ve hiçbir şekilde bölünmeyi kabul etmez.

Sonra İbn Sînâ {قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ} sözünde geçen “أَحَدٌ” lafzının delaleti ile ilgili olarak şunları söyler: “Bu lafız, vahdette mübalağadır. Vahdette tam mübalağa ise, sadece, kendisinden daha şiddetli ve daha mükemmel bir vâhidiyet olmadığında gerçekleşir. Vâhid lafzı, altında sıralanan şeye atıfla konulmuş bir isimdir. Dolayısıyla hiçbir şekilde bölünmeyen, vâhidiyete, bazı açılardan bölünenden daha evladır. Akli açıdan bölünebilen, cins açısından bölünebilenden daha evladır. Ve bilkuvve cinsle bölünebilen, vâhidiyete, bilfiil bölünenden ve toplayıcı bir vahdete sahip olandan daha evladır. Ayrıca bu, vâhidiyete, bilfiil bölünenden ve toplayıcı bir vahdete sahip olmayandan daha evladır. Zira onun vahdeti bir mebde'e intisabı sebebiyledir.” (İbn Sînâ, 1983: 109).

Yani Hak Teâlâ'ya has olan vahdetten daha mükemmel ve daha güçlü olanı yoktur. Bu yüzden Allah Teâlâ mübalağa yoluyla "أَحَدٌ" demiştir. Vahdetin tespiti ile ilgili olan bu mübalağa, Cenab-ı Hakk'ın kendisi ile ilgili olarak, daha güçlü ve daha şiddetli olduğu sürece hiç kimse için kullanılamaz. Bu da ancak Allah Teâlâ'ya has olan vahdette olabilir. Eğer vahdet, kuvvet ve zayıflık açısından değişebilen bir şeyse, bu durumda “أَحَدٌ” kelimesi “O'nun her bakımdan vâhid olduğuna delalet eder. Orada kesinlikle bir kesret yoktur; ne manevi bir kesret ki bununla cins ve sınıflar gibi bileşenlerin kesretini kastediyorum, ne cisimdeki madde ve suret gibi akli cüzlerin kesreti, ne de cisimde olduğu üzere bilkuvve ve bilfiil hissi kesret vardır. Zira O, cinsten, ayrılıktan, maddeden, suretten, arazlardan, parçalardan, uzuvlardan, şekillerden, renklerden ve O'nun mükemmel vahdeti ile Vech-i Kerem'ine layık gerçek sadeliğine bir şeyin benzemesini veya ona eşit olmasını sağlayacak sair nispet şekillerinden münezzehtir.” (İbn Sînâ, 1983: 110).

Cenâb-ı Hak {قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ} sözünde geçen "هو" lafzıyla kendisinin vâhid olduğunu gösterdikten sonra, mübalağalı bir şekilde vâhidiyetini ispat etmek üzere "أَحَدٌ" kelimesini zikretmiştir. “Ehad” lafzı Allah'ın vâhidiyetinin her bakımdan

mübalâğalı bir ifadesidir. Allah Teâlâ cins, nevi, tür, sınıf ya da başka her hangi bir taksim şekliyle bölünmemiştir, çünkü mutlak vahdet ona aittir.

İbn Sînâ, (الله الصَّمَدُ) “Allah Samed’dir.” sözünü tevil ederken, “Samed” lafzının iki tefsirinin olduğunu söyler: “Birincisi, içinde herhangi bir boşluk/oyuk olmayan, ikincisi ise seyyid/efendi anlamındadır. Birinci tefsire göre anlam olumsuzdur ve mahiyetin olumsuzlanmasına işaret eder. Çünkü mahiyete sahip olan her şeyin bir boşluğu ve bir içi/bâtını vardır, ki bu da o mahiyettir. Ama içi/bâtını olmayan şey, mahiyet olmaksızın ve varoluş dışında zatının herhangi bir ifadesi olmaksızın mevcuttur. Ve varlık dışında ifade edilemeyen şey yokluğa kâbil değildir. Çünkü eğer bir şey kendisi olduğu ölçüde var ise, yok olması mümkün değildir. Dolayısıyla gerçek Samed olan, her açıdan zorunlu ve mutlak olarak mevcuttur.” (İbn Sînâ, 1983: 110-111).

İbn Sînâ burada “Samed” lafzının iki manasından birinin “boşluk/oyuk” olduğunu ve bunun olumsuz bir anlamı olduğunu düşünür. Bu durum, İbn Sînâ’nın sadece selbi ya da izâfî sıfatları ispat eden mezhebiyle uyuşmaktadır. Fakat İbn Sînâ bu manayı başka bir anlama gelecek şekilde tevil etmiştir. Bu da, şekil ve formun Allah Teâlâ hakkında olumsuzlanmasıdır. Zira o, bir forma ve cisme sahip olan, ayrıca var olmayan başka bir itibarı olan her şeyin bir bânının ve boşluğunun olması gerektiğini ve yok olmaya elverişli olması gerektiğini düşünür. İbn Sînâ’nın bu ifadesi, onun Yüce Allah’ın mutlak birliğini kanıtlamak için, varlığın mahiyete ek olmadığı yönündeki doktriniyle tutarlılık arz etmektedir.

İbn Sînâ’nın bahsettiği “Samed” kelimesinin ikinci anlamı olan "seyyid/efendi"ye gelince, kendisi dışındaki her şeyin efendisi, yani Allah Teâlâ’nın dışındaki her şeyin yaratıcısı demektir. Bu teville göre seyyid, ilave anlamlardan biri olup ilâhî zât, "Samed" kelimesinde geçen olumsuz ve olumlunun toplamından ibarettir. İbn Sînâ şöyle demektedir: “İkinci yoruma göre, anlam olumludur, yani o her şeyin efendisidir, yani her şeyin mebdeidir. Ayetten her iki yorumun da kastedilmiş olması ve anlamın uluhiyetin böyle olması gerektiği, uluhiyetin olumsuz ve olumlu anlamların birleşiminin bir ifadesi olması mümkündür.” (İbn Sînâ, 1983: 111).

Böylece İbn Sînâ’nın ayeti kerimenin müfredatını yorumlayarak vâcibu’l-vücûd ile varlığı mümkün olan arasındaki farkı tespit etmeye çalıştığını görüyoruz. Benzer şekilde kendisi dışındaki diğer filozoflar da Allah’ın varlığının O’nun mahiyetinin aynısı olduğunu, mümkün olanın varlığının ise O’nun mahiyetine ilave olduğunu savunmuşlardır (el-Farabi, 1349: 3; el-Hüseyînî, 1291: 6-7; es-Sühreverdi, 1945: 43).

Mustafa Sabri’ye (ö. 1954) göre, filozofları bu şekilde düşünmeye iten iki şey vardı: Birincisi, Allah’ın gerçekten basit olduğu ki bunu bileşik olmanın doğasında var

olan ihtiyaçtan kaçınmak için söylemişlerdir, ikincisi ise Allah'ın vâcibu'l-vücûd olduğudur (Sabri, t.y., 3: 104).

Şîrâzî (1050/1641) Allah'ın varlığını basit olarak nitelemekle ilgili olarak şöyle der: “Allah Teâlâ'nın zatının hakikati; adı, şekli, sınırı ve burhanı olmayan; sırf, basit ve kutsal bir varlıktan başka bir şey değildir. O her şey için bir burhandır ve her 'ayn/varlık için şahittir.” (eş-Şîrâzî, 1998: 1/47). Bu, İbn Sînâ'nın Allah'ın varlığının basitliği hakkında söyledikleriyle aynıdır.

Allah Teâlâ'nın (لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ) “O, doğurmamış ve doğmamıştır.”⁴ sözüne gelince, İbn Sînâ bu sözün kendisinden önceki sözle münasebetiyle alakalı şunları söylemiştir: “Allah Teâlâ, her şeyin O'na bağımlı ve O'na muhtaç olduğunu, var olan her şeye varlık verdiğini ve tüm mahiyetler üzerine varlık döktüğünü gösterdikten sonra, O'ndan bir benzerinin doğmadığını/yaratılmadığını açıkladı. Çünkü muhtemelen biri, onun bu hüviyeti, her şey üzerine feyzan etmek ve her şeyi varlığa getirmek anlamına gelen ilahlığı gerektirdiğinden, O'nun varlığından, O'nun çocuğu olacak şekilde, kendisi gibi başka bir varlığın ortaya çıkmış olması gerektiğini düşünebilirdi. Bu yüzden Allah Teâlâ, kendisinden kendisinin bir benzerinin doğmadığını açıkladı. Çünkü kendi benzerinin kendisinden doğması mümkün olan her şey, kendi mahiyetini bir başkasıyla paylaşır. Ve mahiyeti bir başkasıyla paylaşılan her şey, madde ve onunla ilişkili olan şey tarafından bireyselleştirilir. Maddi olan ya da maddeyle ilişkili olan her şeyin çocuğu da kendisinden başkadır. Dolayısıyla bu sözün takdiri şu şekildedir: O doğurmadı, çünkü O doğurulmadı.” (İbn Sînâ, 1983: 111).

Allah Teâlâ'nın (وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ) “O'nun hiçbir dengi yoktur.”⁵ sözüne gelince, İbn Sînâ bu ayetin kendinden önceki ayetle münasebetine değinir ve şöyle der: “Kendisinin bir benzerinden meydana gelmediğini ve hiçbir benzer varlığın kendisinden meydana gelmediğini açıkladıktan sonra, ona denk hiçbir şeyin olmadığını, yani varoluş gücünde hiçbir şeyin ona denk olmadığını açıkladı.” (İbn Sînâ, 1983: 112). İbn Sînâ, tefsirinde, konusal bağlamın bütünlüğüne önem vermiştir. Ona göre Allah, kendi mahiyetinin başkalarıyla ortak olmadığını, kendisinin başkalarından doğmadığını ve başkalarının da kendisinden doğmadığını ifade edince, kendisi ile diğer varlıklar arasındaki denkliği, aynılığı ve eşitliği nefiy etmiştir. Çünkü bilindiği üzere varlık, evveliyet, evleviyet ve şiddet bakımından birbirinden farklıdır. Var olan tüm varlıklar var olma niteliğine sahiptir, ancak hiç kimsenin varlığı Yüce Yaratıcının varlığından önce, öncelikli veya daha şiddetli değildir. Hiçbir şeyin varlığı Yüce Allah'ın varlığına eşit değildir, çünkü gerçekten var olan O'dur, geri kalan varlıklar ise O'nun varlığının sadece bir eseridir ve ona bağımlıdır.

⁴ İhlas, 112/3.

⁵ İhlas, 112/4.

İbn Sînâ şöyle demektedir: “Varlık gücünde eşit olan şey, iki şekilde olabilir. Birincisi; mahiyette ona eşit olması, ikincisi ise çeşit ile ilgili mahiyetinde ona eşit olmaması ama vâcibu’l-vücûd olmakta ona eşit olması. Ancak herhangi bir şeyin belirli bir mahiyette ona eşit olması, Allah Teâlâ’nın {وَلَمْ يُولَدْ} "O doğmamıştır" ifadesiyle geçersiz kılınmıştır. Çünkü mahiyeti başkasıyla paylaşılan her şeyin maddi bir varlığı vardır ve başkası tarafından üretilmiştir. Fakat O, başkası tarafından yaratılmamıştır.” (İbn Sînâ, 1983: 112).

İbn Sînâ, Allah Teâlâ’nın bir cins ve türden oluşmadığına dikkat çeker. Çünkü böyle bir söylemin Yüce Allah’ın vâcibu’l-vücûd oluşunu inkâr etmeye yol açacağını ve O’nun başkalarından meydana geldiğini ifade etmek olduğunu, bunun da ayet-i kerimenin haber verdiği şeyin tam tersi olduğunu belirtir. Şöyle der: “Ama eğer cinse ait mahiyette, yani vâcibu’l-vücûd olmada, ona eşit olsaydı, bu da bu ayetle geçersiz kılınırdı, çünkü o zaman onun bir cinsi ve türü olurdu. Ve varlığı, bir anne gibi olan cinsinin ve bir baba gibi olan türünün birleşmesinden meydana gelirdi. Fakat o doğurulmuş değildir, çünkü sûrenin baş tarafı bunu geçersiz kılmaktadır. Çünkü mahiyeti bir cins ve bir türden oluşan her şey, bu hüviyetini kendi zatından/özünden alamaz. Fakat O (cc), zâtı ile kendisidir.” (İbn Sînâ, 1983: 112).

İbn Sînâ burada, kendi felsefesinde benimsediği kuralları ortaya koymak istemiş ve aklın getirdiği felsefi meselelerin ve konuların şeriat metinleriyle çelişmediğini, aksine Kur’an metinlerinin bunlara atıfta bulunduğunu ve işaret ettiğini söylemek istemiştir. İbn Sînâ, *el-İşârât ve’t-Tenbîhât* adlı kitabında bu ayet-i kerimeyi tevil ederken bu konuya değinerek şöyle der: “Vâcibu’l-vücûd, eşyanın mahiyetine hiçbir şekilde ortak olmaz. Çünkü kendi dışındaki her mahiyet, varlığın imkânını gerektirir. Varlık ise, bir şeye mahiyet olmadığı gibi bir şeyin mahiyetine ait cüz de değildir. Yani bir mahiyete sahip olan eşyaların mefhumuna varlık girmez, aksine onun üzerinde geçici olarak bulunur. Bu durumda Vâcibu’l-vücûd, cins ve tür anlamında hiçbir eşyayla ortaklık yapamaz, bu yüzden ondan, tür ve araz anlamında, ayrılmaya da ihtiyaç duymaz. Aksine o zatiyla ayrıdır, zatının da bir sınırı yoktur, çünkü bir cinsi ve türü yoktur.” (İbn Sînâ, t.y.b: 3/49-50).

İbn Sînâ, İhlas Suresi ile ilgili tevillerini bitirdikten sonra, sûrenin atıfta bulunduğu bazı gerçekleri özetlemiştir: “Allah Teâlâ, önce "هو" olmaktan başka bir adı olmayan basit hüviyetine işaret etmiştir. Daha sonra, beyan ettiğimiz üzere, bu hakikate en yakın lâzım ve onu en iyi tarif eden “ilahlık”tan bahsetmiştir. Ardından ehad/tek oluşunu zikretmiştir. Peşinden {الله الصَّمَدُ} “Allah Samed”dir.” sözünü zikredip ilahlığın gerçek anlamını onun Samed oluşuyla göstermiştir. Bu da O’nun vâcibu’l-vücûd olduğunu ya da diğer tüm var olan şeylerin varlıklarının başlangıcı olduğu anlamına gelir. Ardından, kendisinden hiçbir benzerinin meydana gelmediğini, çünkü kendisinin

başkasından meydana gelmediğini açıklamıştır. Ve eğer var olan her şeyin üzerine varlık dökme suretiyle onlara ilahlık ediyorsa, tıpkı varlığının bir başkasından sudur edemeyeceği gibi, kendisine benzeyen bir şeyin üzerine varlık dökmesinin de mümkün olmadığını beyan etmiştir. Daha sonra varoluş gücünde kendisine denk hiçbir şeyin olmadığını açıklamıştır.” (İbn Sînâ, 1983: 113).

İbn Sînâ, daha sonra, bu sureye ilişkin tevilinin sonunda, bu surenin Kur'an'ın üçte birine denk olmasının nedenini de içeren bir faydadan söz etmiştir: “*Bütün ilimleri öğrenmeye çalışmanın nihai amacı, Allah'ın zatını, sıfatlarını ve fiillerinin kendisinden nasıl sudur ettiğini bilmek olunca ve bu sûre, açıklama ve ima yoluyla, Yüce Allah'ın zatını araştırmakla ilgili her şeyi gösterdiğinden, kesinlikle Kur'an'ın üçte birine eşittir.*” (İbn Sînâ, 1983: 113).

Böylece İbn Sînâ'yı, vâcibu'l-vücûd'un mahiyetini açıklarken, ilk muharrik'e ait sıfatları tamamen koruduğunu, dinin ortaya koyduğu sıfatları elinden geldiğince felsefi temellere dayandırarak ispat etmeye ve bizzat Kur'an'ı kendi anladığı şekilde konuşturmaya çalıştığını görüyoruz. Bu konuda, din ve felsefe arasında bir çatışma olmadığını dair bundan daha iyi bir kanıt olabilir mi!

5. İBN SİNÂ'NIN ULÛHIYET VE NÛBÛVETİ İSPAT ETMEDE BURHANA DAYANAN YORUMLARI

İbn Sînâ'nın burhâna/kesin delile dayanan metodu, Kur'anî hitaba ilişkin yorumlarında, onun A'lâ Suresi tefsirinde ortaya çıkmaktadır. O, bu surenin üç hususu ispat etmek üzere indiği görüşündedir: Allah, nübüvvet ve meâd.

5. 1. Allah'ın varlığının ispatı

Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: (سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى، الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى، وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى، وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَى، فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَى) “*Yüce rabbinin adını takdis ve tenzih ederek an. Yaratıp uygun şekil veren; Ölçülü ve amaçlı yapan, yol gösteren; Yeşil bitkileri çıkartan, sonra onları kapkara bitki kalıntısı haline getiren (rabbinin adını).*”⁶ İbn Sînâ'ya göre bu ayetlerin amacı, hikmet sahibi bir ilahın varlığına dair iki tür kanıt sunmaktır:

İlk olarak hayvanın yaratılışıyla delil getirmektedir ki bu, {خَلَقَ فَسَوَّى} “*Yaratıp uygun şekil veren*” sözünde geçmektedir. Çünkü her hayvanın bedeni, belirli bir ölçüyle takdir edilmiştir ve bu takdir de yaratmanın kendisidir. Ayrıca beden sıcak, soğuk, yaş ve kuru cüzlerden mürekkeptir ve bu cüzlerden her biri belirli bir ölçüyle takdir edilmiş olması gerekir ki o mizaç (yaratılış) ortaya çıkabilsin. Çünkü bu cüzlerden biri fazla ya

⁶ A'lâ, 87/1-5.

da eksik olursa, ortaya çıkan şey o mizaçtan farklı başka bir şey olur. Tesviye'nin (şekil vermenin) anlamı da budur.

Hayvanın kendisiyle delil getirmeye gelince bu, {وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَىٰ} “Ölçülü ve amaçlı yapan, yol gösteren” sözünde geçmektedir. Bunun anlamı şudur: Yüce Allah bu özel organlardan her birine o organa özgü bir güç vermiş ve sonra da bu güçleri o organın yarar ve çıkarlarının elde edilmesinin aracı kılmıştır. Örneğin göze görme gücü/yetisi, kulağa duyma gücü ve mideye sindirme gücü vermiştir.

İkinci olarak ise yaratıcının varlığına bitkilerin ahvaliyle delil getirmektedir. Bu da Allah Teâlâ'nın {وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَىٰ، فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَىٰ} “Yeşil bitkileri çıkartan, sonra onları kapkara bitki kalıntısı haline getiren” sözüdür. Hayvanların ahvaliyle delil getirmeyi, bitkilerin ahvaliyle delil getirmeye takdim etmiştir, çünkü hayvanlar daha üstündür ve hayvanlardaki acayip durumlar daha fazladır. Bu yüzden takdimde öncelik kazanmıştır.

5. 2. Peygamberliğin ispatı

Peygamberliğin ispatı aşağıdaki gibi üç şekilde gerçekleşmiştir:

5. 2. 1. Peygamberin Zatındaki Nitelik ile İlim ve Ahlakında Ruhuna Ait Cevherin Keyfiyeti

İbn Sînâ felsefeyi, Kur'an'ın Peygamber hakkındaki hitabını yorumlamak ve onun sıfatlarını ve bu sıfatların nasıl oluştuğunu açıklamak için kullanmıştır. Filozoflar nefsin güçlerini; pratik ve teorik güçler olmak üzere ikiye ayırmış ve bunlardan teorik olanını öne çıkarmışlardır. İbn Sînâ şöyle demektedir: “*Teorik gücün pratik olandan inkâr edilemez bir şekilde daha üstün olduğu burhanlarla kanıtlanınca, önce onu zikretmek icap etti. Allah Teâlâ'nın (سَنُقْرُوكَ فَلَا تَنْسَىٰ) “Sana Kur'an'ı okutacağız ve sen onu unutmayacaksın.”*⁷ sözü de buna işaret etmektedir. Bunun anlamı şudur: Yüce Allah onun ruhunun cevherini öyle güçlendirir ve mükemmelleştirir ki, o cevher, hakiki ilimler ve ilâhî marifetlerle şereflenmiş mukaddes bir ruh haline gelir ve böylece bir şeyi bildiğinde onu asla unutmaz. (سَنُقْرُوكَ فَلَا تَنْسَىٰ) “Sana Kur'an'ı okutacağız ve sen onu unutmayacaksın.” sözünden anlaşılan budur. (إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ) “Ancak Allah'ın dilediği başka.”⁸ sözüne gelince, bunun anlamı, insan nefsinin cevheri, tabiatı gereği mutlak yetkinlik gücüne sahip olamaz, bu yüzden bazı zamanlarda dalgınlık ve unutkanlıktan kaynaklı kayıpların olması kaçınılmazdır.” (İbn Sînâ, 1983: 98).

⁷ A'lâ, 87/6.

⁸ A'lâ, 87/7.

Peygamber'in nefsinin pratik güçle kemale erdirilmesine dair verilen işarete gelince, Allah Teâlâ'nın (وَنُيَسِّرُكَ لِلْيُسْرَى) “*Biz seni en kolay olana kolayca iletceğiz.*”⁹ sözüyle kastedilen şey işte budur. Çünkü bütün insanlar iyilik ve kötülük yapma, ahlaksız ve iffetli olma kudretine sahip olma noktasında müşterekler, ancak bazıları için bu özellik daha kolaydır ve tabiatları buna daha yatkındır. İşte bu kolaylık, ahlak/karakter olarak isimlendirilen özellikten ibarettir. Kim saîd, saf, dindar ve temizse, onun nefsi iffetli ve temiz bir ahlaka sahip olmakla karakterize edilir, her kim de bahtsız/şaki ise, Allah muhafaza etsin, bunların tam tersiyle karakterize edilir. Bu yüzden Allah Teâlâ'nın (وَنُيَسِّرُكَ لِلْيُسْرَى) “*Biz seni en kolay olana kolayca iletceğiz.*” sözü bu duruma bir işarettir. Ayrıca Peygamberin durumunu önce teorik güç bakımından mükemmel olarak tanımlamış, ardından pratik güç açısından mükemmel olduğunu ifade etmiştir (İbn Sînâ, 1983: 99).

5. 2. 2. İnsanları Hak Yola Davet Etmekle Meşgul Olmak

İbn Sînâ peygamber ile veli arasında bir ayırım yapar ve şöyle der: “*Teorik ve pratik güçte kâmil olan kişi, eğer başkasını kemâle erdirmeye güç yetiremiyorsa velidir, eğer buna gücü yetiyorsa nebidir. Bu makamın en mükemmel olduğunda şüphe yoktur, çünkü mutlak anlamda mükemmel olan, kendisi tam olduğu gibi tamın da üzerinde olandır. O, teorik ve pratik gücü sebebiyle kemâle ulaşınca, noksan olanların kemale ulaşmalarını sağlamak için tamın üzerinde olması vacip olmuştur. Bu da insanları hakka yönelmeye davet etmektir. Bu yüzden Allah Teâlâ sonraki ayette {فَدَّكَرْ إِنْ نَفَعَتْ {الذِّكْرَى} “O hâlde, eğer öğüt fayda verirse, öğüt ver.” buyurmuştur.” (İbn Sînâ, 1983: 98).*

Ayette geçen "ذِّكْرٌ" “öğüt ver” lafzı, insanları hakka davet etmesi için ona verilmiş bir emirdir. Daha sonra bu davetin herkese fayda vermeyeceğini belirtmiştir. Çünkü nefs-i nâtıkların arasında disiplin ve terbiyeyi kabul edenler olduğu gibi kabul etmeyenler de vardır. Kabul edenler de kendi arasında güçlülük ve zayıflık, hız ve yavaşlık, çokluk ve azlık bakımından birbirinden farklıdır. Bu yüzden Allah Teâlâ {إِنْ نَفَعَتْ {الذِّكْرَى} “eğer öğüt fayda verirse” demiştir.

5. 2. 3. Peygamberlerin Hakka Davetini Kabul Etmede İnsanların Farklı Durumları

Yüce Allah, insanların peygamberlerin davetini kabul etme konusunda eşit olmadıklarını ifade etmiştir. Çünkü nefs-i nâtıklar arasında disiplin ve terbiyeyi kabul edenler olduğu gibi kabul etmeyenler de vardır. Kabul edenler de kendi arasında güçlülük ve zayıflık, hız ve yavaşlık, çokluk ve azlık bakımından birbirinden farklıdır. Bu yüzden Allah Teâlâ {إِنْ نَفَعَتْ {الذِّكْرَى} “eğer öğüt fayda verirse” buyurmuştur. Bu

⁹ A'la, 87/8.

nedenle, Allah'ın Peygamberine davet ve öğüt emrinden sonra, insanların daveti kabul etme konusunda iki gruba ayrılacaklarına dair ilahi bir teyidin izlediğini görüyoruz: Bir grup daveti kabul edip ondan faydalanırken, diğeri bunu reddedip ondan yararlanmaz. Bu iki grup (سَيَذَّكَّرُ مَنْ يَخْشَى، وَيَتَجَنَّبُهَا الْأَشْقَى) “Allah'tan korkan öğüt alacaktır; Bedbaht olan da ondan uzak duracaktır.”¹⁰ ayetiyle gösterilmiştir.

Ayrıca ayetler bu konuyla ilgili ayrıntılar vermiş ve iki grubun özelliklerini tarif etmiştir: “Ahiret yurdundan yüz çevirenler ve dünya sevgisine dalmak isteyenler, dünyanın güzelliklerine, lezzetlerine ve zevklerine yönelenler, öldükleri vakit sevdikleri şeyleri bırakıp hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadıkları ve hiç aşına olmadıkları bir yere gitmiş olurlar. Sevdiklerinden ayrılmak özlem ve hüznün ateşini körükler, aşına olunmayan bir yere girmek ise yalnızlığa ve yabancı durmaya neden olur. Peygamberlerin davetini kabul etmekten kaçınan bu kişi, şüphe yok ki “en büyük ateşe girecektir, sonra orada ne ölür (kurtulur), ne de (rahat bir hayat) yaşar.” (İbn Sînâ, 1983: 100).

Ayetler daha sonra peygamberlerin davetinden faydalananların durumlarını üç mertebeye ayırır:

Birinci mertebe: Nefsi batıl inançlardan ve kötü ahlaktan temizlemeyi ifade eder ki bu da gerekli olmayan şeyin ortadan kaldırılmasına işaretir.

İkinci mertebe: Kudsî marifetler ve ilahi ilimlerle, nefsin teorik gücünü kemale erdirmektir. (ذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ) “Rabbinin adını anan”¹¹ ayetiyle buna işaret edilmiştir. Çünkü Allah'ı tanımak ve onu anmak, marifetlerin başıdır.

Üçüncü mertebe: Nefsin pratik gücünü, isabetli fiillerle ve güzel eserlerle kemale erdirmektir. Buna da {فَصَلَّى} “Namaz kılan” sözüyle işaret edilmiştir. Çünkü sâlih amellerin başı, Allah'a itaat ve O'na hizmet etmektir.

5. 3. Ahiret İnançının Yerleştirilmesi

Buna, Allah Teâlâ'nın (بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا، وَالْآخِرَةَ خَيْرٌ وَأَبْقَى) “Fakat sizler dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa ahiret daha hayırlı ve daha kalıcıdır.”¹² sözüyle işaret edilmiştir. İbn Sînâ'ya göre bu ayet, yeniden dirilişi ispat etmek için tam, kamil ve yeterli bir ifadedir. Ona göre bu lezzet bizatihi istenen bir lezzettir ve insanlar bu dünya hayatında her türlü cismani lezzetin farkına vardılar. Ancak uhrevi saadet namına bir şey bilmiyorlar. Bu yüzden uhrevi lezzetleri göz ardı ederek dünyevi lezzetleri talep etmeye

¹⁰ A'lâ, 87/10-11.

¹¹ A'lâ, 87/15.

¹² A'lâ, 87/16-17.

devam etmeleri gerekir. Bu beyan, bu konuda söylenmesi mümkün olan en geniş açıklamadır. Bunun izahı da iki hususun açıklanmasıyla mümkündür:

Birinci husus: Uhrevi lezzet dünyevi lezzetten daha hayırlıdır. Bunun doğruluğunu birkaç açıdan kanıtlamak mümkündür:

- a. Cismani lezzetler insanlar, hayvanlar, solucanlar ve böcekler arasında müşterektir; ruhani lezzetler ise insanlar, nebiler ve peygamberler arasında müşterektir. Buna göre ruhi lezzetler daha üstündür.
- b. Cismani lezzetler eğer hayır ve mutluluk kaynağı olsaydı, bu lezzetler ne kadar çok olursa o vakit mutluluk ve kemal de o kadar çok olurdu. Ama bunun böyle olmadığı bilinmektedir. Çünkü aklı başında, tek kaygısı yemek, içmek ve cinsel ilişki olan bir kişi varsayalım ve bu kişi ömrünü sadece bu işleri daha iyi yapmaya adanmış olsun. Böyle bir kişi alçaklığın ve bayağılığın dibindedir ve hayvan gibidir. Bu tür işlerden ve durumlardan şiddetle yüz çeviren ve mümkün olduğunca uzak duran kişi ise kemale ve ruhaniyete daha yakındır. Bu da ruhani lezzetin cismani lezzetten daha üstün olduğunu göstermektedir.
- c. Ruhun cevheri bedenın cevherinden daha üstündür. Ayrıca Allah'ı tanıma ve O'nu sevmenin verdiği zevk, yeme, içme ve cinsel ilişkinin verdiği zevkten daha üstündür. Bütün bu hususlar ahiretin dünyadan daha iyi ve hayırlı olduğunu ortaya koymaktadır (İbn Sînâ, 1983: 102-103).

İkinci husus: Ahiret yurdu daha hayırlıdır ve daha kalıcıdır. Bu, iki açıdan açık ve net bir şekilde gözükmektedir: *Birincisi*, ölüm kaçınılmazdır ve ölüm anında bu cismani lezzetlerin tamamı biter. *İkincisi*; yeme, içme ve cinsel ilişkiden elde edilen lezzetler, bu fiillerin yapıldığı anda vardır, ama bu fiiller bittiği andan sonra o lezzetten hiçbir eser kalmaz, hatta o lezzetler eleme bile dönüşebilir.

Allah'ı tanıma, mukaddes ilimler ve faziletli ahlak ile elde edilen zevklere gelince, bunların hepsi kalıcıdır ve daimidir, yok olmaktan ve geçici olmaktan uzaktır. Bu da, ahiretin daha hayırlı ve daha kalıcı olduğunu ortaya koymaktadır (İbn Sînâ, 1983: 103).

SONUÇ

Bu çalışmanın sonunda bazı neticelere varılmış olup bunlar şu şekildedir:

1. Sağlam bir referans ve üzerinde ittifak edilmiş açık kurallar olmadan aklın, Kur'an metnine tatbik edilmesi, İbn Sînâ'da olduğu gibi, sahibinin büyük tuzaklara düşmesine sebep olabilir, ayrıca sahibini yaptığı işin niyeti ve akidesinin selameti ile ilgili olarak şüpheye düşürür.

2. İbn Sînâ, felsefi mezhebinin doğruluğunu kanıtlamak veya din ile felsefe arasında bir uyum olduğu düşüncesini ispat etmek için bazı Kur'an metinlerinin gelişigüzel ve uzak Bâtınî yorumlarına başvurmuştur.
3. İbn Sînâ'nın Kur'an söylemine ilişkin yorumları çeşitli, kışkırtıcı ve muğlak olmalarıyla temayüz etmiştir. Bunlardan bazıları felsefî, bazıları tasavvufî, bazıları ilmi, bazıları kesin delile dayanan, bazıları da bağlamı esas alan lugavî yorumlardır. Bu nedenle İbn Sînâ'nın tüm yorumlarının reddedilmesi gereken Bâtınî yorumlar kategorisine koymak yanlıştır, çünkü bazıları iyi ve dikkat çekici yorumlardır.
4. İbn Sînâ, çetrefilli ve kendi zamanına nispetle modern konularla ilgilenmiştir. Örneğin: Kur'an'ın yorumlanmasında sembolizmi kullanması, Kur'an metninin zahirinden anlaşılanın dışında başka hakikatlerinin olduğunu söylemesi, taşma (feyezân) teorisinden bahsetmesi ve vahdet-i vücudu dile getirmesi gibi. Bu konular kendisinden sonra gelenler üzerinde, ayrıca tefsir, felsefe ve tasavvuf gibi farklı alanlarda büyük etki bırakmıştır.
5. İbn Sînâ, metodolojisi ve vardığı sonuçlarıyla, vahiy ve nübüvvete rasyonel metodu uygulamaya çalışan ve sonunda onları inkâr eden, Kur'an'ın kutsallığını reddeden ve Kur'an'ın tarihsel ve insani olduğunu söyleyen müsteşrikler ve İslam modernitesinin seküler savunucuları için bir üstat kabul edilir.
6. İbn Sînâ'nın yorumları, varlık, yaratıcı, uluhiyet, tevhid, fena, beka, nübüvvet, kainat, gezegenlerin hareketleri ile melekler, cinler, şeytanlar, sırat, meâd, nimet, azap gibi felsefenin görüş bildirdiği gayba ait bazı konularla ilgili birkaç kısa ayet ve sure ile sınırlıdır. Ne İbn Sînâ ne de Kur'an metinlerini felsefenin önemini kanıtlamak için kullanmaya çalışan veya felsefe ile dini uzlaştırmaya çalışan diğer filozoflar, Kur'an-ı Kerim'in tam felsefi bir yorumunu ortaya koyamadılar. Bu yaklaşım modern çağıımıza kadar devam etmiştir. Seküler İslam düşünürleri Kur'an, vahiy ve peygamberlik hakkında teorik yazılar yazmakla yetinmişler ve tıpkı selefleri gibi kapsamlı uygulamalı yorum çalışmaları sunamamışlardır, çünkü onlar Kur'an'ın tamamıyla değil, kendilerini meşgul eden bazı felsefi ve entelektüel konularla meşgul olmuşlardır.
7. İbn Sînâ'yı Kur'an metinlerini yorumlamaya sevk eden husus, Gazali, İbnü's-Salah ve diğerlerinin iddia ettiği gibi dini yozlaştırmak değildi. O, bazı yorumlarında başarılı olamasa bile, felsefi düşünceyle çatışmadan Kur'an metnine hizmet etmeye gayret etmiştir.

Felsefi görüşleri, Kur'an'ı leeimiz bir asıl olarak kullanmamız kesinlikle mümkün değildir. Kur'an'a felsefi görüşler aracılığıyla bakmak, bizi, felsefeyi desteklemeyi ve ona hizmet etmeyi amaçlayan bazı felsefi teorilerin açıklamalarıyla karşı karşıya bırakır ki bunlar, Allah'ın Kitabı'na ait tefsirler olmaktan çok uzaktır. Böyle olması halinde bu yorumlar, dine karşı felsefenin desteklenmesi anlamına gelir.

Hakem Değerlendirmesi

Dış bağımsız

Yazarların Katkısı

Bu çalışmada yer alan tüm başlıklar tek yazara aittir.

ıkar atışması

Yazar çıkar atışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

KAYNAKÇA

Als, M. (1994). *Rhu'l-Me'n*. Beyrut: Dru'l-Kütübi'l-lmiyye.

Cevher, T. (1350). *el-Cevhir fi tefsiri'l-Kur'ni'l-Kerm*. Kahire: Matbaatu el-Bb el-Haleb.

el-Farab, M. (1349). *Resilu'l-Farab (ed-De'v'l-Kalbiyye)*. Haydar bt: Matbait meclis dairet el-Merif el-Osmaniyye.

el-Hdim, M. (2016). *Hşiyetn 'al Sureti'l-hls li Ibn Sn*. Thk. Harun Bekirolu. İslm Araştırmaları Dergisi, 35, 71-125.

el-Hseyn, İ. (1291). *şarh fssl-Hikem lil-Farabi*. İstanbul.

er-Rz, F. (t.y.). *Mefthu'l-Gayb*. Beyrut: Dru'l-Fikr.

es-Shreverdi, . (1945). *Kitbu't-Telvihati'l-Levhiyye ve'l-'Arşiyye*, Dimne mecm'atin fi'l-hikmeti'l-lhiyye. tsh. H. Krbin. İstanbul: Matba'atu'l-Me'rif.

eş-şrz, M. (1998). *Tefsiru'l-Kur'ni'l-Azim*. Beyrut: Dru'l-Ma'rif, 2. Baskı.

et-Teftâzânî, S. (t.y.). *el-'Akâidu'n-Neseftiyye ve şerhuhâ*. Thk. Ali Kemâl. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî.

ez-Zehebî, M. (t.y.) *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehb.

ez-Zürkânî, M. (1943). *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Matba'atu İsa el-Bâbî el-Halebî.

Hicâzî, M. (1959). *el-Felsefetü'l-İslâmiyye ve sılâtuhâ bi'l-felsefeti'l-Yûnâniyye*. Kahire: Dârut-Tib'ah el-Muhmmadiyah.

İbn Kesîr, İ. (t.y.). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ. Kahire: Dâru'ş-Şa'b.

İbn Sînâ, H. (1983). *et-Tefsîri'l-Kur'ânî ve'l-lüğati's-Sûfiyye fî Felsefeti İbn Sînâ*. Hasan 'Âsî. Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmi'iyye.

İbn Sînâ, H. (2002). *Tefsîru Sureti'l-İhlâs li İbni Sina tahkîk ve dirâse*. Abdullah Abdurrahman el-Hatîb. Mecelletü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye. Câmi'atu'l-Küveyt, 51, 1-45.

İbn Sînâ, H (t.y.a). *el-İşârât ve't-Tenbîhât ma'a şerhi Nasîruddîn et-Tûsî*. Thk. Süleyman Dünya. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif.

İbn Sînâ, H. (t.y.b). *Risâle fî isbâti'n-nübüvvât ve te'vîli rumûzihim ve emsâlihim, dumne kitâbi Tis'u resâile fî'l-hikmeti ve't-tabî'iyât*. Kahire: Dâru'l-Büstânî.

İbnü's-Salâh, O. (1986). *Fetâvâ ve mesâilü İbnü's-Salâh fî't-tefsîr ve'l-hadîs ve'l-usûl ve'l-fikh*. Thk. Abdülmu'tî Emin Kal'ecî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.

İhvân's-safâ. (1928). *Resâilu İhvâni's-Safâ ve Hillânu'l-Vefâ*. Tsh. Hayruddîn ez-Ziriklî. Mısır: el-Matba'atu'l-'Arabiyye.

Rıza, M. (1367). *Tefsîru'l-Menâr*. Kahire: Dâru'l-Menâr.

Sabri, M (t.y.). *Mevkıfu'l-'Akl ve'l-İlm ve'l-'Âlem min Rabbi'l-'Âlemin ve 'ibâdihî'l-mürselîn*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî.

Süyûtî, M. (t.y.). *el-İtkân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Suudi Arabistan: Vezâretü'ş-Şüûni'l-İslamiyye ve'l-Evkâf.

SÛFÎ MESLEĞİ'NİN TEŞEKKÜLÜ VE SÛFÎ İLE İ'TİLÂF MESLEKLERİNİN İHTİLÂF ETTİKLERİ TERCİH ÖRNEKLERİNE DAİR BİR İNCELEME

Hidayet AYAN*

ORCID: 0000-0001-6622-9834

Öz: Bu makalede Anadolu coğrafyasında ortaya çıkan ve kırâât eğitiminde istifade edilen mesleklerden biri olan Sûfî mesleği ve bu mesleğin tercihleri ele alınmıştır. Sûfî mesleğinin kurucusu olarak kabul edilen Ahmed es-Sûfî'nin hayatı, tesis etmiş olduğu mesleğin özellikleri ve bu meslekte tercih edilen kırâât vecihleri çalışmanın ana konusudur. Özellikle Sûfî mesleği ile İstanbul târikine mensup bir diğer meslek olan İ'tilâf mesleğinin tercihlerindeki farklılıklar seçilen örnekler üzerinden 'aşru's-suğrâ müfredatı dikkate alınarak incelenmiştir. Araştırma esnasında meslekler üzerine farklı veçhelerden yapılan çalışmalar tespit edilmiş, bu çalışmaların bazılarında ait içeriklerde mesleklere ait tercihlere ve tercih farklılıklarının mukayesesine pek yer verilmediği müşahede edilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, Sûfî ve İ'tilâf meslekleri arasındaki tercih farklılıklarını seçilen örnekler üzerinden tespit etmek ve bunların arka planını ortaya koymaktır. Nitekim Sûfî mesleğine ait tercihlerin keyfiyeti incelenirken *eş-Şâtıbiyye* ve *ed-Dürre* temel kaynak olarak alınmış, buna ilaveten belirlenen örnekler Dâni'nin *et-Teysîr* ve İbnü'l-Cezerî'nin *Tahbîru't-Teysîr* adlı eserleri ve *eş-Şâtıbiyye*

* Öğr. Gör. Dr. Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı, ayanhidayet@hotmail.com

DOI: <https://doi.org/10.53662/esamdergisi.1553783>

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi: 20/09/2024
Kabul Tarihi: 28/10/2024

Atıf / Cite as: Ayan, H. (2024). Sûfî Mesleği'nin Teşekkülü ve Sûfî ile İ'tilâf Mesleklerinin İhtilaf Ettikleri Tercih Örneklerine Dair Bir İnceleme, *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (2), 232-251.

üzerine yapılan çalışmalardan istifade edilerek incelenmiştir. Çalışmanın neticesinde İstanbul tarîki meslekleri arasındaki tercih farklılıklarının takdîm, te'hîr, kabul ve terkabilinden hususlarla alakalı olduğu tespit edilmiştir. Nitekim bu durum, bazen bir vechin terki veya kabulü veyahut belli sebeplere binaen her iki vechin kabul edilmesine ilaveten takdîm-te'hîr şeklinde bir sıralama yapılması formatında tezahür etmektedir. Çalışmada ele alınan بسطة örneğinde Sûfî mesleğinde icra edilen ص vechinin eş-Şâtibiyye ve *et-Teysîr* adlı eserlerin tarik muhtevasına mutabık olduğu görülmektedir. Makalede incelenen bir diğer örnek için İ'tilâf mesleğinde teshîl ve ibdâl vecihlerinden her ikisi de uygulanmaktayken Sûfî mesleğinde ibdâl vechi tercih edilmemektedir. Buna göre Sûfî mesleğinin buradaki icrasında eş-Şâtibiyye ve *ed-Dürre* tariklerinin muhtevası dikkate alınmış olmaktadır. Çalışmada incelenen örneklerde Sûfî mesleğinin İ'tilâf mesleğinden ayrıştığı tercihlerde yer yer diğer mesleklerle mutabık kaldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Meslek, İ'tilâf Mesleği, Sûfî Mesleği, Tercih, Takdîm-Te'hîr.

THE ORGANIZATION OF THE ŞŪFĪ MASLAK AND A REVIEW OF THE EXAMPLES OF CONFLICTING PREFERENCES (TARJĪHS) BETWEEN THE ŞŪFĪ AND İ'TİLĀF MASLAKS

Abstract: This article examines the Şūfî maslak (methodology), one of the maslaks that emerged in Anatolia and is utilized in the science of qirā'āt education, and the preferences of this maslak. The life of Ahmad al-Şūfî, who is considered the founder of the Şūfî maslak, the characteristics of the maslak he established, and the science of qirā'āt styles preferred in this maslak are the main subjects of the study. In particular, the differences in the preferences of the Şūfî maslak and the İ'tilâf maslak, another maslak belonging to the Istanbul tarîq, were examined through selected examples, taking into account the al-'ashr al-şuğrā curriculum. During the research, studies on maslaks from different perspectives were identified, and it was observed that the content of some of these studies did not include much of the maslaks' preferences and comparison of differences in preferences among maslaks. In this context, the main purpose of the study is to determine the preference differences between the Şūfî and İ'tilâf maslaks through selected examples and to reveal their background. In fact, while examining the quality of preferences belonging to the Şūfî maslak, *al-Shāṭibiyya* and *al-Durrah* were taken as the main sources, and in addition, the determined examples were examined by making use of the works of Dānī's *al-Taysîr* and Ibn al-Jazarī's *Tahbîr al-Taysîr*, and the studies on *al-Shāṭibiyya*. As a result of the study, it was determined that

the differences in preferences among the maslaks of the Istanbul ıarıq were related to issues such as taqdım, te'khır, acceptance, and abandonment. As a matter of fact, this situation sometimes manifests itself in the form of abandoning or accepting one wajh, or in addition to accepting both wajhs due to certain reasons, making a ranking in the form of taqdım-te'khır. For example, in the example of بسطة examined in the study, it is seen that the ص wajh performed in the Şüfı maslak is in accordance with the content of the ıarıq of the works named *al-Shātibıyya* and *al-Taysır*. Another example examined in the article is that while both the tashıl and ibdāl wajhs are applied in the İ'tilāf maslak, the ibdāl wajh is not preferred in the Şüfı maslak. Accordingly, the content of the *al-Shātibıyya* and *al-Durrah* ıuruq is taken into consideration in the practice of the Şüfı maslak here. In the examples examined in the study, it is seen that the Şüfı maslak differs from the İ'tilāf maslak and sometimes agrees with other maslaks in preferences.

Keywords: Maslak, Maslak of İ'tilāf, Maslak of Şüfı, Preference (Tarjıh), Taqdım-Te'khır.

GİRİŞ

Osmanlı döneminde takip edilen metotlar, tabi olunan müfredat ve okutulan kitaplar çerçevesinde kırâât eğitiminde Anadolu coğrafyasına mahsus tarikler ortaya çıkmıştır. Bu tarikler Ahmed el-Mesyerî'ye nispet edilen İstanbul tariki ve Ali el-Mansûrî'nin kurduğu Mısır tarikidir. Osmanlı devletinin son dönemlerinde mezkûr tarikler bünyesinde kırâât alanında yetkin kabul edilen tercih sahibi kişilerin telif ve uygulamaları üzerinden meslekler oluşmaya başlamıştır.¹ Bu meslekler İstanbul tariki bünyesinde oluşan İ'tilāf ve Sûfı meslekleri ile Mısır tarikine ait Şeyh 'Atâullah ve Mutkîn meslekleridir (Tetik, 2002: 156-162).

Mesleklerin ayrışmasında önemli etkenlerden biri mensup oldukları tarikin azîmet veya ruhsat yönünü tercih etmeleridir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Mutkîn ve İ'tilaf mesleklerinin azîmet, Sûfı ve 'Atâullah mesleklerinin ise bağlı oldukları tarikin ruhsat yönünü tercih ettikleri görülmektedir (Akdemir, 2015: 117-128). Mesleklerin teşekkülü sonrasında kırâât tedrisatı bu dört meslek üzerinden yapılmakta iken zamanla azîmeti tercih eden meslekler kenarda kalmış kırâât eğitimi ruhsat üzere olan Sûfı ve 'Atâullah meslekleri üzerinden günümüze kadar devam edegelmiştir. Bu durumun sebepleri arasında insanın fitratı gereği kolay olanı tercih etmesi, toplumda kırâât eğitimine gösterilen ehemmiyetin azalması ve talebelerin iaşe endişesi taşımaları zikredilebilir.

¹ Kurucularının hayat sürdükleri zaman dilimi dikkate alındığında mesleklerin teşekkül etme döneminin 18. yüzyıl olduğu görülmektedir.

Mutkîn mesleği kurucusu Kettânîzâde Muhammed Na‘îmî Efendî (ö. 1169/1755) ve İ’tilâf mesleğinin müessisi Yûsufefendîzâde ‘Abdullâh Hilmi Efendî’nin (ö. 1167/1753) kırâât tercihlerini içeren müstakil eserleri vardır. Ayrıca ‘Atâullah mesleğinin tercih ettiği vecihlere dair bu mesleğin takipçileri tarafından muhtelif telifler ortaya konulmuştur. Müelliflerinin tercihlerini kaynaklarına isnatla yansıtılmaları açısından değerlendirildiğinde bu eserlerin tahrîrât tarzında çalışmalar olduğu görülmektedir. Bu bağlamda meslekler kırâât vecihleri üzerinde terk-kabul, takdîm-te’hîr ameliyelerini icra etmeleri ve bunu yaparken yer yer ilgili vecihlerin kaynaklarına inmeleri sebebiyle Osmanlı döneminde oluşan tahrîrât ekolleri olarak kabul edilebilir (Pilgir, 2024: 244-248).

Günümüze kadar meslekler üzerine birtakım çalışmalar yapılmış veya kırâât alanında yazılan eserlerde meslekler konusu kısmen ele alınmıştır. Şu kadarı var ki, araştırmalarımız neticesinde Sûfî mesleği ile alakalı müstakil bir çalışmanın henüz yapılmadığı tespit edilmiştir. Bununla beraber son dönemlerde kırâât alanında çalışan araştırmacıların kırâât meslekleri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Nitekim dört kırâât mesleğinin her biri üzerine hâlihazırda doktora çalışması yapılmaktadır. Makalenin konusu olan Sûfî mesleğiyle alakalı olarak ise Mustafa Doğan adlı araştırmacı Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Anabilim Dalı’nda “Kıraat Geleneğimizde İstanbul Tarîki - Ahmed es-Sûfî Mesleği: Usûl, Tercihler ve Ekollere Mukayese” konulu doktora çalışmasını devam ettirmektedir.

Çalışmada öncelikle Sûfî mesleğinin teşekkül ettiği dönemin siyasi ve ilmî yapısı kısaca tahlil edilmiş; özellikle kırâât ilminin mezkûr dönemdeki durumu incelenerek Sûfî mesleğinin ortaya çıktığı tarihsel zemin tespit edilmeye çalışılmıştır. Sonrasında ise Sûfî mesleği ile İstanbul tarîkinin diğer mesleği olan İ’tilâf mesleğinin tercihleri arasındaki farklar belirlenen dört örnek üzerinden ortaya konulmuştur. Sûfî mesleğine ait tercih örnekleri *eş-Şâtıbiyye* ve *ed-Dürre* gibi temel manzûm kaynaklar üzerinden ele alınmış, bunlara ilaveten Dâni’nin *et-Teysîr* ve İbnü’l-Cezerî’nin *Tahbîru’t-Teysîr* adlı teliflerine, *eş-Şâtıbiyye*’nin şerhlerine ve tahrîrât eserlerine müracaat edilerek incelenmiştir. Ayrıca tetkik edilen örneklerin diğer mesleklerdeki durumlarına da işaret edilmiştir.

1. AHMED ES-SÛFÎ’NİN HAYATI

1. 1. Yaşadığı Asır, İlmî ve Siyasi Muhit

Doğum tarihi ile ilgili kaynaklarda kesin bilgiye rastlanılamayan Ahmed es-Sûfî, 1162/1749 yılında vefat etmiştir (Süreyya, 1996: 166; Revnakoğlu, t.y.: 34).² Zikri

² Muhammed Emîn Efendî’nin (ö. 1859) *Umdetü’l- Hullân fi İdâhi Zübdeti’l- İrfân* isimli eserinin bir nüshasının kenar notunda Sûfî’nin vefat yılı 1172 olarak verilmiştir. (Emîn Efendî, t.y.: 117).

geçen tarih dikkate alındığında Sûfi'nin hayatı, Osmanlı Devleti'nde Lale Devri (1718-1730) padişahı olarak bilinen Sultan III. Ahmed (1703-1730), Sultan I. Mahmut (1730-1754), Sultan III. Osman (1754-1757) dönemlerine ve Sultan III. Mustafa'nın (1757-1774) padişahlık döneminin ilk senesine tekabül etmektedir (Yıldız, 1989: 115-165; Aksun, 1994: 302-418; Râsim, t.y.: 315-383).

Sultan III. Ahmed döneminde devlet eliyle organize edilen bir tercüme faaliyeti başlatılmış, İbrahim Müteferrika tarafından ilk matbaa kurulmuş, eser telif çalışmaları teşvik edilmiş, ilmî ve kültürel açıdan Osmanlı toplumunda önemli gelişmeler yaşanmıştır (Aydüz, 1997: 143). Sultan I. Mahmut çeşitli yatırımlar yapmak suretiyle ülkede matbaanın geliştirilmesine destek olmuş, İstanbul'un pek çok bölgesinde kütüphaneler ve medreseler inşa ettirmiştir. Sultan I. Mahmut tarafından yaptırılan kütüphanelerden Ayasofya, Fatih, Süleymaniye camilerinin müştemilatları içerisinde olanlar hususen öne çıkmaktadır. Yaptığı bu faaliyetlerle Sultan I. Mahmut, ülkenin ilmî ve fikrî açıdan kalkınmasına ciddi katkılar sağlamıştır. Ayrıca bu dönemde toplumda ilmî çalışmalar teşvik edilmiş ve bu alanda çalışma yapanlara hatırı sayılır destekler verilmiştir (Özcan, 2003: 352). Nitekim Sûfi ile muasır olan kırâât âlimi Yûsufendizâde'nin yirmi sekiz yılda tamamladığı *Sahîh-i Buhârî* şerhini Sultan I. Mahmut'a takdim etmesi ve kendisinin padişah tarafından taltif edilmesi bu durumun somut örneklerindedir (Tobay, 1991: 31). III. Osman, I. Mahmut döneminde yapımına başlanan Nuruosmaniye Camii Külliyesi ile yakından ilgilenerek inşaatı tamamlamıştır. Üç mektepli medrese, kütüphane, imaret gibi unsurlardan oluşan bu külliye, Osmanlı toplumunda ilmî ve kültürel hayatın gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır (Sarıcaoğlu, 2007: 458). III. Mustafa, huzur derslerine büyük önem vermiş ve bu derslerin devlet geleneği haline getirilerek Osmanlı'nın yıkılışına kadar devam ettirilmesini sağlamıştır. Huzur derslerini takrir eden ulemaya yakın alaka gösteren III. Mustafa (Beydilli, 2020: 282), sarayda muhtelif konularda ilmî münazaralar yaptırmıştır (Yıldız, 1989: 164).

Sûfi'nin yaşadığı devir, kırâât ilmi açısından da verimli bir dönemdir. Nitekim mezkûr dönemde Osmanlıda kırâât ilmi tedrisatı yoğun bir şekilde yapılmış ve bu alanda önemli âlimler yetişmiştir. Bu dönemin meşhur kırâât âlimleri arasında Ahmed es-Sûfi'nin yanında Saçaklızâde Muhammed el-Mar'aşî (ö. 1145/1732), Mustafa el-İzmîrî (ö. 1155/1742), Yûsufendizâde (Bursalı, t.y.: 471), Kettânîzâde Muhammed Na'îmî Efendî (Bursalı, t.y.: 331) ve Abdülfettâh el-Pâlûvî (ö. ?) (Akdemir, 1999: 41-44) gibi zatları zikretmek mümkündür. Bununla birlikte Mısır ve İstanbul tariklerinin meslekleri Sûfi'nin yaşadığı asırda teşekkül etmeye başlamıştır. Dolayısıyla Anadolu'daki kırâât tahrîrâtı edebiyatına dair birikimin bu devirde ortaya çıktığını ifade etmek mümkündür (Pilgir, 2024: 244-248). On sekizinci yüzyılda kırâât ilminin bu seviyede gelişme kaydetmesi önceki dönemlerde devlet eliyle Mısır'dan getirilen edâ

ehlinin³ ve onlardan kırâât ilmini ahzeden talebelerinin gayretli çalışmalarına dayanmaktadır.

İbnü'l-Cezerî ile Bursa'da başlayan ve Molla Gürânî döneminde İstanbul'da muhtelif darulkurrâlarda sürdürülen kırâât tedrisi, hicri onuncu asrın ortalarında Mısır'dan İstanbul'a davet edilen Ahmed el-Mesyerî'nin (ö. 1006/1597) burada başlattığı kırâât çalışmalarıyla ciddi bir mesafe kat etmiştir. Mesyerî, Eyüp Sultan Camii'nde Teysîr tarîki üzere kırâât okutmuş ve pek çok talebe yetiştirmiştir. Onun talebeleri Osmanlı Devleti'nin muhtelif şehirlerine dağılarak kırâât ilminin Anadolu coğrafyasında intişarına katkı sağlamışlardır. İlk dönemlerde İslambol tarîki⁴ olarak şöhret bulan bu tarik günümüzde İstanbul tarîki olarak bilinmektedir.⁵ Mezkûr tarihin usulleri üzere kırâât tedrisini devam ettiren iki meslek ortaya çıkmıştır. Bunlar; Yûsufefendizâde 'Abdullâh Hilmi Efendî'ye⁶ nispet edilen İ'tilâf mesleği ve Ahmed es-Sûfî'nin kurmuş olduğu Sûfî mesleği'dir (Emîn Efendî, t.y.: 214a; Yüksel, 1995: 298).

Mesyerî'den takriben bir asır sonra Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın (ö. 1103/1691) davetiyle İstanbul'a gelen Alî el-Mansûrî (ö. 1134/1721) Çemberlitaş'ta bulunan Köprülü dârulhadîsinde, daha sonra Mısır tarîki olarak adlandırılacak olan usulle kırâât talimine başlamıştır (Gökdemir, 2018: 120). Nitekim kısa sürede kırâât ehli arasında kabul gören Mısır tarîki üzerinden iki meslek ortaya çıkmıştır. Bu mesleklerden birisi Kettânîzâde Muhammed Na'îmî Efendî'nin tesis etmiş olduğu mutkîn mesleğidir ki ismini kurucusunun *Mutkinü'r-rivâye* isimli eserinden almıştır. Diğeri ise Şeyh Atâullâh Efendî'ye (ö.1209/1794) nispet edilen 'Atâullah mesleğidir (Yüksel, 1995: 298).

³ Edâ ehli olarak zikredilen ve Mısır'dan Osmanlı topraklarına kırâât ilmi tedrisatı için davet edilen âlimler, Ahmed el-Mesyerî ve Ali el-Mansûrî'dir. Bunlardan Ahmed el-Mesyerî, sadrazam Sokullu Mehmet Paşa (ö. 987/1579) tarafından İstanbul'a davet edilerek Eyüp Sultan Camii'ne imam tayin edilmiş ve burada vefatına kadar kırâât dersleri vermiştir (Emîn Efendî, 2021: 36). Ali el-Mansûrî ise Köprülü Fâzıl Mustafa Paşanın daveti üzere payitahta gelmiş ve Sultan Ahmed Dârulkurrâsı'nda görev yapmıştır (Gökdemir, 2017: 113-148).

⁴ Hocazâde Ahmed Hilmi, İstanbul tarîki isminin duyulmaya başladığı dönemi şu cümlelerle ifade etmektedir: "Üstâd-ı müşârun ileyhî yetiştirdiği telâmîz memâlik-i Osmaniyye'nin her tarafına dağılarak tâlibîn-i ilm-i vücûh-ı kırâati müstefid etmişlerdir. 1000 tarihinden sonra işbu "tarîk-ı Teysîr", "tarîk-ı İslâmbol" namıyla iştihâr etmiştir." (Hocazâde, 1959: 7).

⁵ Osmanlı döneminde İstanbul tarihinin yoğun olarak okutulduğu mekânlar; Eyüp Sokullu Mehmed Paşa, Draman Tercüman Yunus Camii, Mustafa Ağa, Nuruosmaniye, Sâdî Çelebi, Sultan Ahmet ve Üsküdar Atik Vâlîde dârulkurrâlarıdır (Çollak, 2001: 207).

⁶ Yûsufefendizâde İstanbul tarihinin mesleklerinden biri olan İ'tilâf mesleğinin kurucusudur. O'nun *el-İ'tilâf fî vücûhi'l-ihtilâf* başta olmak üzere kırâât ilmi alanında pek çok eseri vardır (Öge, 2015: 64-72). Yûsufefendizâde aynı zamanda Buhârî üzerine yazdığı *Necâhu'l-Kârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* isimli şerh ile de tanınmaktadır (Tobay, 1991: 86-164).

1. 2. Hayatı

Sûfi Mesleğinin kurucusu olarak kabul edilen Ahmed es-Sûfi'nin hayatı hakkında kaynaklarda pek az bilgi yer almaktadır. Kendisinin Kastamonî (Hocazâde, 1959: 8) nisbesiyle anılmasından anlaşıldığı üzere o, Kastamonuludur.⁷ Bununla birlikte Sûfi'nin Kastamonu iliyle ilişkisine dair de pek bilgiye rastlanılamamıştır.⁸ Sûfi'nin yetiştiği ilmi muhit ve yaptığı görevler üzerinden bir değerlendirme yapıldığında onun uzun süre İstanbul'da yaşadığına dair çıkarımda bulunmak mümkündür.

Kırâât kaynaklarında isminin başında yer alan şeyh (Emîn Efendî, 2022: 38; Hocazâde, 1959: 8) ifadesinden ve es-Sûfi nisbesinden anlaşıldığı kadarıyla Ahmed es-Sûfi, kırâât ilmi yanında tasavvufla da ilgilenmiştir. Nakşî Tarikatı'na mensup olduğu bilinen Sûfi, Eyüp Sultan-Savaklar semtindeki Mustafa Paşa Dergâhı'nda şeyhlik görevinde bulunmuştur (Akakuş, 2015: 523). Nitekim Osmanlı döneminde bazı şeyhlerin kırâât ilmi ile iştigal ettikleri ve görevli oldukları tekkelerde kırâât tedrisatı yaptıkları bilinmektedir.⁹

Sûfi, İstanbul Aksaray Langa semtindeki Bostancıbaşı 'Abdullâh Ağa Camii'nde (Eyice, 1973: 138-143) imamlık görevinde bulunmuştur (Süreyya, 1996: 166). Yapı olarak günümüze ulaşmamış olan Bostancıbaşı Camii'nin Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde gerçekleştirilen tramvay yolu yapımı çalışmaları esnasında Aksaray-Topkapı güzergâhı açılırken yıkılmış olma ihtimali yüksektir (Çolak, 2003: 178). 1162/1749 yılında vefat eden Sûfi'nin kabrinin bulunduğu yer ile alakalı kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

Sûfi, kırâât eğitimini Sultan Ahmet ve Fatih Camilerinde imamet görevi ifa eden ve Çelebi İmam olarak bilinen Mehmed Efendî'den (ö. 1144/1731-32) almıştır (Hıfzî,

⁷ Konuyla alakalı olarak 04 - 08 Kasım 2015 tarihleri arasında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Kastamonu'da organize edilen "Ahmed es-Sûfi'den Hafız Ömer Aköz'e Kastamonu Kurrâsı" konulu panelde tarafımızca Ahmed es-Sûfi hakkında şifahi bir bildiri sunulmuştur.

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "*Kastamonu Meşahiri*", Fazıl Çiftçi'nin "*Kastamonu Camileri Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserleri*" vb. Kastamonu tarihini ele alan ve burada yetişen ilim adamlarını konu edinen pek çok eser tarafımızca taranmış ancak bu eserlerde Ahmed es-Sûfi'ye ait herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır.

⁹ Kırâât ilminin tahsil edildiği mekânlar arasında tekkelerin müstemilatı içerisinde inşa edilen dârukkurrâlar da yer almaktadır. Bu tarz kurumlarda şeyhülkurrâlık görevini aynı zamanda kırâat âlimi de olan tekke şeyhi yürütmüş, talebeler ise ekseriyetle şeyhin müritleri olmuştur (Alemdar, 2003: 78). İstanbul Beykoz'da bulunan Şeyh 'Atâullah Tekkesi içerisinde kırâat eğitimi verilen tekkeler arasında öne çıkmaktadır (Tanman, 1991: 36-37; Gökdemir, 2021: 123).

t.y.: 3b).¹⁰ Reîsülkurrâlık görevinde de bulunmuş olan¹¹ Sûfî'nin bu görevi hangi dönemde ifa ettiği tam tespit edilemese de kendisinin Arabzâde Mehmed Emin Efendî'den (ö. 1171/1758) sonra reîsülkurrâ olarak tayin edilmiş olma ihtimali yüksektir (Akyüz, 2021: 145; Gökdemir, 2019: 108). Nitekim reîsülkurrâlık müessesesi Ahmed el-Mesyerî'nin talebelerinden Evliyâ Muhammed Efendî'den Çelebî İmam'a kadar iki koldan gelmiştir. Çelebî İmamdan sonra ise üç yol üzere devam etmiştir ki bunlardan birisi Ahmed es-Sûfî'dir (Tetik, 2002: 710). Dolayısıyla İstanbul Tarîki müessesisi Ahmet el-Mesyerî ile Sûfî Mesleği'nin kurucusu Ahmed es-Sûfî arasında üç kişi reîsülkurrâlık yapmıştır (Akdemir, 2015: 118). Sûfî'nin talebeleri arasında Ahıskalı Osman Efendi (ö. 1205/1778) ve Vidinli Hasan Efendi (ö. 1238/1822) zikredilebilir. Bu iki zat farklı zamanlarda reîsülkurrâlık görevini ifa etmişlerdir (Akyüz, 2021: 146-147).

2. SÛFÎ MESLEĞİ

Meslek sözcüğü, sözlükte “الطريق (yol)” anlamında kullanılmaktadır. “Onu yol olarak benimsedim.”¹² ifadesi ise meslek kavramının anlamını ortaya koyan bir emare olarak kabul edilebilir (Ferâhîdî, 2003: 267). Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kaleme alınan eserlerde kullanılan meslek kavramı, ıstılahî olarak kırâât farklılıklarında takip edilen yöntem şeklinde de tanımlanabilir (Bostan, 2022: 227). Mezkûr kavram esasında kırâât ilmi açısından tarik kavramı ile aynı anlamı taşımaktadır. Bununla beraber kırâât ilminde birden fazla manayı kuşatacak şekilde tarik ıstılahından istifade edilmesi, tarik kavramının yerine meslek kavramının kullanılmasının saiklerinden biri olarak görülebilir (Pilgir, 2024: 247). Osmanlı döneminde kırâât ilmi tedrisatında istifade edilen iki temel usul olarak tanımlanabilecek olan İstanbul ve Mısır tariklerinin her biri için ikişer meslek söz konusudur. Bu meslekler, kırâât tedrisatı esnasında bazı vecihlerin okunup bazılarının terk edilmesi veya bunların takdîm-te'hîri esasına dayalı olarak bu ilmin mütehasısları tarafından ortaya konulan yollardır (Yüksel, 1995: 298; Pilgir, 2024: 247).

Ahmed es-Sûfî'ye ait olan ve Sûfî mesleğinin kırâât tercihlerini içeren bir esere henüz ulaşamamıştır. Bununla beraber diğer üç mesleğin tercihlerini ihtiva eden, gerek meslek sahibi gerekse meslek takipçileri tarafından kaleme alınan müstakil eserlerin var olduğu ve tedrisatın ağırlıklı olarak bu eserler üzerinden yapıldığı bilinmektedir. Sûfî mesleğinde kırâât tedrisatı, üzerinde bazı notların ve hatırlatmaların bulunduğu eğitimi

¹⁰ Reîsülkurrâ Abdurrahman Gürses Efendî'nin icazet silsilesinde Sûfî'nin Çelebi Mehmed Efendî sonrasında yer alması da bu iki şahıs arasında hoca talebe ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır (Demirci, 2013: 148).

¹¹ Kaynaklarda Sûfî için bazen reîsülkurrâ bazen de reîsü meşâyihî'l-kurrâ ifadesi kullanılmaktadır (Misvâkizâde, t.y.: 15a, 35b).

¹² سَلَكْتُهُ سُلُوكًا

pratik hale getiren, kürrâseler üzerinden yapılagelmiştir. Mezkûr mesleğin usul kaideleri ise umûmen şifahî olarak kısmen de bazı meslek mensuplarının şahsi notları üzerinden aktarılmıştır (Emîn Efendî, t.y.: 214b). Bununla beraber Sûfî mesleğinde takrîb tarîkinin bir kısım vecihlerinde Ali el-Mansûrî'nin *Tahrîru't-Turuk*'u ile Mustafa el-İzmîrî'nin *Bedâi'u'l-Burhân*'ından faydalanılmaktadır. Ayrıca seb'a ve 'aşere tariklerinin "merâtib-i erba'a" uygulamalarında Muhammed el-'Avfî'nin *el-Cevâhiru'l-Mükellele*'sine; "mertebeyn" uygulamalarında ise Muhammed en-Na'îmî'nin *Mütkinü'r-Rivâye*'sine yer yer başvurulmaktadır.¹³

Sûfî mesleği İstanbul tarîkinin ruhsat yönünü tercih etmiştir (Hocazâde, 1959: 8). Bu meslek üzere kırâât tedrisi yapanlar seb'a, 'aşere ve takrîb tariklerinde hem mertebeyni hem de merâtib-i erba'ayı uygulamıştır (Akdemir, 2015: 118). Sûfî mesleği, İ'tilâf mesleğine nazaran daha çok yaygınlaşmış olup hâlen kırâât tedrisatındaki yerini korumaktadır. Günümüzde Diyanet Eğitim Merkezleri'nin kırâât bölümlerinde İstanbul tarîki bu meslekle icra edilmekte olup mezkûr mesleğin son temsilcilerinden biri de merhum Abdurrahman Gürses'tir (Tetik, 2002: 710).¹⁴ Her ne kadar günümüz kırâât eğitiminde istifade edilmiyor olsa da Eyüp Camii ve Külliyesi'nde 1923 yılına kadar İstanbul tarîkinin bir diğer mesleği olan İ'tilâf mesleği üzere kırâât tedrisi yapıldığı bilinmektedir (Çollak, 2001: 207).

İki tarik arasında, bir kısım vecihlerin takdîm ve te'hîri veya ilgili tarikin bir mesleğinde ahzedilen kırâât vecihlerinin bir diğer meslekte terk edilmesi gibi bir takım farklılıkların olduğu bilinmektedir. Bunlar umumiyetle; iki sûrenin birbirine vaslı hâlinde ortaya çıkan vecihler, med, kasr, sıla, nakl, tahkîk, sekte ve benzeri usule ait konularla (Tetik, 2002: 710) ferşü'l-hurûfta gerçekleşen kırâât ihtilaflarının ahzi veya terki gibi meselelerdir. Dolayısıyla meslekler arasındaki farklılıklar takdîm-te'hîr ve kabul-terk kabilinden hususlarla alakalı olarak gerçekleşmektedir (Pilgir, 2024: 247-260).

3. İ'TİLÂF VE SÛFÎ MESLEKLERİNİN İHTİLÂF ETTİKLERİ TERCİHLER

İstanbul ve Mısır tariklerinin ikişer farklı meslekle temsil edildiği çalışmanın ilk bölümlerinde ifade edilmişti. Bu tariklerin meslek adı altında farklı kollara ayrılması, bunlarla yapılan eğitimde ahzin zaman zaman farklılaştığı anlamına gelmektedir. Bu

¹³ Bu bilgiler Muhammed Emîn Efendî'nin *Zuhrul-Erîb* isimli eserinin kenar notunda yer almaktadır (Emîn Efendî, t.y.: 214b; Bostan, 2022: 144-145).

¹⁴ Abdurrahman Gürses, 1979 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı İstanbul Haseki Eğitim Merkezi'nde açılan kırâât ilmi ('aşere, takrîb, tayyibe) kursunda İstanbul tarîki üzere eğitim veren hoca olarak göreve başlamıştır. Aynı dönemde Mehmet Rüşti Aşıkutlu ise Mısır tarîki usulüne göre burada ders okutmaktaydı (Altıkulaç, 1999: 309-310).

başlık altında İstanbul tarîkine mensup İ'tilâf ve Sûfî mesleklerinin tercihlerinde farklılık arz eden örneklerden dört tanesi 'aşru's-suğrâ müfredatı çerçevesinde ele alınacaktır.

3. 1. Âl-i İmrân Sûresi'nin 146. Ayeti

Âl-i İmrân sûresi'nin 146. ayetindeki وَكَائِنٌ kelimesi, Ebû Ca'fer kırââtinde وَكَائِنٌ şeklinde ve teshîl ile okunmaktadır (Kâdî, 2013: 117). Ayrıca teshîl edilen hemzeden önce gerçekleşen med; bu hemzenin dikkate alınması veya alınmaması sebebiyle kasr ve ziyâde medle icra edilmekte, nitekim teshîl yapılan hemze sebebiyle farklı tercihler ortaya çıkmaktadır (Emîn Efendî, 2022: 231). Buna sebep olan husus ise tahkîk ile okunmayan hemzenin med sebebi olarak görülüp görülmemesi meselesidir. Bu nedenle teshîl edilen hemzeye itimat etmeyenler kasr mertebesini, teshîl edilen hemzeye itimat edenler ise ziyâde meddi öngörmektedir. Bu çıkarımımızın sebebi ise kırâât ilminde dirayetin ortaya çıktığı birçok hususta asl'a veya ârıza itimad sebebiyle edâ ehli tarafından birden fazla vecihten her birinin ahzedilmesi veya bazı vecihlerin kendi tercihleri sebebiyle dışarıda bırakılmasıdır.¹⁵

Abdülfettâh el-Pâlûvî, yukarıda temas edilen kelimedeki ziyâde meddi tûl mertebesi ile takyîd etmektedir (Emîn Efendî, 2022, 231). Fakat tespit edilebildiği kadarıyla klasik kırâât literatürünün bir kısmında, Ebû Ca'fer kıraatinde وَكَائِنٌ kelimesinde icra edilen meddin mertebesine dair herhangi bir veriye ulaşılamamaktadır (Nîsâbûrî, 1985: 129; Nîsâbûrî, t.y.: 169; İbni Sivâr, 2005: 89; Kalânîsî, 2006: 145; Cezerî, 2018: 1258-1259; Cezerî, 2000: 326; Neşşâr, 2011: 246). Sonraki dönemlerde ise ilgili kelimedeki meddin mertebesinin veya miktarının tayin edildiği görülmektedir.¹⁶ Edâ ehli ise her ne kadar zikrolunan iki vechi de icra etmeye uygun bulup tatbik etse de yukarıda zikredilen sebeplerden dolayı bu iki vecihten birini diğerine mukaddem olarak tercih etmektedir. Meslekler özelinde bu durum farklılık arz etmektedir ki İ'tilâf mesleğinde gerek mertebeteyn gerekse merâtib-i erba'a ile yapılan icralarda mukaddem vecih, kasr olarak tatbik edilmekte iken Sûfî mesleğinde kasr vechi sadece merâtib-i erba'a ile yapılan icralarda mukaddem vecih olarak uygulanmaktadır (Emîn Efendî, 2022: 231).

Yukarıda zikredilen kelimenin Ebû Ca'fer kıraatindeki icrasında İ'tilâf ve Sûfî mesleklerinin takdîm-te'hîr uygulamalarında az da olsa farklılık söz konusudur (Emîn Efendî, 2022: 231). Yukarıda anlatılan kelimedeki mezkûr mesleklerin tercihlerindeki farklılıklarda amil olan husus her ne kadar belirtilmemişse de bu farklılıkların teshîl edilen hemzeye itimat edilmesi veya edilmemesinden kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁵ Asl'a veya ârıza itimad örneği için bk. (Dânî, 2007: 505; Pilgir, 2022: 445-448).

¹⁶ Örnek için bk. (Emîn Efendî, 2022: 231; Kâdî, 2013: 117).

Sonuç olarak Ebû Ca'fer kıraatine nispetle وَكَّائِن kelimesindeki uygulama, İ'tilâf mesleği kanalıyla mertebeyinde kasr vechi mukaddem, tavassut vechi ise muahhar vecihtir. Merâtib-i erba'a ile yapılan icralarda ise kasr vechi mukaddem iken fuveyka't-tavassut ise muahhar vecih olarak öne çıkmaktadır. Sûfi mesleğinde durum biraz daha farklıdır. Şöyle ki kasr vechi sadece merâtib-i erba'a ile yapılan icralarda mukaddem vecih, fuveyka't-tavassut ise muahhar vecih olarak tatbik edilmekte, mertebeyin ile yapılan icralarda ise tavassut vechi mukaddem olarak tercih edilmektedir (Emîn Efendî, 2022: 231). Kasr dışındaki vechin tavassut ve fuveyka't-tavassut şeklinde farklı şekillerde tezahür etmesi ise ara mertebelerin olup olmamasıyla alakalı bir durumdur. Zikredilen bu mertebelerin miktarları ise beş elif ekolü (Pilgir, 2023: 45-47) vechesinden mertebeyinde kasr vechi bir elif, tavassut vechi üç elife; merâtib-i erba'ada ise kasr vechi bir elif, fuveyka't-tavassut iki elife tekabül etmektedir (Akdemir 2018: 21-29).

3. 2. A'râf Sûresi'nin 69. Ayeti

A'râf sûresi'nin 69. ayetindeki بِصَطَّة kelimesinde İbn Zekvân'a nispetle 'aşru's-suğrâ müfredatında iki vecih söz konusudur. Bunlardan biri ص, diğeri ise س veçhidir (Türkmen, 2023: 126). Bunlardan س vechi, Şâtıbî'nin *et-Teysir*'e yaptığı ziyadelerdendir (Şâtıbî, 2010: 41(515. Beyit); Pilgir, 2023: 713). Şöyle ki Dâni'nin *et-Teysir fi'l-kirâati's-seb'* adlı eserinde İbn Zekvân'ı temsil eden Ahfeş'tir (Cezerî, 2018: 479; Süveyd, 2007: 333; Abdüşşekûr, 2014, 9). İlgili kelime için Ahfeş tarîkine nispetle ise sadece ص vechi mevzubahistir (Cezerî, 2018: 2208-2209). Bununla birlikte kırâât literatüründe Ahfeş'in tarikleri arasında kendisine yer verilen 'Alî b. es-Sefr ve İbnü'l-Ehram'a س vechi isnad edilmektedir (Dâni, 2007: 917; Pilgir, 2021: 289). Dâni, konuyla alakalı olarak س vechine dair 'Alî b. es-Sefr ve İbnü'l-Ehram'a dair verdiği isnaddan, Ahfeş'in özel kitabı¹⁷ diye adlandırdığı kitapta Ahfeş'in imtina ettiğini söylemekte ve yine Ahfeş'in genel kitabı¹⁸ diye adlandırdığı kitabında ise sadece ص vechini zikrettiğini belirtmektedir (Dâni, 2007: 918).

İbnü'l-Cezerî, *Neşr* adlı eserinde *eş-Şâtibiyye* ve *et-Teysir* adlı eserlerin muhtevası için zaman zaman değerlendirmelerde bulunmakta, ilgili eserlerde müelliflerinin isnadına aykırı nakillerde bulunulduğunda ise usulünden, isnadından saptıkları manasına gelen farklı terkipler kullanmaktadır (Pilgir, 2023: 703-718). Daha önce A'râf sûresi'nin 69. ayetindeki بِصَطَّة kelimesinde ilgili kelimedeki س vechinin *et-Teysir*'in tarikleri vasıtasıyla gelmediği, Şâtıbî'nin ise *et-Teysir*'e mezkûr vechi ziyade ettiği anlatılmıştı. İbnü'l-Cezerî ise bu nedenle söz konusu vechin nakledilmesini anlamlı bulmamaktadır. Sonuç olarak Şâtıbî, konuyla alakalı olarak usulünden saptığı şeklinde bir eleştiriye maruz kalmaktadır (Cezerî, 2018: 2208-2209; Pilgir, 2023: 713-715).

¹⁷ في كتابه الخاص

¹⁸ في كتابه العام

Daha önce yukarıda A'râf sûresi'nin 69. ayetindeki *بصطة* kelimesinin İbn Zekvân'a nispeti noktasında genel bir çerçeve çizilmişti. Mesleklerin konuyla alakalı tutumu da kırâât literatüründeki eserlerde olduğu gibi farklılık göstermektedir. Nitekim mevzubahis kelimenin İ'tilâf mesleğine nispetle hem *ص* hem de *س* vechiyle okunduğu görülmekte ve mukaddem vecih olarak *س* vechine hükmedilmektedir. Ancak *بصطة* kelimesi, aynı ayetteki *زادكم* kelimesiyle içtima ettiğinde başka bir ifadeyle aynı ayette bir arada bulunduğu tercih durumu ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki *س* vechiyle beraber *زادكم* kelimesinde sadece imâle vechi uygulanmakta iken *ص* vechiyle ise *زادكم* kelimesinde mukaddem vecih olarak imâle, muahhar vecih olarak ise feth vechi alınmaktadır. Sûfî mesleğinin de içinde bulunduğu diğer mesleklerde ise *ص* vechi ile hem imâle hem de feth ahzedilmekte, *س* vechi ise tercih edilmemektedir. Buna ilaveten İ'tilâf mesleğinde imâle vechi mukaddem iken diğer mesleklerde ise feth vechi mukaddemdir. Buna göre İ'tilâf mesleğinde *زادكم* kelimesinin imâlesi ve *س* vechi mukaddem iken diğer mesleklerde ise *زادكم* kelimesinin fethi ile *ص* vechi mukaddemdir (Emîn Efendî, 2022: 324-325). Sonuç olarak Sûfî mesleğinde icra edilen *ص* vechinin *eş-Şâtıbiyye* ve *et-Teysîr* adlı eserlerin tarik muhtevasına mutabık olduğu anlaşılmaktadır.

3. 3. Neml Sûresi'nin 36. Ayeti

Neml sûresi'nin 36. ayetindeki *آتَان* kelimesinin vakf hâlinde farklı uygulamalar vardır. Bu başlıkta 'aşru's-suğrâ programında Kâlûn, Ebû 'Amr ve Hafs'a nispetle icra edilen okuyuşlar ve mesleklerdeki durumu ele alınacaktır.

Şâtıbî, Neml sûresi'nin 36. ayetindeki *آتَان* kelimesinin vakf hâlindeki icrasına yönelik olarak şu ifadeleri kullanmaktadır:

وفي النمل آتاني ويفتح عن أولي. حمى وخلاف الوقف بين حلا علا

Yukarıdaki metinde altı çizili bölümde son üç kelimenin ilk harfleriyle Kâlûn ile Hafs rivayetleri ve Ebû 'Amr kıraatine, *آتَان* kelimesinin vakf hâlinde isbât ve hazf uygulamalarının ikisi de isnad edilmektedir. Fakat bunlardan hangisinin öncelendiğine dair bir ibare bulunmamaktadır (Şâtıbî, 2010: 35 (429. Beyit); Makdisî, t.y.: 310; Kâdî, t.y.: 279). Dâni de ilgili kelimenin vakf hâlinde Kâlûn, Hafs ve Ebû 'Amr için Şâtıbiyye'de geçen isbât ve hazf vecihlerini nakletmektedir (Dâni, 2007: 1447; Dâni, 2008: 399; İşbîlî, 2000: 174; Makdisî, t.y.: 310; Vâsîfî, 1998: 213).

آتَان kelimesinin vakf hâlindeki uygulamasında Ebû 'Amr, Kâlûn ve Hafs için iki vechin söz konusu olduğu daha önce ifade edilmişti. İlgili icranın mesleklerdeki durumuna gelince Sûfî'nin de içinde bulunduğu dört meslekte de her iki vecih de ahzedilmektedir. Fakat bunların öncelenmesi hususunda mesleklerin uygulamaları

farklıdır. Şöyle ki İ'tilâf mesleğinde hazf vechi mukaddem vecihken Sûfi ve diğeri mesleklerde ise isbât vechi mukaddem vecihtir. Muhammed Emîn Efendî ise bu vecihlerin illetine dair açıklamalarda bulunmaktadır. Nitekim o, hazf vechi için kelimenin resmü'l-mushaf yönünün; isbât vechi için ise kurrânın vasl hâlindeki okuyuşlarına itibar etmelerini gerekçe olarak göstermektedir (Emîn Efendî, 2022: 585). Sehâvî'nin de konuyla alakalı görüşleri, Muhammed Emîn Efendî'nin görüşüyle benzerlik arz etmektedir. Sehâvî, hazf vechinin illetini resmü'l-mushaf'a tabi olma, isbât vechininkini ise asla tabi olma şeklinde açıklamaktadır (Sehâvî, 2002: 599). Burada asla tabi olmakla kastedilen ise Muhammed Emîn Efendî'nin vasl hâlinde ilgili kelimenin fetha kıraatini dikkate aldığı görüşü olsa gerektir.

3. 4. Tevbe Sûresi'nin 12. Ayeti

Tevbe sûresi'nin 12. ayetinde geçen *أئمة* kelimesinde ikinci hemzenin telaffuzunda kırâât ricâli arasında ihtilaf bulunmaktadır (İbn Mihrân, t.y.: 225; Kalânîsî, 2006: 181; İbn Sivâr, 2005: 175-176; Cezerî, 2018: 1192-1198). Bu başlıkta sadece Nâfi', İbn Kesîr, Ebû 'Amr ve Ruveys'in hem kırâât literatüründeki hem de mesleklerdeki durumu ele alınacaktır.

İbn Mihrân, Tevbe sûresi'nin 12. ayetinde geçen *أئمة* kelimesi hakkında Nâfi', İbn Kesîr, Ebû 'Amr ve Ruveys'in de içinde bulunduğu ricâlin med yapmaksızın tek hemzeyle okunduğunu aktarmaktadır. Yine İbn Mihrân'ın ilgili örnek için *بهمزة واحدة غير ممدودة* ifadesini kullanmaktadır. Her ne kadar burada yâ harfine ibdâl vechi kapalı olarak zikredilse de burada hem ibdâl hem de teshîl vechine ihtimal söz konusudur (İbn Mihrân, t.y.: 225). Fakat Ebû Ca'fer iki hemzenin peş peşe bulunduğu durumlarda ikinci hemzeyi teshîl ile okuyarak ikisinin arasına fasıla olarak bir med harfi koymakta ve bu şekilde ilk hemzeden sonra med yapmış olmaktadır (Cezerî, 2018: 1198; 'Âşûr, 2016: 367). Buna rağmen İbn Mihrân, Ebû Ca'fer'i de teshîl yapanlar arasında mutlak olarak zikretmektedir. Bir diğeri husus ise *أئمة* kelimesinde İbn Mihrân'ın; Ya'kûb kıraatini teshîl yapanlar arasında takyid etmeksizin zikretmesidir (İbn Mihrân, t.y.: 225). Hâlbuki mezkûr kelimedeki Ravh için hemzenin teshîli değıl, bilakis tahkîki söz konusudur (Cezerî, 2018: 1193; Zebîdî, 2003: 124-125).

Dânî, *et-Teyssîr* adlı eserinde *وياء مختلصة الكسرة من غير مد* ifadesiyle ilgili kelimedeki Nâfi', İbn Kesîr ve Ebû 'Amr için ikinci hemzenin teshîline işaret etmiş olmalıdır (Dânî, 2008: 302). *وسهل سما وصفا وفي النحو أبدلا* ifadesiyle Nâfi', İbn Kesîr ve Ebû 'Amr'ın ikinci hemzeyi teshîl ile okuduğunu ifade etmekte iken bazı nahivcilerin ise ikinci hemzeyi halis bir *ي* harfiyle okuduğuna işaret etmektedir (Şâtîbî, 2010: 16 (199. beyit)). Fakat *سما أهل* olan Nâfi', İbn Kesîr ve Ebû 'Amr'dan vârid olması ihtimali düşünülduğünde ise bunun *eş-Şâtibiyye* tarîkiyle geldiğini söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla böyle bir vecih dikkate alınmayacağı gibi bununla ahzetmek kırâât

sistematiği açısından da doğru değildir (Halîcî, 2007: 121; Kâdî, 2013: 125). Aynı şeyi Ruveys için de *ed-Dürre* tarîki bağlamında söylemek gerekir (Zebîdî, 2003: 124-125).

İ'tilâf mesleğinde yukarıda değerlendirilen teshîl ve ibdâl vecihlerinden her ikisi de uygulanmakta ve mukaddem vecih ise teshîl vechi olarak öne çıkmaktadır. Sûfî mesleğinin de içinde bulunduğu üç meslekte ise ibdâl vechi icra edilmemektedir. Buna göre İ'tilâf dışındaki mesleklerde *eş-Şâtibiyye* ve *ed-Dürre* tariklerinin muhtevası dikkate alınmış olmaktadır (Emîn Efendî, 2022: 358-359).

SONUÇ

Ahmed es-Sûfî, Osmanlıda kırâât ilminin revaçta olduğu bir dönem olan on sekizinci yüzyılda Anadolu'da yaşamış bir kırâât âlimidir. Kendisine kadar olan süreçte İstanbul ve Mısır tariklerinin teşekkülü tamamlanmış, onun döneminde mezkûr tarikler bünyesinde ortaya çıkan mesleklerin oluşum süreci başlamıştır. Bu meslekler İstanbul tarîkine ait Sûfî ve İ'tilaf meslekleri ile Mısır tarîki çatısı altında ortaya çıkan 'Atâullah ve Mutkîn meslekleridir. İlk dönemlerde bu dört mesleğin her birinin metodu üzere kırâât tedrisi yapılırken zamanla bunlardan mensup oldukları tarikin azîmet yönünü tercih eden İ'tilaf ve Mutkîn meslekleri kenarda kalmış, ruhsat üzere devam eden Sûfî ve 'Atâullah meslekleri ise günümüze kadar kırâât eğitimindeki yerini muhafaza etmiştir. Osmanlı coğrafyasına özel kırâât tedris metotları olarak kabul edilen bu meslekler; kırâât vecihleri üzerinde terk-kabul, takdîm-te'hîr gibi uygulamaları yapmaları ve vecihlerin kaynaklarına müracaat etmeleri gibi özellikleri dikkate alındığında birer tahrîrât ekolü olarak kabul edilebilir.

Araştırmanın neticesinde meslekler üzerine yapılan akademik çalışmaların nicelik ve nitelik açısından henüz yeterli seviyede olmadığı müşahede edilmiştir. Bunlarda genellikle mesleklerin teşekkül tarihi ve meslek ricâlinin hayatının ele alındığı, kısmen de olsa ilgili mesleğin usulüne yer verildiği görülmektedir. Alana dair yapılan bazı çalışmalarda sözü edilen mesleklerin usul uygulamaları ortaya konulmuş olsa da mesleklerin usul ve ferşe ait tercihlerinin mahiyetini mukayeseli bir şekilde inceleyen çalışmalar oldukça azdır. İ'tilaf, 'Atâullah ve Mutkîn mesleklerinin kırâât tercihlerini içeren müstakil teliflerin var olmasına karşın Sûfî mesleğinde tercih edilen vecihleri toplu halde ele alan bir eserin mevcut olmadığı bilinmektedir. Bu durum, Sûfî mesleğiyle alakalı çalışma yapmayı güçleştirmektedir. Netice olarak şunu ifade etmek gerekir ki mesleklere dair genel çalışmalarda kısmen yer verilmiş olsa de Sûfî mesleğiyle alakalı hususi bir çalışmaya rastlanılamamıştır.

Meslekler arasında muhtelif formatta farklılıkların mevcut olduğu çalışma neticesinde tespit edilmiştir. şöyle ki bazen bir mesleğin kabul edip uyguladığı vechi diğer meslek veya meslekler tercih etmemiş; bazen de bir vechi birden çok meslek tercih ettiği halde aralarında takdım ve te'hır farklılıkları ortaya çıkmıştır. Yani bir meslekte mukaddem vecih olarak kabul edilen uygulama bir diğerinde muahhar vecih olarak alınmıştır. Meslekler arasında göze çarpan bir diğer farklılık ise med mertebeleriyle alakalıdır. Nitekim iki meslek arasında ortak kabul gören bir vecih mertebeyn ve merâtib-i erba'a uygulamaları açısından takdım-te'hır farklılığı göstermektedir. Örneğin, Âl-i İmrân sûresi'nin 146. ayetindeki وَكَأَيِّنْ kelimesinde İ'tilâf mesleğinde hem mertebeyn hem merâtib-i erba'ada mukaddem vecih, kasr olarak uygulanmakta iken Sûfi mesleğinde kasr vechi sadece merâtib-i erba'a ile yapılan icralarda mukaddem vecih olarak kabul edilmektedir.

Sûfi mesleği icralarında genelde mervî vecihlerin dikkate alındığı tespit edilmiştir. Örneğin بسطة kelimesinde Sûfi mesleğinde icra edilen ص vechinin eş-Şâtıbiyye ve et-Teysır adlı eserlerin tarik muhtevasına mutabık olduğu görölmektedir. Makalede incelenen bir diğer örnek olan أئمة kelimesinde İ'tilâf mesleğinde teshîl ve ibdâl vecihlerinden her ikisi de uygulanmaktayken Sûfi mesleğinde ibdâl vechi icra edilmemektedir. Buna göre Sûfi mesleğinin buradaki icrasında eş-Şâtıbiyye ve ed-Dürre tariklerinin muhtevası dikkate alınmış olmaktadır. Çalışmada incelenen örneklerde Sûfi mesleğinin İ'tilâf mesleğinden ayrıştığı tercihlerde yer yer diğer mesleklerle mutabık kaldığı görölmektedir.

Kırâât farklılıklarının sebebinin belli olduğu bazı örneklerde mesleklerin farklı tercihlerde bulunmalarına neden olan amiller net olarak tespit edilememektedir. Kanaatimizce mesleklerin kırâât tercihlerini karşılaştırmalı olarak ele alan spesifik çalışmalar arttıkça bu mesleklerin metodolojileri daha net ortaya çıkacaktır.

Hakem Değerlendirmesi

Dış bağımsız

Yazarların Katkısı

Bu çalışmada yer alan tüm başlıklar tek yazara aittir.

ıkar atışması

Yazar çıkar atışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

KAYNAKÇA

‘Abdullâh Efendîzâde, M. E. (2021). ‘*Umdetü’l-hullân fi idâhi Zübdeti’l-‘irfân* (Cilt 1-2). Mehmet Çaba (Thk.), İstanbul: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı.

‘Abdullâh Efendîzâde, M. E. (t.y.). ‘*Umdetü’l-hullân fi idâhi Zübdeti’l-‘irfân*. İstanbul: Âsitâne.

‘Abdullâh Efendîzâde, M. E. (t.y.). *Zuhrul-Erîb fi İdâhul-Cem’i bi’t-Takrîb*. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İbrahim Efendî Bölümü, Nu: 11.

‘Abdüşşekûr, S. M. S. (2014). *Tahrîru’t-Teysîr*. b.y.: y.y.

‘Âşûr, E. bnt. M. (2016). *el-Usûlü’n-neyyirât fi’l-kırâât*. Riyad: Medâru’l-Vatan li’n-Neşr.

Akakuş, R. (2015). Kıraat İlminde İcazet Geleneği, Reisü’l-Kurrâ Makamının Kurumsallaşması ve İşlevi. *Tarihten Günümüze Kıraat İlmi: Uluslararası Kıraat Sempozyumu* içinde (s. 501-543). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Akdemir, M. A. (1999). *Hâmid b. Abdülfettâh el-Paluvî Hayatı, İlmî Şahsiyeti, Eserleri ve “Zübdetü’l-İrfân” Adlı Eserinin Metodolojik Tanıtımı ve Tahkiki*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, İstanbul.

Akdemir, M. A. (2015). *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Akdemir, M. A. (2018). Kıraat İlmi Eğitim-Öğretiminde Med Mertebeleri Ve Ölçüleri Bağlamında Oluşan Ekoller. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45(45), 15-50.

Aksun, Z. N. (1994). *Osmanlı Tarihi* (Cilt 2). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Akyüz, A. (2021) Osmanlı’dan Günümüze Reîsülkurrâlar. *Usul İslam Araştırmaları*, 36(36), 133-162. <https://doi.org/10.56361/usul.1018503>.

Alemdar, Y. (2003) *Osmanlı’da Dârulkurrâ Müessesesi ve Kırâat Eğitimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Ankara.

Altıkulaç, T. (1999) “Vefeyât”. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 3, 309-310.

Aydüz, S. (1997). Lale Devrinde Yapılan İlmî Faaliyetler. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 3, 143-170.

Beydilli, K. (2020). “III. Mustafa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 31, s. 282). Ankara: TDV Yayınları.

Bostan, O. (2022). *Ahmed er-Rüşdî ve Mürşidü't-Talebe Adlı Eserinin Kırâat İlmindeki Yeri*. Ankara: Fecr Yayınları.

Bostan, O. (2022). en-Neşr Merkezli Çalışmalar (Tahrîrât Örneği). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52, 207-234. <https://doi.org/10.17120/omuifd.1078721>

Bursalı, M. T. (t.y.). *Osmanlı Müellifleri* (Cilt 1). İstanbul: Meral Yayınevi.

Çolak, M. (2003). XX. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Trafik ve Tramvay. *Osmanlı Araştırmaları*, 22(22), 177-189.

Çollak, F. (2001). “Reisü'l-kurrâlık” Müessesesi ve Esâmî-i Kurrâ Defteri. B. Çetiner (Ed.), *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-IV (Kırâat İlmi ve Problemleri)* içinde (s. 179-240). İstanbul: Ensar Neşriyat.

Dânî, O. b. S. (2007). *Câmi'ü'l-beyân fi'l-kırâati's-seb'i'l-meşhûra*. 'A. 'A. et-Tahhân vd. (Thk.), Şarika [Birleşik Arap Emirlikleri]: Câmi'atü'ş-Şarika.

Dânî, O. b. S. (2008). *et-Teyisîr fi'l-kırâati's-seb'*. H. S. ed-Dâmin (Thk.), Şarika: Mektebetü's-Sahâbe, Ayn Şems: Mektebetü't-Tâbi'in.

Demirci, N. (2013). *Abdurrahman Gürses'in Kırâat İlmindeki Yeri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kur'ân-ı Kerîm Okuma ve Kırâat Bilim Dalı, Rize.

Eyice, S. (1973). İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 27, 133-178.

Ferâhîdî, H. b. A. (2003). *Kitâbü'l-'Ayn*. 'A. Hindâvî (Thk.), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.

Gökdemir, A. (2017). Ali b. Süleyman el Mansûrî ve Osmanlı İlim Dünyasına Katkıları. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44(44), 113-148.

Gökdemir, A. (2018). *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tarihi Kurrâları*. İstanbul: Ravza Yayınları.

Gökdemir, A. (2019) Osmanlı Kıraat Eğitiminde Tarikler, Meslekler ve Mesleklerin Temel Eserleri. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 13, 93-100.

Gökdemir, A. (2021). Osmanlı'nın Tarikat Şeyhi Kurrâları. Hasan Yerkazan (Ed.), *Osmanlı Dönemi İlmî Çalışmaları* içinde (s. 113-131). Ankara: Son Çağ Akademi.

Halicî, M. b. A. (2007). *Hallü'l-müşkilât ve tavidihu't-tahrîrât fi'l-kirâât*. Ö. b. A. el-Murâtî (Thk.), Riyad: Edvâ'u's-Selef.

Hıfzî, M. 'A. (t.y.). *el-Mecmâ' fi'l-kirâ'âti'l-erba'a*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ali Üsküdarlı Bölümü, Nu: 57.

Hocazâde, A. H. (1959). *Ravzatü'l-Kurrâ ve Tarih-i Kur'an'ı Kerîm*. İstanbul: Türk Neşriyat Yurdu.

İbn Mihrân, A. b. H. en-Nîsâbü'rî. (1985). *el-Gâye fi'l-kirâ'âti'l-'aşr*. M. G. el-Cenbâz (Thk.), b.y: y.y.

İbn Mihrân, A. b. H. en-Nîsâbü'rî. (t.y.). *el-Mebsût fi'l-Kirâ'âti'l-'aşr*. S. H. Hâkimî (Thk.), Dimaşk: Mecme'u'l-Lügati'l-'Arabiyye.

İbn Sivâr, A. b. 'A. (2005). *el-Müstenîr fi'l-kirâ'âti'l-'aşer*, 'A. Emîn ed-Dudû (Thk.), Dubai: Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Türâs.

İbn Şüreyh, M. el-İşbîlî (2000). *el-Kâfi fi'l-kirâ'âti's-seb'*. A. M. Abdüssemi' eş-Şâfiî (Thk.), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbnü'l-Cezerî, Ş. M. b. 'A. b. Y. (2000). *Tahbîru't-Teysîr fi'l-kirâ'âti'l-'aşr*. A. M. M. el-Kudât (Thk.), Amman: Dâru'l-Furkân.

İbnü'l-Cezerî, Ş. M. b. 'A. b. Y. (2018). *Neşru'l-kirâ'âti'l-'aşr* (Cilt 1-2-4). E. R. Süveyd (Thk.), İstanbul: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, Lübnan: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye.

İbnü'l-Vecîh, A. b. A. el-Vâsîtî (1998). *el-Kenz fi'l-kirâ'âti'l-'aşr*. H. el-Hımsî (Thk.), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Kâdî, A. b. 'A. (2013). *el-İdâh li-metni'd-Dürra fi'l-kirâ'âti's-selâsi'l-mütemmim* li'l-kirâ'âti'l-'aşr. Mekke: el-Mektebetü'l-Esediyye.

Kâdî, A. b. 'A. (t.y.). *el-Vâfi fi şerhi's-Şâtubiyye fi'l-kirâ'âti's-seb'*. Ş. M. İsmâ'îl (Thk.), Kahire: Dâru'l-Mushaf.

Kalânîsî, M. b. B. (2006). *Kitâbü'l-Kifayeti'l-kübrâ fi'l-kirâati'l-'aşr*. Cemâlüddîn Muhammed Şeref (Haz.). Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs.

Makdisî, 'A. b. İ. (t.y.). *İbrâzü'l-me'ânî min Hirzi'l-emânî fi'l-kirâati's-seb'*. İ. 'A. 'Avad (Thk.), b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Misvâkîzâde, M. E. (t.y.). *Mecmû'atü Kirâât 'ale't-Takrîb*. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Dâru'l-Mesnevî Bölümü, Nu: 35.

Neşşâr, S. Ö. b. 'A. (2011). *el-Budûru'z-zâhira fi'l-kirâati'l-'aşri'l-mütevâtira* (Cilt 1). A. 'Î. el-Ma'sarâvî (Thk.), Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir.

Öge, A. (2015). *18. Yüzyıl Osmanlı Âlimlerinden Yusuf Efendizâde'nin Kiraat İlmindeki Yeri*. Konya: Hüner Yayınevi.

Özcan, A. (2003) "I. Mahmud". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 27, s. 352). Ankara: TDV Yayınları.

Pilgir, E. (2021). Hirzü'l-Emânî Bağlamında Ortaya Çıkan Tahrîrât Edebiyatı'nın Tespit ve Tahlili. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(20), 277-297. <https://doi.org/10.51553/bozifder.961063>.

Pilgir, M. (2022). *Kiraat İlminde Med -Kiraat-ı Aşere'nin Ortak Meseleleri Bağlamında-*. Ankara: İlâhiyât Yayınları. <https://www.ilahiyatyayin.com/wp-content/uploads/2023/07/916-muhammed-plgr-ekitap-metin-02-1672298811.pdf>

Pilgir, M. (2023). İbnu'l-Cezerî'nin eş-Şâtıbiyye'nin Muhtevasına İlişkin Tahrîrât Uygulamaları: Neşr Bağlamında Bir İnceleme. *Hitit İlahiyat Dergisi*, 22(2), 702-722. <https://doi.org/10.14395/hid.1324594>.

Pilgir, M. (2023). Med Miktarlarının Takdirinde Kullanılan Ölçü Birimleri ve Bunlara Dair Farklı Yaklaşımların İncelenmesi. *Dergiabant*, 11/1, 45-59. <https://doi.org/10.33931/dergiabant.1258927>.

Pilgir, M. (2024). Muğni'l-Ḳurrâ' fi Şerhi Muhtâri'l-İkrâ' Özelinde 'Aṭâ'ullâh Mesleği'ne Ait Tercihlerin Mahiyeti. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 28(1), 242-263. <https://doi.org/10.18505/cuid.1421128>.

Râsim, A. (t.y.). *Osmanlı Tarihi* (Cilt 1). Mümin Çevik (Sad.). İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Revnakoğlu, C. S. (t.y.). *İlm-i Kirâat Mensubları*. Süleymaniye Yama Eserler Kütüphanesi, Revnakoğlu Bölümü, Nu: 81.

Sarıcaoğlu, F. (2007). “III. Osman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 33, s. 458). Ankara: TDV Yayınları.

Sehâvî, ‘A. b. ‘A. (2002). *Fethu’l-vasîd fî şerhi’l-Kasîd* (Cilt 2). M. M. et-Tâhirî (Thk.), Riyad: Mektebetü’r-Rüşd.

Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osmânî* (Cilt 1). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Süveyd, E. R. (1428/2007). *es-Selâsilü’z-zehebiyye bi’l-esânîdi’n-Neşriyye min şüyühî ile’l-hadrati’n-nebeviyye*. Cidde: Dâru Nûri’l-Mektebât.

Şâtîbî, K. b. F. (2010). *Metnü’ş-Şâtibiyye: Hirzü’l-emânî ve vechü’t-tehânî fi’l-kırâati’s-seb’*. M. T. ez-Zu‘bî (Tsh.). Dimaşk: Dâru’l-Gavsânî li’d-Dirâsati’l-Kur’âniyye.

Tanman, M. B. (1991) “Atâ Efendi Tekkesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 4, s. 36-37). İstanbul: TDV Yayınları.

Tetik, N. (2002). Kırâat Eğitiminin Dünü, Bugünü, Yarını ve Kırâat Eğitiminde Meslekler. B. Çetiner (Ed.), *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-IV (Kırâat İlmi ve Problemleri)* içinde (s. 147-168). İstanbul: Ensar Neşriyat.

Tetik, N. (2002). Osmanlı’da Kırâat İlmi ve Tedrîsi. *Türkler Ansiklopedisi* içinde (Cilt 11, s. 710). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Tobay, A. (1991). *Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmî ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, İstanbul.

Türkmen, Ö. (2023). *el-Cevâhiru’l-mutenâsira fî ferşi hurûfi’l-kırâati’l-‘aşri’l-mütevâtira*. Beyrut: Dâru İbn Hazm.

Yıldız, H. D. (Ed.). (1989). *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. (Cilt 11) İstanbul: Çağ Yayınları.

Yüksel, A. O. (1995). İbnü’l-Cezerî’nin Tayyibetü’n-Neşr’i ve Özellikleri3. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(10), 298.

Zebîdî, O. b. Ö. (2003). *el-İdâh şerhu’l-İmâm ez-Zebîdî alâ metni’d-Dürra fi’l-kırâati’s-selâsi’l-mütemmime li’l-kırâati’l-‘aşr*. A. b. Mûsâ (Thk.), Tanta: Dâru’z-Ziyâ.

**RUTH LANE, KARŞILAŞTIRMALI SİYASET SANATI,
ZEYNEL ABİDİN KILINÇ (ÇEV.),
KÜRE YAYINLARI, 3. BASIM, 2021, 200 s.**

Değerlendiren:

Furkan EMİROĞLU*

ORCID: 0000-0003-0945-8459

Öz: Bu çalışma Ruth Lane'in yazmış olduğu, Zeynel Abidin Kılınç tarafından dilimize çevrilmiş olan Karşılaştırmalı Siyaset Sanatı adlı eserin incelemesini içermektedir. Karşılaştırmalı Siyaset Sanatı, yazıldığı tarihe kadar gerçekleştirilen Karşılaştırmalı Siyaset disiplini dahilinde üretilen çalışmaları ana hatlarıyla incelemekte ve bu akımların birbirlerine yönelik getirdikleri eleştirileri farklı bölümler altında ele almaktadır. Bu metni kaleme almamızdaki temel motivasyon, eserin daha önce dilimizde Türkçe incelemesinin yapılmamış olmasıdır. Çalışmanın Karşılaştırmalı Siyaset disiplinine yönelik temel düzeyde bilgi edinmeyi amaçlayan ilgili araştırmacılar için faydalı olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Karşılaştırmalı Siyaset, Karşılaştırmalı Yöntem, Metodoloji.

---

* Arş. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, femiroglu@cumhuriyet.edu.tr

DOI: <https://doi.org/10.53662/esamdergisi.1438764>

**Kitap İnceleme
Book Review**

Geliş Tarihi: 17/02/2024
Kabul Tarihi: 02/10/2024

Atrif / Cite as: Emiroğlu, F. (2024). Ruth Lane, Karşılaştırmalı Siyaset Sanatı, Zeynel Abidin Kılınç (Çev.), Küre Yayınları, 3. Basım, 2021, 200 s., *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (2), 252-256.

RUTH LANE, KARŞILAŞTIRMALI SİYASET SANATI, ZEYNEL ABİDİN KILINÇ (ÇEV.), KÜRE YAYINLARI, 3. BASIM, 2021, 200 s.

Amerikan Üniversitesi'nde Karşılaştırmalı Siyaset dersleri veren Ruth Lane'in kaleme aldığı *The Art of Comparative Politics* adlı eser Türk siyaset bilimci Prof. Dr. Zeynel Abidin Kılınç tarafından dilimize kazandırılmıştır. İncelenecek bu eser altı ana bölümden oluşmaktadır. Çalışma bu bölümler etrafında ilgili disipline yönelik genel bir çerçeve sunmayı amaçlamıştır.

Ruth Lane, *Karşılaştırmalı Siyaset Sanatı* adlı bu eserinde on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren birey, toplum ve devlet ölçeğinde gerçekleşen dönüşümleri mukayeseli olarak değerlendirmektedir. Yazar, Karşılaştırmalı Siyaset alt disiplini ile ilgilenen araştırmacılar için "farkına varmayı öğrenme" hususunun altını çizmiştir (s. 10). Eserin önsözünde yer alan bu öneri ile Lane, girift olayların izinin nasıl sürülebileceği hususunda fikir vermektedir. Ayrıca yazar, ilgili alandaki fikrî gelenekleri, çeşitli yöntemlerle oluşturulmuş çalışmaları, bu çalışmaların birbirlerine yönelttikleri tenkitleri okuyucuya sunmuştur. Böylece eser, önceki çalışmaların güçlü ve yetersiz yanlarını, birbirlerine yönelttikleri tenkitleri okuyucuya aktarmıştır. Ayrıca araştırmacıların Karşılaştırmalı Siyaset alanında yürütecekleri çalışmalarda muhtemel metodolojik hatalara düşmemeleri konusunda yardımcı olmak amaçlanmıştır.

Lane bu eserinde Karşılaştırmalı Siyaset'in yıllar içerisinde nasıl bir dönüşüm geçirdiğini, siyaset biliminin diğer alt bilim dallarından nasıl farklılaştığını kapsamlı bir biçimde okuyucuya sunmuştur. Disiplinin ortaya çıktığı ilk zamanlardan günümüze kadar hangi akımların muteber kabul edildiği, disiplinin dönüşümü ve diğer disiplinlerin tesiri meseleleri eser vasıtasıyla okuyucuya aktarılmıştır. Kitabın Karşılaştırmalı Siyaset yaklaşımlarına nüfuz etmek, onların inceledikleri aktörleri ve kullandıkları yöntemleri öğrenmek amacıyla ilgili yazında değerli bir konuma sahip olduğu görülmektedir. Yönetim, kurumlar, halklar, mevcut durum ve idealler çalışmada incelenen unsurlardır.

Karşılaştırmalı Siyaset'in davranışları ve kurumları kapsayan 'evren' hâlinde, bu evreni çözümlmeyi ve ona tesir etmeyi hedefleyen disiplin hâline geçişi eserde ele alınmıştır. Dayanıklı ve test edilebilir olması, kendi deneyimlerinden beslenmesi ile bu disiplinin sanata dönüştüğü Lane tarafından vurgulanmıştır. Diğer disiplinlerle mukayese edildiğinde Karşılaştırmalı Siyaset'in dinamik ve nicel analizler için elverişli olduğu anlaşılmaktadır. Devrimler, kalkışmalar, darbeler, rejim değişiklikleri, seçim dönemleri, tüm bunların iç ve dış siyasete etkilerinin incelenebilmesi ve çeşitli değişkenler etrafında karşılaştırılabilmesi bu disiplini kıymetli hâle getirmektedir.

Eserin birinci bölümünde çeşitli akımlar ve süreçler ile bunlara yönelik eleştirel sorular ele alınmış, belirli yöntemler etrafında sistematik araştırmaların nasıl sürdürülebileceği değerlendirilmiştir. Disiplinin tarihsel gelişimi okuyucuya sunulmuş, kökeninin klasik alanda Aristoteles ve öncesine kadar uzandığının altı çizilmiştir. Kadim bir yöntem olarak kabul edilen karşılaştırmanın görüldüğu ilk metinlerde anayasaların sınıflandırıldığı, siyasal sistemler arasındaki benzerlikler ve farklılıkların gösterildiği belirtilmektedir (s. 16).

Yazar ikinci bölümde davranışçılık ekolünü ele almıştır. Eserde belirtildiği üzere bu ekolde, bireyin siyasal davranışlarının eylemlere etkisi nicel yöntemler etrafında değerlendirilmektedir. Diğer ekollerin hâkim olduğu dönemlerde dahi etkisini sürdüren bu yaklaşım, Karşılaştırmalı Siyaset disiplninde büyük etki bırakmıştır. Nicel verileri toplayan ve ilgili araştırmacıların istifadesine hazır hale getiren bu yaklaşım, uyguladığı yöntemde bireyin tercihlerini sebep olarak tayin etmektedir. Bu yöntem, insanın siyasal olmasının yanında toplumsal olduğunu da iddia etmektedir. Aynı bölümde yer alan kurumsalcı yaklaşım sistem ve devlet merkezli bakış açılarını içermekte olup davranışçı okula yönelik eleştiriler getirmektedir. Eserin ilerleyen bölümlerinde bu eleştirilere daha kapsamlı yer verilmiştir.

Eserin üçüncü bölümünde gelişmeci akım değerlendirilmiştir. Gelişmeci akımın davranışçı akımla kıyaslandığında daha az nicel olduğu belirtilmiştir. Gelişmeci akımın kapsamının yalnızca iktisadi etkenlerle ve toplumla sınırlandırılmadığı ifade edilmiştir. Ancak ilgili akımın kapsayıcılık ilkesi hedeflenen başarıyı sağlayamamış, dolayısıyla bu akım zamanla geçerliliğini yitirmiştir (s. 30). Ayrıca eserin bu bölümünde gelişmeci akımı örtük emperyalizmle bağdaştıran bağımlılık teorisine yer verilmiştir. Bağımlılık teorisi, toplumsal meselelerde devletin belirleyici rolüne işaret etmiş, dünya sistemleri teorisine kapı aralamıştır (s. 99). Bu eleştirel teörinin karşılaştırmalı siyaset disiplnine sunduğu katkılar çeşitli eserler üzerinden okuyucuyla paylaşılmıştır.

Lane dördüncü bölümde devleti gündeme getirmiştir. Davranışsal devrim ile birlikte göz ardı edilmeye başlanan devlet aktörünün siyasal çözümlerlerdeki kritik rolünü gündeme getiren çalışmalara bu bölümde yer verilmiştir. Yazar bu bölümde devlet-vatandaş ilişkisini, devletin yapısal uygulamalardaki belirleyiciliğini ve kriz çözümlerindeki rolünü ele almıştır. Devletin bu geri getirilişinin sistem teorilerini ve toplumsal temelli ampirik teknikleri benimseyenlerce ihmal edilen siyasal faktörlerin yeniden dikkate alınmasını sağladığı Lane tarafından belirtilmiştir (s. 132). Bu yönelim neticesinde devletin sahip olduğu kapsamlı ilişkilerin idrak edilmesi Karşılaştırmalı Siyaset çalışmalarına katkı sağlamıştır. Bununla beraber devlete yönelik yapıbozumcu yaklaşım da bu bölümde değerlendirilmiştir.

Eserin beşinci bölümünde köylüler üzerinden toplum-devlet ilişkilerini inceleyen araştırmalar ve yeni kurumsalcılık akımını benimseyen çalışmalar ele alınmıştır. Yeni kurumsalcılık akımı, bireylerin belli kurumsal fırsatlar ve tehditlerle karşılaştığında, irtibatla oldukları kurumlara yönelik tercihlerini değiştirebilecekleri savını öne sürmektedir. Yeni kurumsalcılık akımının, incelediğimiz bu eserin önceki bölümlerinde ele alınan bireyci, davranışçı, gelişmeci ve devlete dönüş yaklaşımlarının ön kabulleri, genellemeleri karşısında eleştirel bir tutuma sahip olduğu anlaşılmaktadır (s. 134).

Kitabın son bölümünde ise yazar, odaklanılan Karşılaştırmalı Siyaset disiplininin doğası üzerine kesin hükümlerde bulunmayıp onun mevcut kuramlarını mercek altına almıştır. Yeni kuramların üretilmesine yönelik fikir veren bu bölümde oligarşi yasası, politik ekonomi yaklaşımı, ampirik izlenim, grand-teorilerin güvenilirliği ve teorilerin oluşturulmasında dikkate alınması gereken hususlar ele alınmıştır.

Ele aldığı düşünce ve akımlarının aralarındaki kritikleri inceleme olanağı sunan bu çalışmanın Karşılaştırmalı Siyaset yazınında kıymetli bir karşılık bulduğu anlaşılmaktadır. Alanın giriş düzeyinde literatür bilgisine ulaşmak ve nitelikli mukayeseli çalışmaların farkında olmak gibi açılardan Lane'in bu eserin ilgili araştırmacılar için faydalı olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca eserde farklı yaklaşım ve yöntemlerin karşılıklı eleştirilerinin, mantıksal açıdan tutarsız ve yetersiz yanlarının gösterilmesi okuyucu için verimli bir muhakeme zemini sağlamaktadır. Bu tartışmalar, mercek altına alınan kuramların tek başına yeterli olmadıklarını göstermekte, araştırmacının bilimsel faaliyet esnasında birden fazla yaklaşımı dikkate alması gerektiğine işaret etmektedir.

Ruth Lane tarafından 1997 yılında kaleme alınan, çevirileri birden fazla kez yayınlanan bu kapsamlı eser, ilgili yazında temel bir çalışma olarak kabul edilmektedir. Yazıldığı tarihe kadarki süreç içerisinde Karşılaştırmalı Siyaset alt disiplini kapsamında gerçekleştirilen çalışmaların anlaşılması açısından önemli role sahip görülmektedir. Ancak ilgili disiplindeki yeni yönelimlerin ve araştırma konularının kapsamlı bir biçimde değerlendirileceği yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu belirtilmelidir. Bu alt disiplindeki güncel tartışmaların, kavramların ve kurumların, yaygın olarak benimsenen yöntemlerin neler olduğunun keşfi böylece mümkün olacaktır. Karşılaştırma yönteminin sunduğu disiplinler arası düşünme ve üretme imkânları üzerine tahlillerin gerçekleştirilmesi, gelecek vadeden çalışma alanları üzerine yoğunlaşması Karşılaştırmalı Siyaset çalışmalarına ivme kazandıracaktır.

Hakem Değerlendirmesi

Dış bağımsız

Yazarların Katkısı

Bu çalışmada yer alan tüm başlıklar tek yazara aittir.

ıkar atışması

Yazar çıkar atışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
